

Інститут трансформації
Північної Євразії

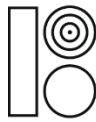
Удавана Росія: ІМІТАЦІЯ ВЕЛИЧІ І МОГУТНОСТІ

Інститут трансформації
Північної Євразії

Удавана Росія: імітація величі і могутності

Ніжин–Київ
2024

МІЖНАРОДНИЙ
ФОНД
ВІДРОДЖЕННЯ

Книгу підготовлено в рамках проєкту
«Дослідження впливу війни проти України на соціально-політичну
трансформацію РФ», що реалізується за підтримки
Міжнародного фонду «Відродження».

*Міжнародний фонд «Відродження» –
одна з найбільших благодійних фондаций в Україні, що з 1990-го року
допомагає розвивати в Україні відкрите суспільство на основі
демократичних цінностей. За час своєї діяльності Фонд підтримав
близько 20 тисяч проєктів на суму понад 350 мільйонів доларів США.*

Сайт: www.irf.ua

Facebook: [www.fb.com/irf.ukraine](https://www.facebook.com/irf.ukraine)

У книзі збережено авторську стилістику та написання імен

У 28 Удавана Росія: імітація величі і могутності / Зеленько Г. (керівник
проєкту, науковий редактор), Лісничук О., Нагірний В., Павленко І.,
Рябчук М., Стародуб А. Ніжин : Видавець Лисенко М. М., 2024. 288 с.
ISBN 978-617-640-624-2

У цьому науково-популярному виданні на основі використання як зарубіжних, так і російських джерел, експертних оцінок та емпіричних даних проаналізовано реальний стан справ в Росії з точки зору характеру політичного режиму, наративів російської державної ідеології, проаналізовано наявні та потенційні соціально-політичні розмежування і розколи, етнонаціональні процеси в суб'єктах федерації, природу російських «претензій» до України, а також світопорядок Z, який намагається збудувати Росія, розпочавши т. з. «спеціальну військову операцію» проти України, і чому війна з Україною – це інструмент по конструюванню світопорядку на російських умовах.

Книга розрахована на широку читачку аудиторію – усіх, хто цікавиться суспільно-політичними процесами в Росії.

УДК 327.8

ISBN 978-617-640-624-2

© Колектив авторів, 2024

© Видавець Лисенко М. М., 2024

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	4
РОЗДІЛ І.	
<i>Олесь Лісничук</i>	
У ПОШУКАХ СПРАВЖНЬОГО	
ІМЕНІ РАФІНОВАНОГО ЗЛА:	
як називати російський правлячий режим	6
РОЗДІЛ ІІ.	
<i>Ірина Павленко</i>	
УТОПІЯ «РОСІЯ»:	
історія конструювання ідеї нової світової імперії	82
РОЗДІЛ ІІІ.	
<i>Микола Рябчук</i>	
ПУТІН І УКРАЇНА:	
історія хворобливої одержимості.....	130
РОЗДІЛ ІV.	
<i>Володимир Нагірний</i>	
«ВНУТРІШНІ КРОВОТЕЧІ» «НАРОДНОЇ ВІЙНИ».	
Війна проти України провокує внутрішні розколи в РФ	166
РОЗДІЛ V.	
<i>Андрій Стародуб</i>	
ТРІЩИНИ В ЕТНІЧНІЙ «МАТРЬОШЦІ»	
ТА ПРОБЛЕМА «РІЗНИХ РОСІЙ»:	
етнонаціональні процеси	
у суб'єктах Російської Федерації	218
РОЗДІЛ VI.	
<i>Галина Зеленько</i>	
СВІТОПОРЯДОК Z.....	264
ПІСЛЯМОВА	284

ПЕРЕДМОВА

Чотири рядки, написані у 1866 р. російським поетом Федором Тютчевим *«Умом Россию не понять, аришином общим не измерить, у ней особенная стать – в Россию можно только верить»*, вважаються квінтесенцією концепту «таємничої» та «загадкової» Росії. Яку нібито годі намагались описати та зрозуміти, використовуючи рацію та наукові методи. Адже її устрій та порядки, подібно до плану біблійного Ковчегу Ноя, визначені Богом і на них не поширюються жодні «математичні» виміри. Не лише росіянам, а насамперед зовнішнім спостерігачам в це пропонують просто повірити.

Переосмислюючи процеси в Росії і навколо Росії, часом складається враження, що саме таким іміджем Росія прикривається і намагається виправдати власну непослідовність, агресивність, неповагу до інших народів, небажання поважати правила гри, які утвердилися на міжнародній арені, і, зрештою, «експортувати» цю власну «загадовість». І дійсно, для країн, які не мали спільне з Росією минуле в Російській імперії і СРСР, Російська Федерація є чи не найзагадковішою державою світу. Її загадовість і величезні розміри когось захоплювали, когось лякали, але не лишали байдужими... Натомість для українців, мешканців колишніх пострадянських республік Росія не здається такою загадковою, навпаки, – дуже зрозумілою і небезпечною. Саме тому хтось з її сусідів змирився і намагається не дратувати «російського ведмеда», натомість вичікуючи, а інші – як Україна чи раніше Грузія, все ж спробували вирватися з обіймів «російського ведмеда».

Слід сказати, що Росія доволі успішно експортувала назовні власну загадовість. Настільки успішно, що в якийсь момент вирішила, що їй можна все. Зверхність, неповага до усього, що не підпорядковане її уявленню про світ, стали нормою російської політики. З'явився такий собі категоричний імператив «поросійськи» – «зачем нам мир, в котором нет России», який

сформулював його у своїй промові, коментуючи міжнародні процеси, президент Володимир Путін¹.

Однак говорити можна багато, але для просування своїх інтересів потрібні конкретні кроки. От їх Росія і зробила, розпочавши повномасштабну війну проти України. Незважаючи на кількомісячні попередження розвідок різних країн, у Велику війну, здається, не вірив ніхто. Адже навіщо? Росія і так у G8 і у G20, держава, з якою рахуються всі, без якої не обходиться жодна вагома міжнародна подія – чи то політична, чи то безпекова, чи то культурна, чи то наукова. Це при тому, що частка ВВП РФ у світовому ВВП була на рівні 1,5%, чого явно недостатньо як для країни, яка претендує на статус наддержави, але Росію люб'язно запрошували на всі глобальні площадки, відвідували з державними візитами, охоче торгували і щедро платили за її ресурси. Однак Росія обрала війну... Для початку війну проти України.

Зараз ніхто не скаже чим і коли закінчиться війна. Надто багато невідомих. Росія нібито адаптувалася до санкцій і навіть наростила виробництво зброї. Однак, аналізуючи процеси, які відбуваються в Росії, і, головне, її амбіції на ледь не другий центр сили у світі, неминуче спливає в пам'яті казка російського поета Олександра Пушкіна «Про рибака та рибку», де в погоні за морським володарюванням бабця, маючи ледь не все, опинилася перед розбитим коритом. Звісно, у житті все складніше. Цей конфлікт Росії та колективного Заходу очевидно нелінійний. Однак чи дійсно Росія є тією «великою Росією», якою вона лякає світ. Якою є Росія насправді і що стоїть за її намаганнями «вирішити українське питання» ми проаналізували у цій книжці.

Висловлюємо безмежну подяку воїнам Збройних сил України, завдяки героїзму, жертвності і мужності яких ми маємо розкіш займатися своєю професією. Також висловлюємо подяку Міжнародному Фонду «Відродження» і його Президенту пану Олександру Сушку за далекоглядність та ідею написання цієї книжки!

¹ Владимир Путин принял участие в XIX Ежегодном заседании Международного дискуссионного клуба «Валдай». Стенограмма пленарной сессии. 27.10.2022. URL: <http://kremlin.ru/events/president/news/69695>

Олесь Лісничук

РОЗДІЛ І

У ПОШУКАХ СПРАВЖНЬОГО ІМЕНІ РАФІНОВАНОГО ЗЛА:

як називати російський правлячий режим

Історики, а також політологи, філософи, соціологи, економісти і просто зацікавлені обивателі майбутнього ще довго дискутуватимуть над причинами і змістом того, що відбулося 24 лютого 2022 р. і після цієї дати. Відповіді на цілу низку питань щодо цього дозволять власне не тільки констатувати, що «світ ніколи не буде таким, як раніше», але й усвідомити в чому саме, чому саме і, зрештою, а який же він, власне, став і які образи його майбутнього.

Серед всіх цих питань одне із ключових, якщо не визначальне – це питання, а що таке Росія Путіна і останніх його років як політичний феномен? Як вона могла такою стати і як стала? В чому сутність, особливе і загальне режиму, який її до цього привів?

Чому важливо максимально точно ідентифікувати саме російський політичний режим, який повернув у Європу велику війну і сам в цій війні розгорнувся в максимально неприхованому вигляді?

Значна частина складових існувала і в попередні епохи, і в інших фазах правління Путіна. І, крім класичних інтерпретацій через «відхід від демократичних здобутків» та «авторитаризацію»¹, їх

¹ Навіть велика війна та вже неприхована системна радикалізація російського режиму не змусила частину спостерігачів якось переглянути зручну й знайому схему, де режим є наслідком приходу до влади «поганого автократа». Концентровано це в тезі відомого російського, нині в еміграції, політолога В. Гельмана, яку він формулює майже через рік після початку повномасштабного вторгнення: «То, что мы наблюдаем сейчас в России, – это классический персоналистский авторитарный режим, который по своим основным параметрам не сильно отличается от многих режимов такого рода, которые были характерны для второй половины XX века». Див.: Как война изменила путинский режим? Какую цену заплатит

намагалися інтерпретувати через цілу низку нових, часом доволі креативних, концептів та підходів.

Наприклад, популярна донедавна в РФ політологиня Катерина Шульман активно просувала в російському інформпросторі ідею «гібридного режиму», автором якої втім не була². У версії нинішньої гібридної (?) жертви «гібридного режиму» останні – це все таки авторитаризм, але нібито й не зовсім – просто така його версія на «новому історичному етапі». Але точно не щось більше, бо «загальновідомо», що «різниця між авторитарним і тоталітарним режимом» в тому, що «перший заохочує в громадянах пасивність, а другий – мобілізацію. Тоталітарний режим вимагає участі: хто не маршує та не співає, той нелояльний. Авторитарний режим, навпаки, переконує підданих залишатися вдома»³. Але цей «гібрид» не лише не тоталітарний (не приведи Боже), але й не зовсім й авторитарний, якщо чесно: «Насправді гібридний режим є імітаційним в двох напрямках. Він не лише симулює демократію, якої нема, але й зображає **диктатуру, якої в реальності не існує** (виокремлення моє – О. Л.)⁴». Тобто, «гібридний режим» Путіна – а мається саме він на увазі – за всіма цими теоретизуваннями взагалі «відбілюється» до своєрідної форми «імітаційної демократії» (демократії!!!), яка є плодом «прогресу звичаїв, який вже не дозволяє застосовувати насильство так широко і безтурботно, як це було прийнято ще 50 років тому»⁵. Ну і взагалі, якісь флуктуації, зокрема

Россия после смены власти? И есть ли вообще надежда, что Путин не навсегда? Интервью политолога Владимира Гельмана. URL: <https://meduza.io/feature/2023/01/09/kak-voyna-izmenila-putinskiy-rezhim-kakuyu-tsenu-zaplatit-rossiya-posle-smeny-vlasti-i-est-li-voobsche-nadezhda-chto-putin-ne-navsegda>

² В одному інтерв'ю вона зізнається, що це «термин, придуманный Стивеном Левицки и Люканом Взем, написавшими книгу Competitive Authoritarianism: Hybrid Regimes After the Cold War. Кстати, ее обложка украшена изображением российского милиционера, который бьет демонстранта...». Гибка, как гусеница, гибридная Россия. URL: <https://www.rosbalt.ru/russia/2017/01/02/1579820.html>

³ Шульман Е. Царство политической имитации. URL: <https://www.vedomosti.ru/opinion/articles/2014/08/15/carstvo-imitacii>

⁴ Шульман Е. Царство политической имитации. URL: <https://www.vedomosti.ru/opinion/articles/2014/08/15/carstvo-imitacii>

⁵ Шульман Е. Царство политической имитации. URL: <https://www.vedomosti.ru/opinion/articles/2014/08/15/carstvo-imitacii>

в бік радикалізації взагалі виключаються, бо «на 16-му році правління⁶ вдаритися об підлогу і перевернутися на бравого фашиста так само важко, як убитися об стіну і відродитися осяйним лібералом»⁷.

Час (в першу чергу після повномасштабного вторгнення Росії в Україну, але й до того) показав, наскільки оманливою була ця спроба «олюднення» путінського режиму через химерний концепт «гібридності», як і половинчастість її критиків⁸.

Крім «гібридних» теоретизувань путінський режим знайшов ще цілу низку означень, версій і пояснень. Серед них і «данина» персоналістській складовій – «путінізм»⁹. Концепт «мафіозної держави»¹⁰, через який переосмислюється система корупції як основи державного механізму.

В українських дискурсах тривалий час і уважно (особливо з початку 2014 р.) спостерігали за радикалізацією російського режиму і зростанням його фактичної фашизації¹¹. Однак російська пропаганда потужно «грала на випередження», визначаючи ворогом свого режиму саме «фашистів», трохи згодом і «нацистів». Це створило ситуацію, коли «люди, які безперечно є фашистами, називають так інших людей, які зовсім ними не є»¹², яку почали інтерпретувати через поняття «шизофашизм». Один із авторів терміну філософ Михайло Епштейн так описує особливості

⁶ Писалося у серпні 2014 р.

⁷ Шульман Е. Царство политической имитации. URL: <https://www.vedomosti.ru/opinion/articles/2014/08/15/carstvo-imitacii>

⁸ Комин М. Автократ и его гибрид URL: <https://novayagazeta.ru/articles/2017/01/10/71084-avtokrat-i-ego-gibrid>

⁹ Laqueur, Walter. Putinism: Russia and Its Future with the West. – New York: Thomas Dunne Books, 2015. – 288 p.; Applebaum Anne Putinism: the ideology URL https://core.ac.uk/display/35432774?utm_source=pdf&utm_medium=banner&utm_campaign=pdf-decoration-v1

¹⁰ Фельштинский Ю. Попов В. Від червоного терору до мафіозної держави. К.: «Нац формат». – С. 598; Putin, Trump and the meaning of a mafia state URL: <https://www.ft.com/content/19ac2cb1-8cb4-464d-9683-18c632146755>

¹¹ Зайцев О. Фашизоїдна Росія URL: https://zaxid.net/fashizoyidna_rosiya_n1304364

¹² Шизофашизм Росії: єдиний вихід для РФ – програти війну проти України Рашизм. URL: <https://www.liga.net/ua/politics/opinion/shizofashizm-rossii-edinstvennyy-vyход-dlya-rf-proigrat-voynu-protiv-ukrainy>

феномену: «Шизофашизм – це фашизм під маскою боротьби з фашизмом. Власне фашизм – цілісний світогляд, що поєднує теорію етнічної або расової переваги, імперіалізм, націоналізм, ксенофобію, великодержавність, антикапіталізм, антидемократизм, антилібералізм. Шизофашизм – це розколотий світогляд, своєрідна карикатура на фашизм, але серйозна, небезпечна, агресивна карикатура. Шизофашизм проявляється в істеричній ненависті до свободи, демократії, до всього чужоземного, до людей іншої ідентичності, а також пошуку ворогів і зрадників серед свого народу. Але цей шовіністичний світогляд перебуває у шизофренічному розколі з прагненням використовувати ті самі блага, які забезпечує «ворог»: нерухомість за кордоном, привілей давати освіту дітям у «Гейропі» та «Піндостані», зберігати рахунки в їхніх банках тощо»¹³.

Поруч із концептуалізацією своєрідності фашизації російського режиму в українських дискурсах переживало еволюцію й поняття «рашизм». В одній із ранніх, ще в 2010 р., спроб його опису наголошувалося, що «це ідеологія й практика правлячого режиму Російської Федерації, яка базується на ідеї зверхності «російських співвітчизників», їхній «особливій цивілізаційній місії», антидемократизмі й неоколоніалізмі радянсько-імперського типу, використанні православ'я як моральної доктрини, та на геоекономічних інструментах, у першу чергу, енергоносіях»¹⁴. Однак поняття і його значення залишалися тривалий період достатньо туманними і багатозначними. Так, в березні 2022 р. один з інтерпретаторів висловився таким чином: «нацизм, фашизм, сталінізм та рашизм – це фактично одне й те саме»¹⁵.

Але з початком повномасштабної фази російсько-української війни, протягом 2022 – 2023 рр., саме поняття «рашизм», його осмислення і наповнення, найактивніше прогресувало в Україні для позначення того типу зла, з яким країні довелося зіткнутися і проти якого вести війну за виживання. Крім текстів в медіа, почали

¹³ «Расступайся, Орда идет!» Философ об истоках российской агрессивности. URL: <https://www.severreal.org/a/filosof-ob-istokah-rossijskoj-agressivnosti/31748682.html>

¹⁴ Кривдик О. Рашизм. URL: <https://www.pravda.com.ua/columns/2010/05/18/5050708/>

¹⁵ Рашизм, або чому росіяни – нові нацисти – Владлен Мараєв, Юлія Білик Спростування фейків. URL: <https://voxukraine.org/rashyzm-abo-chomu-rosiyany-novinatysty/>

з'являтися книги, присвячені розробці концепту «рашизму». І перша з них стала книгою-закликом – «Заборонити рашизм»¹⁶. Увагу розробці концепції «рашизму» приділили й в українському академічному середовищі, зокрема історики. В тритомному виданні «Діалогів з істориками» один із розділів другого тому має назву «Посттоталітарний світ, сучасна Україна і неоімперський проєкт путінської Росії. Рашизм у світлі сучасного історичного та соціогуманітарного знання»¹⁷, а ще один розділ фокусовано на цій темі – «Рашизм, фашизм, нацизм: тоталітарно-імперське походження і порівняльно-історичні проєкції»¹⁸.

Додав до фіксації категорії «рашизму» й вищий законодавчий орган України: 2 травня 2023 р. Верховна Рада прийняла постанову «Про Заяву Верховної Ради України «Про використання політичним режимом російської федерації ідеології рашизму, засудження засад і практик рашизму як тоталітарних і людиноненавистницьких». У цьому документі ознаками рашизму названо «мілітаризм, культ особи очільника та сакралізація інститутів держави, самозвеличування російської федерації шляхом насильницького пригнічення та/або заперечення існування інших народів, нав'язування іншим народам російської мови та культури, пропагування ідей «русского міра», систематичне порушення норм і принципів міжнародного права, суверенних прав інших держав, їхньої територіальної цілісності та міжнародно визнаних кордонів...»¹⁹.

¹⁶ Заборонити рашизм / В. Огнев'юк, В. Андрєєв, В. Брехуненко, М. Відейко, Б. Гуменюк, І. Гирич, Л. Масенко, Ю. Митрофаненко, В. Огризко, О. Палій, В. Піскун, П. Полянський, В. Сергійчук, П. Чернега ; за заг. ред. В. Піскун. Київ : Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2023. 252 с.

¹⁷ ПЕРЕЛЮМ: Війна Росії проти України у часових пластах і просторах минувшини. Діалоги з істориками. У 2-х кн. Кн. 2 / Відп. ред. В. Смолій; Упоряд.: Г. Боряк, О. Ясь. НАН України. Інститут історії України. Київ : Інститут історії України, 2022. 803-1526 с.

¹⁸ ПЕРЕЛЮМ: Війна Росії проти України у часових пластах і просторах минувшини. Діалоги з істориками. Кн. 3 / Відп. ред. В. Смолій; Упоряд.: Г. Боряк, О. Ясь, С. Блащук. НАН України. Інститут історії України. Київ : Інститут історії України, 2023. 844 с.

¹⁹ Верховна Рада України прийняла Постанову «Про Заяву Верховної Ради України «Про використання політичним режимом російської федерації ідеології рашизму, засудження засад і практик рашизму як тоталітарних і людиноненавистницьких». URL: <https://www.rada.gov.ua/news/razom/236006.html> /

В цілому саме «рашизм» стає головним маркером для позначення політичної реальності країни-агресора. В цілому це достатньо продуктивна модель ідентифікації її сутності, головних складових і загальної конструкції. Тепер термін «рашизм» не лише через співзвучність, але й через виявлені і продемонстровані якісні подібності інтегрується у контекст головного зла XX ст. – фашизму та нацизму. Але також й ширше – тоталітаризму як особливої і небезпечної історичної та суспільно-політичної форми. І, власне, саме через поняття «рашизм» цей тоталітаризм, очевидно вже оновлений в порівнянні із історичними попередниками із попередньої епохи, набуває своєї локалізації, виразного національного імені, невід’ємного від його батьківщини – країни Росія. Може в цьому й найголовніша перевага саме цього поняття...

Втім, при ближчому спогляданні українських діалогів про рашизм видається, що більш розробленою і аргументованою є та частина концепції, яка стосується ідеологічних особливостей путінської Росії. При описі та аналізі політичної системи, її функціонуванні, ідентифікації особливостей, зокрема, переваг та вразливих місць політичного режиму концепція «рашизму» поки значно залежить від історичних прецедентів. Вона бачить в «рашизмі» тоталітаризм, але не особливо рухається для уточнень та з’ясування, **який саме тоталітаризм**, віддаючи більше уваги паралелям із історичним фашизмом XX ст.

Цей розділ не претендує на науково вивірений опис моделі російського режиму періоду правління В. Путіна і ніякою мірою – на оскарження концепту «рашизму», який автор вважає достатньо продуктивним і таким, що має значний потенціал для поглиблення і використання для протидії явищам, що ним охоплюється. Нижче наводиться низка спостережень, інтерпретацій, певні аргументи і висновки, які приводять до дещо іншого позначення політичного режиму Росії як «постмодерного тоталітаризму», при всіх оксюморонних відтінках такого вербального конструкту. Він не лише фокусується на конкретному феномені «виробленої в РФ» політичної реальності, а прагне помітити її ексклюзивні форми, її родовидові зв’язки, а також особливості часу «виробництва».

In medias res: «Чекізм»

Щоб довго не відкладати, почнемо із головного.

Однією із головних несучих конструкцій політичного режиму в Росії вже понад століття є «спецслужби». За цей час назви та деякі особливості інституційної конфігурації були різними, видозмінювалися. Причому доволі часто. Але в цілому їх можна позначити советським «брендом» як «органи держбезпеки», хоча самі їхні представники схильні апелювати до більш ранньої і більш в цій системі романтичної назви – «чекісти». Саме вони складають основу головної групи впливу в російській владі путінського періоду і є головною «альмаматою» для його вищого політичного керівництва. Саме вони є основою більшої групи, яка й є інституційним каркасом російської держави – «силовиків».

Весь радянський період «держбезпека» була однією із двох головних груп еліти, яка постійно боролася за владу. Іншою була партійна номенклатура. Дослідники російських спецслужб Ю. Фельштинський та О. Попов відзначають: «з грудня 1917 р., коли створили ВЧК, між партією та ВЧК-ГПУ-НКВД-МГБ-КГБ точилася постійна боротьба за владу. Вона не завжди була зрозумілою і очевидною обивателю. З погляду партії, особи, які десятиліттями контролювали ВЧК-КГБ, намагалися перетягнути ковдру на себе й у межах цієї боротьби час від часу знищували партійну номенклатуру. Партійне ж керівництво, періодично здобуваючи на ВЧК-КГБ перемогу, розстрілювало або усувало керівництво держбезпеки, одночасно реструктуруючи саме відомство, перейменовуючи його і роблячи його менш небезпечним для партії, як принаймні, здавалося щораз в момент реструктуризації»²⁰. Прикметно, що якраз згадані зміни назви для «органів держбезпеки» траплялися переважно внаслідок тих чи інших поворотних моментів у цьому протистові і коли гору брали партійні структури. Кілька разів «органи держбезпеки» були самі близькими до того, щоб взяти гору і привести на владний олімп своїх висуванців. Однак після смерті Йосипа Сталіна в 1953 р. коаліція в партійних

²⁰Фельштинський Ю. Попов В. Від червоного терору до мафіозної держави. Київ : «Наш формат». С. 598.

елітах усунула із влади і стратила очільника «держбезпеки» Лаврентія Берію. А Юрій Андропов, який довгі роки (1967–1982) працював на посаді голови КДБ, був за своїм походженням все ж партійним номенклатурником, і опинився на найвищій в країні посаді – генсека КПРС – вже як член Політбюро ЦК (не голова КДБ), ну і був при владі ледь більше року.

Відомий економіст Дарон Аджемоглу висловив думку, що так звані «силовики» «зіграли в російській історії куди більш важливу роль, ніж російська культура»²¹. При цьому він відзначає, що «до кінця XIX ст. чи початку XX ст. сформувалася якась *особлива російські культура, яка прирікала країну на життя в диктатурі*» і що тоді «ситуація в Києві мало чим відрізнялася від Санкт-Петербургу», але наразі, в наш час, ми вже «бачимо величезне розходження», бо «якби КДБ в Україні був би таким могутнім, яким він був у Москві в кінці 1980-х, то в Україні, скоріш за все, все було б зовсім не так»²².

Дозволимо не погодитися із тезою автора популярних досліджень проблем розвитку. Хоча й частково. Дискусійним є твердження, що саме позиції КДБ в Україні та в столиці Росії – а тоді й СРСР – саме в кінці 1980-х рр. суттєво і сутнісно відрізнялися і змогли саме тоді визначити подальший політичний та інституційний розвиток України і Росії вже після краху радянської імперії. Власне в період перебудови, навіть в пізній її фазі, Україна продовжувала ще мало відрізнятися від імперської столиці і в позиціях «силовиків», зокрема. Власне, аж до усунення Володимира Щербицького із «хазяїна» «другої республіки», з посади першого секретаря ЦК КПУ у вересні 1989 р. УРСР була «заповідником застою»,

²¹ «КГБ и силовики сыграли в российской истории куда более важную роль, чем культура» Экономист Дарон Асеомглу — о том, могут ли санкции остановить Путина и есть ли у России шанс на демократию. URL: <https://meduza.io/feature/2022/04/26/kgb-i-siloviki-sygrali-v-rossiyskoy-istorii-kuda-boleee-vazhnuyu-rol-chem-kultura>

²² «КГБ и силовики сыграли в российской истории куда более важную роль, чем культура» Экономист Дарон Асеомглу — о том, могут ли санкции остановить Путина и есть ли у России шанс на демократию. URL: <https://meduza.io/feature/2022/04/26/kgb-i-siloviki-sygrali-v-rossiyskoy-istorii-kuda-boleee-vazhnuyu-rol-chem-kultura>

великою оазою консерватизму в країні, в якій вже активно «пішов процес» горбачовських реформ. Те ж стосувалося і КДБ УРСР, який був ключовим ресурсом і механізмом влади проти нових «віянь» у суспільному житті та опорою саме імперської політики в Україні. Навіть в період спроби перевороту ГКЧП (ДКНС) в серпні 1991 р. та, навіть, в момент підписання «Біловезьких угод» КДБ мав в Україні позиції, співмірні із «союзними» для участі у потенційному скасуванні демократичного здобутку останніх місяців існування СРСР. Відмінності в інституційній ролі «КГБ» між Україною та РФ почали проявлятися дещо пізніше, але кардинальне розходження пов'язане саме із постаттю Путіна і його приходом до влади.

В «лихі 90-ті» силовики в РФ були лише однією із кількох груп впливу. До того ж відбувалася внутрішня конкуренція між окремими їхніми фракціями. Зокрема, підйом Александра Коржакова як керівника Служби безпеки президента Бориса Єльцина зробив на певний період саме це новостворене і напівлегітимне утворення домінуючою «силовою структурою» в тодішньому політичному режимі, який справді мав багато ознак перехідного. Єльцинська Росія справді дуже нагадувала «веймарську» і не лише через економічну турбулентність та зростаючу політичну конфліктність, але й через генерування в елітах та соціумі ресентименту, а також через власне перегрупування колишньої опори режиму – силовиків – і їхній рух до реваншу. Саме реванш «силовиків» став головною лінією реставрації, ре-радянзації Росії, а не ідеологічний комуністичний «червоний» реванш, яким активно лякали тоді Єльцина, обивателя і Захід.

До відродження впливу і, зрештою, влади окремі групи «силовиків» рухалися і за межами власне державного апарату. Саме злиття великого фінансового капіталу із значним «силовим» капіталом породило явище російської олігархії. Без зв'язку та участі, почасти і визначальної, із колишніми чи діючими на той момент «силовиками» не змогли б постати всі головні фінансово-промислові групи РФ 1990-х. А на рівні групи «Мост» це виявлялося в безпосередній участі в керівництві цієї групи одного із легендарних «чекістських» діячів пізнього СРСР – Філіпа Бобкова,

який в різні часи був і керівником найбільш одіозного 5-го управління КДБ, і просто заступником, а в останній радянський період – першим заступником голови КДБ. Прикметно, що саме ця група, група «Мост», сформувала альтернативу Єльцину і активно «розкручувала» свого претендента на його заміщення – Євгенія Примакова, який певний час, в 1998–1999 рр., був навіть прем'єр міністром, кар'єра якого теж повною мірою відповідала уявленням про «висування держбезпеки».

«Сім'я» Єльцина опинилася в таких умовах, що мусила обирати свого ставленика, єльцинського «спадкоємця» теж із «чекістів-силовиків». І після невдалої і короткотривалої спроби «поставити» на «міліцейського» керівника Сергея Степашина, зрештою зупинилася на фігурі нещодавно перед тим призначеного глави ФСБ полковника Путіна. Подальше «технологічне» виведення його на ключову владну орбіту добре відоме, хоча й невизнане – нікому невідомого до того персонажа наповнили «легендою» і суб'єктністю через інспіровані саме «чекістами» підриви житлових будинків в низці російських міст, зокрема і в самій Москві, а також із провокуванням другої Чеченської війни, в якій Росія здобула зрештою перемогу. Щонайменше, так вважається в самій Росії...

Те, що позначене тут як «чекізм» в сприйнятті процесів стосується як внутрішньополітичних – в самій РФ, в сусідніх країнах, в країнах Заходу, – так і процесів у міжнародній політиці. Цей спосіб бачення реальності виразно схиляється до конспірологічних тлумачень. Діяльність же вибудовує на основі проведення «спецоперацій» – низки особливих заходів, які мають привести до певного результату, при цьому значна частина з них може і має бути непублічною, доступною для «вичитування» і розуміння тільки самих організаторів або спостерігачів із відповідним професійним вишкілом.

Увесь період перебування на вершині влади Путіна може бути описаний через історію таких «спецоперацій». І це стосується як внутрішньої, так і зовнішньої політики РФ. Зокрема, однією із перших серед них цілком могла бути операція по підриву позицій щойно переобраного на другий президентський термін Леоніда Кучми і схилення його у проросійську орбіту. Є підстави вважати, що «касетний скандал», який фіналізував справу із зникненням і

вбивством журналіста Георгія Гонгадзе, мав виразні російські сліди, хоч і використовував особливості української політики і її ключових діячів. Схожі особливості мали і «операція Тузла» у 2003 р., і просування в президенти України Віктора Януковича у 2004 р.

В цілому знаменитий російський вплив на Україну з початку 2000-х і до 2014 рр., з фазою максимальної активізації в 2013–2014, відбувався саме завдяки низці подібних «спецоперацій». Захоплення Криму в лютому 2014, а потім розгортання військового конфлікту на Донбасі навесні того ж року, так звана «русская весна», також належать до цього ряду. Нарешті, 24 лютого 2022 р. Росія розпочала спробу анексії всієї України, теж надавши їй статусу «спеціальної операції», щоправда з уточненням, що вона «воєнна». І саме за звання «спецоперації» так відчайдушно боровся режим, залучаючи масштабний силовий ресурс, коли вже стало зрозуміло, що це ніяк не подібний «комплекс особливих заходів», але блокуючи саму можливість позначити запущений процес як «війну».

Схильність бачити світ та впливати на нього саме через такі «спецоперації» викликало і зворотній ефект – російське керівництво на чолі з полковником ФСБ Путіним сприймало і сприймає світову політику та політичні процеси в інших країнах у відповідності до таких уявлень. І політика західних країн щодо Росії теж оцінювалася через призму «спецоперацій». До цього процесу підключилася машина російської пропаганди, яка надала цьому максимально публічного і масового характеру. Відповідно, ***період правління Путіна – це час тріумфу різноманітної і різнобарвної конспірології***, в межах якої постав і гартувався образ Росії як «оточеної з усіх боків ворогами фортеці», які постійно плекають проти неї лихі плани і підступні задуми.

Шахрайократія

Російський економіст Сергій Гурієв та американський політолог Деніел Трейсман запропонували дотепну концепцію так званих «спін-диктатур»²³. Якщо коротко, то її зміст зводиться, до того, що новітні диктатори стали «шахраями» і усіляко маскують

²³ Гурієв С., Трейсман Д. Спін-диктатори. Як змінюється обличчя тиранії в ХХІ столітті; пер. О. Бершадської. Київ : Видавництво Букшеф, 2023. 432 с.

своє «диктаторство», часто намагаючись видавати його навіть за демократію.

Через модель «спін-диктатур» автори намагаються пояснити зміни, які відбулися у світовому масштабі в недемократичних країнах після завершення Холодної війни і, власне, третьої хвилі демократизації. На їхню думку, головний тренд – це саме заміщення традиційних для XX ст. форм авторитаризму, які вони називають «диктатурами страху», цим оновленим форматом диктаторів-маніпуляторів. «Профіль» диктаторів «нового типу» вони описують таким чином: «спін-диктатори маніпулюють інформацією, щоб підвищити свою популярність серед широкої громадськості, і використовують цю популярність для консолідації політичного контролю, водночас прикидаючись демократичними, уникаючи або принаймні маскуючи насильницькі репресії та інтегруючи країни у зовнішній світ»²⁴. В цьому полягає й відмінність цих режимів від «диктатур страху» – їх основною технологією є обман; в них суттєво зменшуються масштаби політичних репресій, а саме насильство «приховане», бо таким чином вони прагнуть зберегти образ «цивілізованого правління»; дозволяється діяльність деяких опозиційних ЗМІ, а цензура (як і насилля) теж прихована; офіційної ідеології немає, а пропаганда «тонка» і орієнтована на формування іміджу правителя як компетентного лідера; при цьому спостерігається відкритість до міжнародних потоків, як людських, так й інформаційних; нарешті вони удають із себе не що інше, як демократію²⁵. Остання властивість особливо важлива, бо «суть спін-диктатури полягає в тому, щоб приховати автократію в рамках формально демократичних інститутів»²⁶.

Модель Гурієва-Трейсмана є ще однією спробою оцінити, описати і зрозуміти зміни в авторитарному правлінні, що сталися на зламі двох тисячоліть. Автори справедливо відзначають, що

²⁴ Гурієв С., Трейсман Д. Спін-диктатори. Як змінюється обличчя тиранії в XXI столітті; пер. О. Бершадської. Київ : Видавництво Букшеф, 2023. С. 37.

²⁵ Гурієв С., Трейсман Д. Спін-диктатори. Як змінюється обличчя тиранії в XXI столітті; пер. О. Бершадської. Київ : Видавництво Букшеф, 2023. С. 40.

²⁶ Гурієв С., Трейсман Д. Спін-диктатори. Як змінюється обличчя тиранії в XXI столітті; пер. О. Бершадської. Київ : Видавництво Букшеф, 2023. С. 50.

описаний ними тип «спін-диктатур» не є унікальним винаходом цього часу, він існував і раніше, але в статистично значно менших масштабах, а ось саме в наступний період після завершення Холодної війни і початку відкату останньої демократичної хвилі цей тип став найпоширенішим і саме він визначає тренд недемократичності в перші десятиліття XXI ст. Автори накопичили, обробили, систематизували і, зрештою, спробували концептуалізувати величезний статистичний емпіричний матеріал. Багато їхніх спостережень, зауважень і висновків є цікавими, важливими і необхідними для розмови про модифікації політичних режимів сучасності.

Цікаво, що працюючи над темою нових авторитаризмів, Гурієв та Трейсман використовували інші позначення для них – «інформаційні автократи». Термін «спін-диктатура», використаний для книги, можливо й більш метафоричний, маркетинговий і зі своїми пояснювальними акцентами та перевагами, однак «інформаційні автократії» все ж краще відбивають сутність змін, які намагаються вхопити автори – зміни в технологіях комунікацій та їхнє використання для своїх інтересів та цілей недемократичними режимами.

Однак ця аналітична модель помітно «сиплеться» при верифікації через реальність. В першу чергу і визначально, – через реальність російську. При тому, що цілком помітно, що саме досвід і здобутки путінського режиму були одним із головних «натхненників» для побудови концепції «нових автократій». І справа не лише в тому, що один із авторів – росіянин, який ще й вимушено емігрував із РФ через причини, схожі із тими, які автори схильні оцінювати як нові методики роботи «спін-диктатур» із «незгідними». Самі ж дослідники виокремлюють «московські методи» як один із перших успішних зразків наслідування винаходів сингапурського правителя Лі Куан Ю, якого вони вважають піонером серед «спін-диктаторів»²⁷. Прикметно, що тут йдеться про методи пізнього радянського, «м'якого» тоталітаризму, а не диктатури путінської доби.

Головною проблемою моделі «спін-диктатур» є її надмірна універсалізація – її поширюють на різні типи політій в різних

²⁷ Гурієв С., Трейсман Д. Спін-диктатори. Як змінюється обличчя тиранії в XXI столітті; пер. О. Бершадської. Київ : Видавництво Букшеф, 2023. С. 77 - 82.

регіонах світу, з акцентом на сучасність (період після Холодної війни), але й із залученням «здобутків» попередніх періодів (власне, як з правлінням Лі Куан Ю чи радянських генсеків між Сталіним і перебудовою). Палітра цих режимів, їхня варіативність та специфічність дуже високі. Звісно, всі вони використовують більшою чи меншою мірою нові технології комунікацій та управління підвладним населенням. А ті, що не використовують (передусім через закритість і виключеність зі світової економіки), випадають із моделі одразу і визнаються авторами такими собі динозаврами «диктатур страху» – КНДР, Куба... Але в модель «спін-диктатури» не потрапляє й головний недемократичний режим планети початку XXI ст. – Китайська Народна Республіка, хоча автори намагаються пояснити, що був період, коли їхню схему можна було притягти і для найнаселенішої країни світу – в часи Цзяня Цземіня та Ху Цзіньтао.

Але головна проблема для цієї моделі (і далеко не лише для неї) – Росія. Автори мають на увазі саме Путіна і його режим, коли описують найвпливовіші «спін-диктатури», які є об'єктом їхньої уваги. Але при дещо ретельнішому і глибшому погляді цілком зрозуміло, що Росія, щонайменше, після 2008 р., дуже погано вписується в модель «шахрайської диктатури». Більше того, відносити РФ після 2014 р., а тим паче після 2020 і 2022 до такого типу режимів – це вже може претендувати на таку собі «спін-аналітику».

Чим саме Росія виявляється таким «камнем спотикання» для амбітних і самобутніх теоретичних побудов російського ж економіста та американського політолога? Ідея, що саме режим Путіна найкраще може підтвердити сконструйовану ними модель «спін-диктатур», має своє підґрунтя. Адже саме після його приходу до влади і тривалі роки по тому в РФ зберігалися видимі ознаки демократії, нехай і не ліберальної, нехай і самозваної путінськими ідеологами як «суверенної», але все ж такої, де нібито були вибори, нібито політична конкуренція, нібито опозиційні медіа, де нібито мінімалізовані політичне насилля і репресії, нібито відчутна деідеологізація, нібито все більш-менш так, як описують Гурієв з Трейсманом. Щонайменше «молодий президент» Путін – вже

точно спін-диктатор. Тобто, все ж диктатор, але такий, що дуже вправно прикидається нібито демократичним правителем.

Все нібито так, але тільки нібито. Теорія «м'якої диктатури» виявляється сама занадто м'якою, щоб врахувати реалії режиму Путіна і, зокрема, в його становленні. Дуже багато важливого, сутнісного вислизає повз її увагу. А пізніше так само сутнісне і визначальне фактично ігнорується через те, що «не вписується» в гарно сконструйовану модель.

Перше й дуже важливе, що не враховане – це *контекст і тяглість режиму* Путіна, який від самого початку являв собою прихід до влади «силовиків», що «працюють під прикриттям в уряді РФ». Режим постав «на плечах» величезного, унікального, кровавого тоталітарного досвіду радянського періоду (нехай Гурієв і Трейсман сприймають його останні десятиліття як спін-диктатуру). Це не просто особливості хронологічних послідовностей – ця обставина сильно торкається специфіки, а можливо й самого ества політичної культури, культури управління, зокрема, і в частині використання технологій примусу, політичного насилля тощо, культури самого соціуму. Вона здатна багато прояснити про причини і особливості швидкого опанування «силовиками» політичного, соціального, інформаційного, культурного, економічного просторів і перетворення їх на зони контрольованих і регульованих вертикальних відносин. «Спін-диктатура», яка приходить після демократії і є в якийсь спосіб її подовженням – це одна історія, але «диктатура», яка відроджується, використовуючи ледь припилені структурні патерни одного із найлюдоїдськіших режимів в історії – це інша історія, яка, щонайменше, повинна зважити всі ті параметри «пом'якшень», які старанно виписують автори.

Нуклеаризм

Однак є ще одна вельми суттєва особливість. Мова йде не тільки про диктатуру чи силовий режим, який десь і якось історично склався, а той, який *володіє ядерною бомбою*, нехай вона й дісталася у спадщину, але вона складає важливу основу режиму.

Нуклеаризм – важлива складова, один із найбільш міцних та впливових стовпів російського режиму, особливо в контексті його

трансформації в неототалітарні форми. Це не просто володіння атомною зброєю, яка посилює арсенал російської армії. Російська ядерна бомба – це актив, який інфільтрувався в свідомість, практики, відносини, світосприйняття як самих фактичних його володарів – владців, так і «народу», «надбанням» якого є смертоносна зброя.

На певному рівні володіння ядерною зброєю є навіть певним *самобутнім містичним знаменом режиму* – сама наявність в нього такої якості робить його унікальним. В легендарному діалозі із опінієтворчого і менталорепрезентативного для «нової Росії» фільму «Брат-2» головний його герой, «простий російський хлопець» із вмінням нищення ворогів більшим, ніж в «картонного» голівудівського Супермена, Даніла Багров запитує в американського капіталіста, що символізує всю глибину загнивання Америки і Заходу: «В чому сила?» і сам вже відповідає, що «Сила – в правді» і глядач має розуміти, що ця правда російська. Але далі не розшифровується, що це за така «правда». Насправді, з контексту може бути зрозуміло, що сила і є тією правдою. Якщо так подивитися на цю кіноцитату, то відповідь на сакраментальне питання «В чому сила?» для російської людини мала б звучати як: «сила – в ядерній бомбі». Ну і, якщо завгодно, «правда – це ядерна бомба». Бо в кого ядерна бомба, той і визначає, що таке правда. І Росія люб'язно визнає таке право і за США та іншими власниками «правди-бомби», але потребує від них врахування своїх «життєвих інтересів».

В реальності, ні «велика російська культура», ні, зокрема, балет та література (звісно ж, «великі» і «російські»), ні російська армія, ні російська історія, ні спорт, зокрема, хокей чи фігурне ковзання, ні газ та нафта, ні вся економіка, ні навіть перемога над нацизмом, які вони завжди «могут повторіть», ні навіть унікальний вождь, вчитель, історик, дзюдоїст, шпигун, переговорник, стратег-багатоходівник Путін не роблять Росію *тією, якою вона хоче бути – тією, на яку звважають*. Точніше, мусять зважати. Єдиною сутністю, яка виконує цю функцію, є ядерна зброя. Точніше, наявність в цієї самобутньої країни і її ще більш самобутнього керівництва можливості нанести руйнівних ударів по людству, життю на Землі, по самій планеті. Саме це робить РФ «стороною, на яку звважають».

Тобто, саме володіння ядерною зброєю, а також небезпеки пов'язані із погрозами про можливість її використання чи, навіть, розповсюдження, внаслідок гіпотетичного розпаду Російської Федерації на низку незалежних державних утворень *в своєрідний спосіб легітимізує зовні існування її як геополітичної єдності в нинішньому вигляді*. Однак мова не тільки в легітимізації, в забезпеченні маєстату на владарювання в поточній композиції. Ядерна зброя – це те, що дозволяє уникати можливості розгрому російської армії в звичайній, конвенційній війні та можливе заходження на «безкрайні» російські території армій інших країн із встановленням там іншого політичного порядку. Якщо до початку повномасштабного вторгнення в Україну така можливість практично виключалася, то період більш, ніж півтора року війни продемонстрував всю «паперовість тигра» звичайних російських військових формувань (а також чудо-зброї, яку нібито підготував російський ВПК, окрім наявних із радянських часів ядерних запасів), зробив таку перспективу цілком ймовірною. І саме наявність атомної зброї наразі убезпечує РФ від нищівної поразки в її воєнних та геополітичних авантюрах проти України, Європи та США.

І саме ядерна зброя, в тактичному її форматі, залишається «останнім доказом короля-Путіна» у війні проти України, після того, як не вдалося використати ніякий інший. Однак саме можливе рішення про застосування цієї зброї має не військовий, а в першу і визначальну чергу, саме політичний зміст. Для російського керівництва і стратегів воно відіграє свою роль як потенційно активований ресурс, небезпека використання якого має примусити протилежну сторону до політичних, дипломатичних кроків – власне до переговорів на умовах РФ. А також, як елемент стратегії «підвищення ставок», кінцева ціль якої та ж сама – переговори на умовах РФ.

Таким чином, ядерна зброя для режиму важлива в його авантюрах не лише і не стільки як сама зброя, засіб враження ворога, а як постійне нагадування на таку можливість, *важлива своїм потенціалом, але не активацією*. В торгівлі страхом, якою режим Путіна (а також і його історичні попередники) забезпечував собі «міжнародне визнання», ядерна загроза виступала і продовжує бути наріжним каменем.

Зречення відповідальності

Однією із головних властивостей російського рецидивуючого тоталітаризму стало *зречення відповідальності*.

З боку соціуму це виявлялося у символічних твердженнях «від мене нічого не залежить» чи «там є кому вирішувати». В останньому випадку малися на увазі не так еліти, як політичне керівництво і персонально Путін. Однак скидання із себе відповідальності (як і права та можливості впливу на державу і її політику) не означало вимогливості до тих, кому ті права та можливості переадресовувалися. Відтак в цій позиції «простих громадян» присутня *не лише втеча від власної відповідальності, але й індульгенція для тих, кому вона ніби передається*. Відповідно в системі виникав не вакуум, а ціла «чорна діра» в питанні політичної відповідальності, яка періодично заповнювалася звинуваченням за ініціативи влади. В цьому випадку демонстрація такої відповідальності мала каральний характер – влада «делегувала» право її нести своїм політичним опонентам, так званій «несистемній опозиції». Ще один варіант – це окремі представники владної корпорації, які програвали тіньову політичну конкуренцію і витіснялися з неї. В такому випадку могли застосовуватися символічні (а також і економічні, й, власне, політичні) «страсти» – таких «відщипленців» оголошували фігурантами корупційних справ і вони ставали об'єктом масштабної критики підвладної інформаційної інфраструктури, аж до мішеней жартів в КВК (Клуб веселих і кмітливих). Подібною була, наприклад, доля мера Москви Юрія Лужкова чи міністра оборони Анатолія Сердюкова.

Втім, мали місце і буквальні страсти, фізичні. Саме до таких відносить вбивство Бориса Немцова, яке в цій системі координат було не стільки насильницьким усуненням помітного опозиційного діяча, скільки «розплатою» із колишнім представником елітної корпорації, який її «зрадив». В цьому сенсі атентат Немцова значно ближчий до спроби усунення в британському Солсбері колишнього «спецслужбіста» Сергія Скрипаля, ніж до вбивства Галини Політковської чи «загадкової» смерті Олексія Навального.

В своєрідний спосіб відзначена втеча від відповідальності з боку громадян трансформувалася в насторожене сприйняття, а

почасти агресивне несприйняття проблеми колективної відповідальності росіян за злочини путінського режиму – за війну проти України, за військові злочини і вияви геноциду проти мирних українців після повномасштабного вторгнення в лютому 2022 р. «Простий росіянин», який зрікся, скинув із себе потребу мінімальної власної суб'єктності, просто втік від відповідальності в себе на батьківщині, виявився заскочений тим, що вона може на нього впасти навіть після втечі із вже воюючої Росії і саме за те, що вона воює і як саме це робить. Тому російський обиватель дратується не стільки тим, що йому нести свою частину відповідальності за злочини країни, громадянином якої він є, але й *від самої потреби мати відповідальність як таку*.

Симптоматично, що цей синдром втечі від відповідальності цілком поширився на російську так звану «ліберальну опозицію».

«Суспільний договір» по-роски

В цілому, в модальності регульованої «авторитаризації» режим Путіна існував досить довго і вирішував основні завдання: стабілізацію соціально-економічної ситуації, політичну консолідацію, «вибудовування» і забезпечення існування адміністративно-політичної «вертикалі», вбудовування в міжнародну торгівлю і екосистему на основі своїх сировинних ресурсів, нейтралізацію внутрішньої опозиції та альтернатив, деактуалізацію перспектив «кольорової революції» в самій Росії, збереження та поширення впливу на сусідні країни із «зони традиційного впливу» РФ, просування власних інтеграційних проєктів тощо.

При цьому взаємини влади із соціумом поступово трансформувалися від формули «суспільного договору» «стабільність в обмін на лояльність»²⁸ до дещо іншої його конфігурації – «матеріальне забезпечення в обмін на лояльність». Перше забезпечувалося передусім за рахунок надходження від торгівлі на світових ринках вуглеводнів. Натомість інша частина формули передбачала не стільки активне ставлення, артикульовану підтримку влади, скільки аполітичність,

28 Аузан А. Общественный договор: взгляд из 2009 года. URL: <https://polit.ru/article/2009/05/25/auzan/>

зречення претензій на можливу навіть не професійно-політичну, а громадянську участь і активність, своєрідну апатію, політичний анабіоз на основі фромівської «втечі від свободи»²⁹.

На цьому рівні путінський режим в цілому відповідав ключовим типологічним особливостям цілої низки диктатур ХХ ст. – від, скажімо, салазарівської в Португалії до латиноамериканських. З поправкою лише на те, що при владі були все ж не військові «силовики», а представники «політичної поліції»-«держбезпеки». В таких режимах обивателю дозволялося існувати в досить широкому просторі приватного, але не заходити в громадське і політичне; допускалася до певної міри автономна від держави і політики сфера економічної активності. Громадяни могли «на кухні», навіть в соціальних мережах висловлювати досить чітку критику режиму, навіть, персонально його вождя-фюрера, але можливості виведення цих настроїв на політичний рівень і переведення їх в колективну активність вже оцінювалося режимом як небезпечне для себе. Втім, до певного періоду він намагався такі загрози нейтралізовувати через маніпуляції, «спецоперації» в середовищі опонентів, їхню дискредитацію тощо.

Велика війна проти України задумувалася, у тому числі вочевидь, й для перезапуску «соціального контракту», де лояльність до режиму мала піднятися на тлі усвідомлення могутності збройних сил, силових структур загалом, власне «великої держави» і її незмінного лідера. Однак провал «бліцкригу», який мав це все забезпечити і перехід до затяжної війни змусив режим мобілізувати свої ресурси і підлегле йому населення також. Останнє, по суті, остаточно втратило будь-які ознаки суб'єктності в межах навіть емітованих версій соціального контракування. Стрімка радикалізація режиму фактично усунула «суспільство» як одного із контрагентів суспільного договору. Відповідно й постало питання: чи можна говорити про наявність хоч якого власне суспільного договору в РФ в період приблизно з літа–початку осені 2022 р.? Ситуацію краще описують поняття «приписи режиму», а пізніше навіть його диктат.

²⁹ Фромм Е. Втеча від свободи. Київ : КСД, 2018. 288 с.

Чому важливо ідентифікувати путінський режим як тоталітарний?

Передусім тому, що цей режим вже не лише системно порушує всі правила, конвенції, інститути, але й *експортує свою руйнівну енергію назовні*. Власне, саме через *трансльовану назовні агресивність він підживлювався, віднаходив нові резерви і стимули для внутрішніх імпульсів та легітимації*. Шлях у цьому напрямі привів його до розпалювання найбільшої війни в Європі з середини XX ст. З часів, коли політика експансії і прагнення самоствердження у «світовому масштабі» тодішніх тоталітарних систем спровокувала найбільшу (поки що) бійню у світовій історії. Саме союз нацистського та комуністичного втілення тоталітаризму відкрив «скриньку Пандори» цього конфлікту. Лише після «пакту Ріббентропа-Молотова» стало можливим перекроєння кордонів в Європі. І саме таємні протоколи, додатки «про дружбу і кордони» між двома репресивними та ідеократичними режимами – Третім Рейхом і СРСР – стали фактично домовленостями про «новий переділ світу», а також остаточне руйнування наявних на той момент інститутів міжнародної співпраці і залагодження конфліктів. Якими б недосконалими ті не були – як, наприклад, Ліга націй чи особливі угоди в Мюнхені в жовтні 1938 р.

Угоди між СРСР і Третім Рейхом розглядаються часто як «змова двох диктаторів» і це перетворює їх в оцінку як певного волюнтаристського кроку двох паріїв світової історії. Ця оцінка зручна, оскільки у сценаріях Другої світової війни вони зрештою зіштовхнулися між собою і СРСР опинився в таборі переможців (за що заплатив дуже велику ціну). І, хоча персональна роль Сталіна була серйозно і вельми критично переосмислена, але це стосувалося не участі СРСР у Другій світовій війні, а радше його ролі у становленні внутрішньої репресивної системи та причетності до розв'язання війни, яка була і залишилася «холодною». Але в цій картині *губиться одна із головних особливостей історії тоталітаризму – союз, нехай нетривалий, нехай певною мірою вимушений, між двома найбільшими тоталітарними утвореннями був логічний, до певної міри неминучий і, головне, саме він запустив війну, війну в таких грандіозних масштабах, саме Другу світову*

війну. І тому відповідальність за початок Другої світової війни лежить повною мірою і на гітлерівській Німеччині, яка напала на Польщу 1 вересня 1939 р., і на сталінському Радянському Союзі, який напав на Польщу 17 вересня 1939 р.

Етап війни після червня 1941 р., який в РФ продовжують називати «великою вітчизняною», був зіткненням двох тоталітарних потуг і лише підтримка західних демократій СРСР робила його «союзником», «меншим злом», що мало тривалі історичні наслідки. По суті сталінський тоталітаризм легітимізувався на міжнародній арені через це союзництво в Другій світовій війні, і не просто вижив, а показав свою життєздатність, конкурентність, переваги, отримав статус переможця, територіальні прирошування та масштабну зону впливу і, зрештою, судив своїх союзників-нацистів в 1939–1941 рр. А потім розпочав нове, вже своє глобальне змагання із Заходом, із демократією і протримався в цьому процесі ще майже півстоліття.

Тоталітаризм має амбіції посилення назовні і реалізовує їх через війну. А війна, в свою чергу, стає вищою точкою мобілізації такої тоталітарної системи. *Постання тоталітарної системи із «геополітичними планами» означає практично неминучу війну.* Саме цьому вчить нас історія еволюції російського режиму після 2014 р., який привів його, сусідню Україну, Європу і весь світ до великої війни в 2022 р. Але й також до остаточного стрибка в тоталітаризм самої РФ.

Отже, ***тоталітаризм завжди «вагітний» війною*** і шанси на те, що він її таки народить особливо зростають за умови гри «в піддавки». Саме подібну політику сповідували по відношенню до російського режиму його контрагенти (яких Путін називає, як він вважає, іронічно «наші західні партнери») – лідери та еліти західних демократій, передусім США та ЄС. Більше того, деяких із них російський режим прямо інкорпорував у свої структури. Найпоказовіший приклад – колишній канцлер Німеччини Герхард Шрьодер, який став «весільним генералом»-членом керівництва в російській державній компанії. Але свою «колаборацію» із путінізмом мали і экс-президент Франції Ніколя Саркозі і кількаразовий і теж колишній глава італійського уряду Сільвіо Берлусконі. Своя

історія «інтеграції» в російські інтереси в представників міжнародних організацій – від ООН до МОК та ФІФА.

Однак значно більшу відповідальність за потурання все більш нахабному і агресивному російському режиму і за його остаточне скочування до тоталітарної версії несе покоління західних контр-агентів Путіна, яке не змогло оцінити всі загрози від його «кримського консенсусу», яке не знайшло механізмів приборкання агресора, а по суті вдовольнилося новою версією відомої із 30-х років XX ст. політики його «задобрювання». З одного боку, введені після окупації Криму санкції проти РФ мали косметичний, а тому символічний характер, з іншого, – Росію намагалися «утримувати» в партнерських проектах на кшталт «Північного потоку-2». Натомість російський режим не отримав ніяких серйозних перепон і зберіг можливість для накопичування ресурсів для наступного «геополітичного кидка», який і здійснив 24.02.2022.

Джагернаут інститутів

Зовнішня агресія, загарбницька війна є продовженням еволюції та пошуком вирішення внутрішніх проблем тоталітарної системи. Однак вона також *орієнтована на руйнування інституцій*, які упорядковували реальність до розгортання його апетитів. В першу чергу, це, звісно, стосується внутрішньої інституційної системи – це необхідно просто для того, щоб прибрати обмеження в поширенні влади і контролю усіх вимірів соціального простору. Але внутрішньою інституційною деструкцією зростаючий тоталітаризм не обмежується – він все більш активно цілить в міжнародні інституції та інституційні системи інших країн. Можливість їх нищення – це шанс для нього, оскільки для попереднього інституційного середовища він є чимось чужим, виявом екстремальної форми. Власне, інституції переважно й існують для того, щоб унеможливити оформлення таких радикальних форм в реальну альтернативу, політичну і соціальну. В цьому сенсі тоталітаризм є противником «цивілізації» в аксіологічному застосуванні цього поняття. Тобто, *тоталітаризм виступає опонентом попередніх домінуючих культур, дискурсів, інститутів*, а його пафос направлений на їхнє руйнування і нищення. При цьому може відбуватися

звертання до «культурних пластів» попередніх епох. В цьому сенсі може складатися *ілюзія його глибокої і «глибинної» консервативної бази*.

Путінський режим, нововідновлений російський тоталітаризм, яскраво підтверджує ці тенденції. При не дуже заглибленому погляді може сформуватися враження, що режим шукає і віднаходить якісь свої коріння в попередніх і навіть зовсім далеких історичних епохах – і в радянському періоді, і в Російській імперії, і в часах Московщини, царів-деспотів Івана III та Івана IV Грозного, а то й в ще більш давню епоху Московського князівства. Сам режим активно декларує спадкоємність країни, в якій утвердився, до періоду давньої Русі і перших князів в Києві, зокрема, до князя Володимира Великого. В поєднанні із залученими ідеологемами все більш самотнього російського православ'я та активним просуванням саме цієї церковної організації як «морального» регулятора суспільного життя може складатися враження про *певний православний фундаменталізм як ідеологічне обрамлення цього тоталітарного досвіду*.

І хоча справді «культурні витоки», «цивілізаційні засади», давні, базовані на тривалих історичних практиках неформальні інститути є важливим поясненням регенеративних можливостей російського тоталітаризму, але, при фокусованішому розгляді, *весь цей «історичний містицизм» постає більше як декорація* до нього.

Історичні «відсилки» і опори російського тоталітаризму більш необхідні для того, щоб опонувати чинному, усталеному, інституційному. Саме це *нинішнє тоталітаризм маркує як «несправедливе»*, як таке, що не враховує його інтереси та історичні позиції (ось ще одна причина його ретроспективної зацикленості). При цьому масштаби і сила усталених, інституційних рамок представляється як така, що складає реальну загрозу для тоталітарного самовираження. Відтак, тоталітарний режим звідси висновує своє право, своє *«легітимне прагнення» на підлив, руйнування і знищення передуючого чи паралельного йому інституційного порядку*.

Тоталітарні втілення XX століття давали свою «картину світу», яка була відносно інноваційною і «орієнтованою в

майбутнє», яких би демонів минулого вона не викликала на службу. Німецький нацизм просував «новий світовий порядок» на основі втілення расової теорії. Радянський тоталітаризм пропагував дорогу до «комуністичного раю» – системи, за якої у світовому масштабі відбудеться пролетарська революція і побудова справедливого суспільства, без бідних та багатих, без класової експлуатації, зрештою, без держави. Подібні компоненти «світлого шляху в майбутнє» можна знайти й в інших тоталітарних моделях – навіть в країні, осяяною «променями чучхе».

Російський же новототалітаризм фактично позбавлений цієї футуристичної складової. Він власне нею не переймається, через відсутність потреби. Якщо в моделях, що мали цю утопічно-футуристичну візію, вона виконувала важливу функцію для ідеологічної та – навіть більше – масової духовної мобілізації різних прошарків соціуму для життя «задня святої справи», для стоїцизму повсякдення в порівнянні із «майбутнім земним раєм», то російський режим в своїй фазі після входження у війну не особливо потребує такої картини, яка б виправдовувалася якимсь по-іншому сконструйованим майбутнім. Його завдання – не освітити шлях до чогось прийдешнього, нехай і вкрай привабливого, а *повернути «втрачений рай»*. А для цього потрібно зруйнувати реальність, інституційний порядок, світ, що призвів до такої втрати і уможливив фіксацію цієї *разючої несправедливості для Росії*. Путін називає розпад СРСР «найбільшою геополітичною катастрофою ХХ століття»³⁰. І, якщо вірити його публічним заявам і намагатися осягнути специфічну логіку, справедливою мало б бути саме відновлення status quo до цієї «катастрофи». Саме цим і пояснювали і анексію Криму, і війну на Донбасі в 2014 р., і повномасштабне, неприховане вторгнення в Україну в 2022. Але проста реставрація не буде відновленням реальності, сили і, зрештою, справедливості. Для того, щоб «ліквідувати наслідки» найбільшої

³⁰ Це Путін зробив ще на початку свого другого терміну президенства, в квітні 2005 року в щорічному зверненні до тамтешнього парламенту. Див.: Распад СССР Путин назвал самой большой геополитической катастрофой. URL: <https://www.pravda.com.ua/rus/news/2005/04/25/4387750/>

катастрофи по-путінськи, треба покарати винуватих. Тому що в цьому світосприйнятті, розпад СРСР не був спричинений внутрішніми причинами, а став результатом реалізації зловісних планів головного опонента в холодній війні – країн Заходу і, конкретно, США, які ту війну саме через це й виграли.

Цей **ретроспективно орієнтований ресентимент** не є ідеологією, але може виступати стрижнем для пропагандистських наративів, генератором масових емоцій і дуже продуктивною опорою для маніпулювання ними.

Отже, для російського тоталітаризму важливо не «вести маси у майбутнє», а розібратися, що значить зруйнувати сучасність – «несправедливий» інституційний порядок і його авторів. Важливо «встати із колін», на які колись Росію поставили підступні переможці – Захід.

Заповнення пустот: корупція і «вертикаль»

Ті інституції, які режим вибудовує на місці зруйнованих, тільки умовно і грубо формально можна назвати відповідними державним. Точніше вони можуть бути ідентифіковані як інституції режиму – правила гри, покликані утримувати, відновлювати, а згодом навіть регенерувати саме режим і його тоталітарні елементи, а не російську державу як таку.

Одним із таких *базових інститутів є корупція*. І в даному випадку це не просто якась кримінальна чи вже просто, тіньова, неофіційна практика, не просто «інституційна корупція» як певна властивість системи. Російська корупція в XXI ст. – це сам по собі інститут. Причому один із базових інститутів для всієї конструкції опор режиму. Звісно, він ніяк не може бути віднесений до легальних, формальних, законодавчо оформлених інститутів. Більше того, на публічному і законодавчому рівні практики, пов'язані з ним, виступають як показово негативні і такі, з якими варто боротися. І навіть боротися та «викорінювати» в «першочерговому порядку».

Однак викорінюванню підлягають тільки ті практики корупційної природи, які не контролюються режимом і тому можуть бути для нього шкідливими (як, власне, будь-яка альтернатива). Натомість цілу низку інших форм приватного чи групового

привласнення загальних благ та ресурсів в непередбачений законодавством спосіб, режим не лише толерує, але й сам впроваджує. Власне, більшість із них є невід'ємним складником, «змащувальною речовиною», функціонування тієї самої легендарної «вертикалі» управління.

Саме включення у корупційні оборудки є способом рекрутування, згуртування і управління «кадрами». Залучення до корупційної «годовниці» означає результат певної персональної чи, навіть, групової селекції для кандидатів на входження в управлінський клас. Сама ж корупційна «рента» дозволяє не лише стати в ряди «обраних», але й вести відповідний стиль життя, в якому важливу роль відіграє демонстративне споживання.

На цих оборудках вибудовується ієрархія клієнт-патрональних стосунків, яка і є реальною структурою російських еліт. При цьому верховним патроном у всій наступній ієрархії є «вождь». А все «нове дворянство»³¹ – працівники «держбезпеки», «силовики» загалом, урядовці, чиновники, губернатори, керівники місцевого рівня, менеджмент та окремі сегменти держкорпорацій тощо – є його персональними «клієнтами»-підлеглими.

Через цю систему обмінів підлеглим надаються можливості – в залежності від їхнього статусу і місця в «харчовому ланцюгу» – до привласнення ресурсів і благ, які вважаються спільними, власне державними. Варіантів може бути безліч – від простого «тирення денег у народа» (як це називав³² сам Путін) із державного бюджету до складних схем, пов'язаних із використанням «олігархів». Доступ до таких можливостей надає патрон. Плата за такий доступ – лояльність, підтримка і робота на його інтереси. Патрон також має забезпечити «дах» або «прикриття», оскільки подібна діяльність є номінально позазаконною. Відповідно, у нього має бути на те відповідний власний статус, ресурс, капітал – адміністративний, політичний, соціальний, власне, фінансовий – завдяки якому він

³¹ Солдатов А. Бороган И. Новое дворянство: очерки истории ФСБ. Москва : Юнайтед Пресс, 2011. 298 с.

³² Путин потребовал перестать «тырить» деньги в системе здравоохранения. URL: <https://www.rbc.ru/politics/07/09/2015/55ed7eb89a7947ff24fbc3c1>

може виконати цю свою функцію. Зокрема передбачається, що в нього мають бути потрібні контакти, взаємозв'язки із «силовиками» та правоохоронними структурами. Також необхідне політичне прикриття, чи радше, включеність в якусь із гілок правлячої «вертикалі», що дає йому або свої «обереги» від небажаної уваги і розкриття обладунків, або просто унеможлиблює їх самим фактом існування такого «даху».

Тобто множина стосунків «патрон – клієнти» вписується в більшу структуру, де теж є відповідні залежності і на одному рівні той чи інший «новодворянин» може бути патроном, а вже на іншому рівні – клієнтом. При цьому ця структура ніяк не мережева, а має свою досить чітку вертикальну ієрархію. Власне, це і є легендарна управлінська «вертикаль», вибудована Путіним і його соратниками.

Крім самого доступу до корупційних можливостей і, власне, до ресурсів, функціонування системи передбачає ще й зворотний рух «заробленого». Нижні, клієнтські яруси виділяють свій «податок» за право участі і сплачують якусь частку в «общаки» – неформальні «стабілізаційні фонди» різних рівнів ієрархії і різних кланових утворень в них. Фактично *відтворюється ієрархія, а також ключові елементи структури організованої злочинності*, що особливо активно розвивалася в 90-ті рр. XX століття. Ті самі «лихі 90-ті», на протистоянні, на контратезі яких вибудовувався образ порядку і «справедливого» правління «силовиків», які прийшли в «нульові» і розпочали новий відлік російської історії. Однак на цьому рівні можна простежити якраз не заперечення в часи «служителів безпеки» і права здобутків «бандитів 90-х», а їхній *химерний симбіоз*.

Прикметно, що корупція як один із базових елементів інституційного наповнення режиму російського тоталітаризму також має великий символічний потенціал на рівні етимології терміну, який походить від латинського «согнупере», що в перекладі «псувати». Адже саме псуванням, оскарженням, нищенням попереднього інституційного порядку цей режим і виправдовує своє право

на існування. В такому сенсі він «коруптивний», псуєчий, знищуючий, деструктивний за своєю природою. В певному сенсі він антиінституційний і, власне, коли кажемо, що корупція – це його «інститут», то мова йде про фіксацію, відтворення і певне обрамлення глибоко неформальної, навіть номінально неприйнятної публічно практики і правил її застосування. Тому корупція в цьому випадку може бути названа не стільки інститутом, скільки «пара-інститутом».

Заповнення пустот: «стримування та противаги»

Варто відзначити ще одну надзвичайно важливу функцію, яку відіграє корупція як параінститут російського силового режиму – саме через її застосування формується система «стримувань і противаг», яка забезпечує керованість «вертикаллю» і процесами, що в ній відбуваються. Саме залучення до різнопланових корупційних схем і оборудок дає необхідні важелі впливу на їхніх учасників. Корупційний процес, який номінально, «за законом» є кримінальним і який, за логікою, міг би претендувати на успішність для себе в разі збереження таємничості, недоступності для правохоронних органів, органів державного контролю чи, скажімо, громадськості, в російські «вертикалі» розгортається дещо по-іншому. В російському режимі така корупція не є невідомою, справою лише її учасників, таємною справою. В певному сенсі вона є якщо не напівпрозорою, то щонайменше напівтаємною. «Компетентні органи», передусім структури «держбезпеки», але також і їхні «молодші партнери» в системі «силовиків» збирають і отримують інформацію про корупційну діяльність в межах різних рівнів «вертикалі». Накопичений «компрокат», «банк інформації» може бути використаний не у відповідності до норм закону, а в разі політичної потреби. Але сам процес збирання такої інформації і, власне, результат таких дій дозволяє підвішувати «дамоклові мечі» над діями і групами в різних державних, корпоративних, політичних структурах. Ймовірний принцип «силовиків» – немає чистих перед законом, є ті, до кого поки не використаний компрокат на нього.

Таким чином, включеність в корупційну «вертикаль» та наявність постійного, завислого «компромату» дозволяє застосувати його в потрібний момент для тих, хто контролює цю специфічну систему управління. Тобто для тих, хто є «центром прийняття рішень», чиї рішення мають на те відповідну вагу і легітимність і – головне – чиї рішення виконуватимуть ті, хто їх можуть виконати – представники апарату насилля (ФСБ, МВС, прокурорські органи).

Так система не виключає конфлікти всередині неї. В першу чергу йдеться про протистояння окремих груп. Можливі подібні відносини і між окремими «відомствами». Прикметно, що останнє більш справедливе саме для підрозділів «силових структур». Відомі історії конфліктних стосунків, часто навіть із кримінальною складовою, між ФСБ і ГРУ, між МВС і ФСБ.

Працездатність цієї системи «стримувань і противаг» на «корупційній тязі» підтверджується, коли ці конфлікти не тільки не загрожують руйнуванню її системи, але й не виходять «на публіку». Останнє в РФ забезпечити не складно, оскільки в країні відсутні вільні медіа і хоч які вияви свободи слова, натомість всі засоби масової інформації, включно із соціальними медіа, перебувають під контролем. Це не виключає якісь спорадичні підключення підневільних медіаресурсів до підсвічування певних обставин конфліктних ситуацій «в елітах». Головний механізм – використання їх для оприлюднення тих чи інших компрометуючих даних на певну обрану «ціль». Більше того, для такої ролі часто використовувалися і «несистемні» політики, які теж могли виступати достатньо резонансною, і не лише для своїх аудиторій, «точкою вкидання» компромату. Частина антикорупційної діяльності російських активістів та політиків власне може цим підживлюватися і цим може бути поясненою. Легендарні змагання між «баштами Кремля» – конфлікти між окремими групами інтересів в політичній та управлінській еліті РФ – якраз передбачали підключення «близьких» медій або «нечужих» політиків-опозиціонерів, які й виносили на публіку якісь фрагменти цього протистояння. Однак картина в такому випадку ніколи не була повною. А також інтенсивність, сила, «сейсмічний бал» такого конфлікту ніколи не загрожував всій системі і стійкості «вертикалі». Час від часу такі

конфлікти навмисне запускалися «центрами ухвалення рішень». Зокрема, для того, щоб дати системі тонус, додати динаміки і конкуренції, якої не можна чекати, по суті, нізвідкіля більше.

Часом такі процеси запускалися для показових кампаній по «боротьбі із корупцією». І тоді «караючий меч справедливості» допомагав відбракувати і викидати із системи зайвих.

Заповнення пустот: лідер із синтетичною харизмою

Путінський режим може претендувати і на те, що в його основі лежить *харизматичне лідерство*. Образ Путіна, що роками утверджувався в російському інформаційному просторі, політичному дискурсі і в масовій свідомості саме всіляко залучав елементи, які мали підкреслити особливі, видатні, «послані вищими силами» здібності вождя. Для цього керовані медіа і штатна державна пропаганда постійно і вигадливо представляли його в різних іпостасях на землі, на воді, в повітрі, в думках і в позасвідомому – польоти на винищувачах, спуски під воду на батискафах, полювання на тигрів, польоти із лелеками, особлива спортивна форма в дзюдо, хокеї і на байкерському мотоциклі тощо. В цих десятках, якщо не сотнях образів, в яких Путіна представляли підданам і «боярам» різних рівнів «вертикалі», він водночас був і особливим, неповторним, унікальним (особливо для Росії і її традицій), і водночас «близьким», «своїм хлопцем», найближчим другом просто росіянина і небожителем-правителем, окутим сакральністю верховної влади в Кремлі.

Особливий ореол самотності таємничості навколо Путіна формувався завдяки його причетності до радянської «держбезпеки» – «ордену чекістів», на якому, за цим легендаріумом, трималася «велика країна» СРСР. Це має означати, що Путін є вмілим гравцем, комбінатором, «майстром вербування», а також задумування і проведення особливих «спецоперацій». Мережі російської пропаганди створили справжній *міф про путінські «багатоходівки»*, через який *виправдовували фактично будь-які результати його рішень і дій, навіть найменш успішні і придатні для того*. В їхніх наративах Путін завжди здійснював складну, багатовступінчасту гру, яку неможливо досягнути ні простому смертному, ні

її учасникам (які насправді є лише об'єктами «спецзаходів»). Власне, все, що їм залишалося, – це чекати результатів цієї гри, тобто, власного програву.

Безумовно, саме цей образ має сприймається як велика магія і, якщо не напівмістична, то особливо вихована в межах виключного «ордену», властивість лише в умовах відповідної політичної культури, історичної спадщини та масових психокомплексів. І таке підґрунтя в Росії ХХІ ст. формувалося та існувало на основі тягlosti з попередніх історичних епох – передусім радянської, але також ще й з імперської. З іншого боку, воно активно, цілеспрямовано культивувалося і конструювалося майстрами дещо іншої гри – **гри в харизму вождя**. Це цілий конгломерат діячів в різних сферах діяльності – іміджмейкери, політичні радники, медійники, представники шоу-бізнесу, адміністратори, навіть філософи, культурологи, політологи, соціологи. В цілому їх можна назвати «технологами влади» чи, все таки, точніше **«технологами режиму»**. І творення, підтримка і культ образу вождя був не єдиним напрямком їхніх зусиль. Однак саме створення і утвердження штучної харизми Путіна і перетворення її в наріжний камінь режиму все ж виглядає як чи не ключове досягнення.

Це результат тим більше значний, що **досягнуто його на основі «матеріалу» із достатньо (якщо не дуже) обмеженим для того потенціалом**. Адже в реальному житті, за межами «синтетичної харизми», Путін є цілком ординарною сірою особою із цілковито посереднім інтелектом, комунікаційними властивостями, політичними здібностями. Навіть в межах своєї «магічної корпорації» Путін був більш ніж ординарним діячем, який дуже хотів стати розвідником, але так ним ніколи й не став, незважаючи на те, що в його офіційній біографії існує цілий міф про його «резидентську» діяльність в будинку культури КДБ в Дрездені в останні роки перебудови. В принципі, вся паркетна офіційна біографія вождя російського режиму не здатна пройти верифікацію на «детекторі правди», хоча багато даних про неї вже не лише приховано, але й знищено. За деякими версіями, починаючи із першого дня – з дня і місця його народження... **І якщо є щось таємниче в реальній постаті російського «фюрера», то це, власне, його**

справжня біографія, заборпана під тонами містифікацій, перекручувань і простої брехні в її «паркетній» версії.

Однак швидкий кар'єрний ліфт, який на певному етапі існування Путіна в надрах наближеного до центрів ухвалення рішень ешелонах пострадянської бюрократії, підхопив його і виніс на вершину влади, а потім зіпплена і виплекана під «народні очікування» штучна харизма справила на цього персонажа відповідний ефект – *«мазунчик долі» почав сприймати себе як її вершитель*.

Відтак, харизматичний компонент лідерства Путіна формальний, може розумітися як такий при побіжному сприйнятті цього феномену і вже точно не стосується суті режиму, наріжним елементом якого є. *Вся харизма Путіна штучна, синтетична, часто імітована, часом симульована*.

Якоюсь мірою можна припустити, що функціонування «харизми» Путіна подібне до знаменитого «культу особистості», який спочатку створили Сталіну, а пізніше його розвінчували. Це порівняння має свою логіку і, водночас, іронію, оскільки саме Сталіна Путін вважає найбільш взірцевим своїм імперським попередником. Можливо залишки критичного бачення цієї фігури радянської історії, які все ще зберігаються в народних масах підлеглої йому країни, не дозволяють повною мірою висловити публічне захоплення самим Сталіним і його керуванням, але «ефективним менеджером» того вже проголошено. Втім, запоминання Путіна перед Сталіним випірнає на поверхню в багатьох його зусиллях і діях. Однак це має більш опосередкований характер і може бути радше «вчитаним», ніж є безпосередньо стверджуваним. Скажімо, очевидно, що Сталін є для нинішнього головного «кремлівського довгожителю» виразним орієнтиром в національній політиці чи в політиці міжнародній. Власне, Путін кілька раз заявляв щось на кшталт того, що Україну в її нинішніх кордонах зібрав саме Сталін, який приєднав до неї Галичину, південну Бессарабію, північну Буковину, Волинь, Закарпаття. І навіть теза, яка виразно видає інтелект, розуміння історії і просто культуру Путіна, про те, що «Україну вигадав Ленін» є певним симптомом запоминання саме перед наступником мешканця Мавзолею – Ленін створив республіку, яку Сталіну довелося розвивати і доповнювати

новими територіями. І якби не раніше створена Леніним УРСР, то Сталін би включив ці нові землі одразу до СРСР/Російської імперії.

Факт скромних, обмежених особистих властивостей Путіна, які прикриті його штучною, «технологічною» харизмою, не означає, що вони не впливають на його правління, на функціонування режиму, на політичний процес. Навпаки – все таки вони є первинними в сенсі впливу на політичні рішення, які потім резонують на рівні загальної системи і владного режиму. ***Персоніфікація режиму відбулася навколо образу Путіна, переважно штучного і синтетичного, однак правління здійснює передусім той Путін, що реальний – ординарний діяч із «чекістським» минулим і некритичним сприйняттям свого теперішнього.***

При цьому образ генія політики, який витворили навколо Путіна технологи режиму і державна пропаганда, мали свій ефект для політичної поведінки, включно із прийняттям найвідповідальніших рішень цим персонажем. Путін, який не мав ніякого кар'єрного розвитку в межах політики, відповідно також не мав і професійних навичок політичної діяльності, але під впливом глорифікації його як «видатного лідера сучасності», отримав поштовх, виразну спокусу для сприйняття себе в контексті месіанських завдань. І зрештою, швидко був охоплений нею. І в цьому сенсі, ***Путін як реальний, живий діяч, з усією своєю посередністю й обмеженістю, став теж жертвою власної пропаганди.*** Власне, саме таке некритичне сприйняття пропаганди і технологій, а також себе в них є ще одним і дуже характерним свідченням саме обмеженості, ординарності, недалекоглядності його як реального персонажа. Легендарний мем про те, що серед сучасних світових лідерів «нема з ким поговорити», а хотілося б із Ганді³³ або кимось його масштабу, є прекрасною метафорою цієї надмірної пере-

³³ В 2007 році Путін був учасником саміту тоді G8 і під час відповіді кореспонденту німецького видання Der Spiegel на питання, чи не повертається Росія до тоталітаризму, розповів, що вважає себе єдиним у світі «абсолютним демократом» і що йому такому «після смерті Магатми Ганді й поговорити ні з ким». Через роки Путін пояснював, що це він так жартував. Див. напр.: Путин считает себя «единственным в мире абсолютным и чистым демократом». URL: <https://lenta.ru/news/2007/06/04/theone/>.

оцінки свого синтетичного образу. Хоча б тому, що про що говорити мудрецю і гуманісту Махатмі Ганді із підполковником КДБ Путіним?... Адже відповідь на питання «Who is Putin?» залишалася банальною і, в цілому малоцікавою аж до моменту, коли він не почав відвертий копсплей і історичного попередника, перемога над яким така важлива для його пропаганди – на Адольфа Гітлера.

І ця ілюзія власної неповторності, магічного сприйняття власних здібностей швидко привела до загального викривлення, навіть «перевернення з ніг на голову», політичної реальності, міжнародної політики, до формування загальної картини світу, міцно просякнutoї параноєю і комплексом власної величі. Саме це підтверджували спостереження німецької канцлерки Ангели Меркель за результатами телефонних перемовин з Путіним у 2014 р., коли вона визнала, що він перебуває «в іншому світі» і втратив зв'язок з реальністю³⁴. Те саме засвідчують його багатогодинні розмови із президентом Франції Макроном, коли той читав йому «лекції» з історії³⁵. Варто відзначити, що тієї «історії», яку лише сам Путін та його прихвостні вважають достовірною і яка насправді є набором імперських штампів, інсинуацій, просто викривлень, з одного боку, а з іншого – демонструють рівень розуміння історії Європи, України і, власне, Росії, відповідний трієчнику радянського вишу. Однак Путін цілу статтю написав³⁶ і вона була визнана «програмним» (як люблять казати російські експерти), мало не сакральним текстом для російського політикуму та медій.

Свій внесок в «творення неповторності» Путіна здійснили і світові лідери, очільники провідних країн Заходу. Їхня стратегія

³⁴ NY Times: Меркель считает, что Путин «в другом мире». URL: https://www.bbc.com/russian/rolling_news/2014/03/140303_ru_merkel_putin_obama

³⁵ Предлагал говорить с боевиками и врал. СМИ опубликовали стенограмму последнего перед войной разговора Путина и Макрона. URL: <https://nv.ua/world/geopolitics/stenogramma-razgovora-putina-i-makrona-nakanune-voyny-rf-protiv-ukrainy-novosti-ukrainy-50252759.html>

³⁶ Стаття Володимира Путіна «Об историческом единстве русских и украинцев». URL: <http://kremlin.ru/events/president/news/66181>

«залучення», через яку намагалися досягти передбачуваності російського «варвара» і його режиму, зіграла свій злий жарт. Саме на контрасті, на відвертому протиставлені, що потім переросло в ледь не знущання із «неповоротких», «несміливих», «довірливих» тощо лідерів західної демократії будувався образ Путіна як майстера-багатоходівника, неперевершеного перемовника, стратега і тактика, яких більше нема. В цілому логіка і стиль взаємодії західних лідерів із російським фігуром дозволяла йому все більше й більше. А головне, що вона сформувала в нього ілюзію, що він зможе підкорити їх, цих «м'якотілих західників», своєму практично будь-якому «тріумфу волі». І цей психологізм, ілюзії, комплекси переносилися на рівень рішень, що впливали на відносини між країнами, на стабільність світового порядку. Власне, отриманий емпірично бажаний ефект в 2014 р., після того, як рішення Путіна про анексію Криму і про, власне, внесення змін в кордони між державами в Європі, не отримали відсічі співмірних масштабів, російський керівник отримав підтвердження не лише про «занепад Європи» та її лідерів, але й про власну велич.

Неототалітаризм по-російськи

Таким чином, крім класичних типів лідерства Вебера – традиційного, раціонально-легального, харизматичного і їх складного взаємопоеднання російський режим має ще, щонайменше, один вид – **технологічний** компонент, лідерство, цілеспрямовано сконструйоване засобами комунікації, маніпуляції, впливу на масову психологію, програмування і соціальної інженерії. Це не є винаходом Росії ХХІ ст., але саме там і **саме в цей час цей тип лідерства був емансипований до фактично самостійного**. І сталося це в контексті постановня і утвердження російського неототалітарного режиму. І саме цей тип лідерства цілком може претендувати на **одну із головних прикметних характеристик тоталітаризму в ХХІ ст.**, коли технології управління соціумом суттєво підсилюються технологіями масових комунікацій. Причому останні здійснюються не в режимі монологу чи з елементами діалогу, як в попередні епохи – в часи домінування традиційних медіа. Наразі приходить

доба, коли об'єкт впливу, управління і контролю (по суті соціум в усій його багатоманітності, як, власне, населення РФ) отримує *ілюзію «власного голосу» в ефемерній поліфонії*. Так, можливість мати акаунти у соціальних мережах і через них висловлюватися практично в будь-якій ситуації, з будь-якого приводу, будь-яку реакцію, створює сприйняття залученого до таких комунікацій (найпересічнішого юзера) як співучасника, а її результат – як наслідок такої власної участі. В сучасній Росії соціальні медіа хоча й не стали ключовим конструктором соціальної реальності, в якій Путін – епічний герой, який перемагає всіх в сучасності та історії, однак вони є наразі вже невід'ємним інструментом її творення.

Тим часом, *головним і визначальним «розробником смислів» все ще залишається телебачення*. І російські технології режиму та пропаганди, які створили і «грають короля» (чи радше все ж царя) Путіна все ще знаходяться в телевізорі. В телевізорі, який перемагає і «холодильник», і «ноутбук», і «смартфон», й інші «конструктори» життя російського «підданого» як у вимірі його повсякдення, так і в співжитті з іншим в межах поліморфного соціуму.

В цій гіперперсоніфікації, в якій поєднується штучно надутий «геній» і безвідповідальна, некритична посередність вождя є автентична логіка і навіть сила режиму. При цьому він, безумовно, значно дальший від особистої диктатури на кшталт латиноамериканських, азійських чи африканських. На відміну від режимів Хусейна в Іраку чи Каддафі в Лівії, чи, якого-небудь Стресснера в Парагваї, чи, навіть, Мілошевича на залишках Югославії, *російський режим має велике «органічне резонування» із соціумом*. До певного сенсу, глорифікація, месіанізація, усаکральнення Путіна – не лише результат дії технологій, не тільки сконструйована ними реальність, це також продукт, *співавтором якого виступає складний і багаточисельний субстрат, який іноді називають «народом Російської Федерації»*. Гегелівська формула «народ заслуговує того правителя, якого має» тут справедлива як ніколи, але навіть недостатня. В даному випадку її можна навіть посилити: «російський народ є співавтором і співучасником лідера, який зважає на нього як на народ».

Так, з одного боку, великі «рейтинги» (традиційних 80%) підтримки (а по суті – домінування) Путіна і його політики можуть пояснюватися і наслідком обробки пропагандою, і технологіями маніпулювання масовою свідомістю, і – що теж цілком реально і реалістично – звичайним «підтасуванням» соціологічних даних та результатів виборів. Тобто реальний цифровий показник може бути не на тих «сакральних» 80%, а дещо нижчий. Але це не відміння ситуацію в надрах режиму, що – якщо перефразувати відомий радянський лозунг – **«народ і Путін єдині»**. В сенсі надвисокої солідарності саме цього лідера, саме цього типу лідерства, з усіма його продемонстрованими девіаціями з очікуваннями і сподіваннями найширших «народних мас» Російської Федерації.

В цьому сенсі Путін та «свита», що його «грає», власне весь російський режим, є не лише силою, що від імені держави маніпулює, управляє, підкорює чи, навіть, конструює російський «народ». Цей народ – сам є такою творчою чи співтворчою силою, **реальним співавтором режиму**. Саме через те, що його масове свідоме, позасвідоме і безсвідоме прагнуло саме такого вождя, саме такого лідерства, воно й отримало Путіна. І якби не було не лише передумов, але й виразного запиту на подібного діяча, на так звану «сильну руку», на «велич радянської епохи», на те, «щоб нас всі боялися», на агресивний ресентимент до сусідів, Заходу і цивілізації, в проекті «Путін» були б помітні проблеми для тривалого існування. Відтак, населення РФ (яке часом називається «народом» або «суспільством») не було пригнобленою складовою режиму і сам цей режим не про диктатуру як виключний спосіб впливу влади на соціум. **Цей режим – це про органічну єдність влади, її сакрального лідера із штучною харизмою та народу-поневолювача, суспільства-аб'юзера**. І саме через цю єдність і постає Росія ХХІ ст. вже не лише у вимірі утвердженого в ній лідерства, новосконструйованого тоталітарного режиму, чи держави «чекістів»–«силових структур». Це вже невід'ємна і визначальна риса цієї країни, основа її як феномену: для сьогодення, ХХІ ст., в якому вона спромоглася розірвати, здавалось, найміцніші табу і здійснити немислиме, розв'язавши криваву війну, співставну із попередніми світовими, а також і у вимірі історичному – як

постійний провокатор та безпосередній автор масштабних і навіть глобальних катастроф, масакр, насилля та руйнацій. Росія як країна-маніяк, яка загрожує сусідам, континентам, всьому світу не лише своїми діями, намірами, інтересами, але й самим своїм існуванням. Бо допоки є таке існування у наявному вигляді, з відповідною конструкцією державності та режимності, допоки існуватимуть всі ці загрози. І саме тому, що ця країна – маніяк – вона не відчуває свого болю, не рахує своїх загиблих, не має порогу чутливості від втрат у важкій війні проти України. І саме тому вона така наполеглива в прагненні принести більше шкоди, лихоліття до тих, хто розуміє її цю сутність. І саме тому ця її сутність і вона сама має бути усунена із світової історії відтепер і назавжди.

Такий гармонійний союз (чи радше «сіамська» взаємозалежність) влади і народу ставить питання про напрям і місце застосування насилля. Адже саме *насилля – ключова опора цього союзу*, а система репресій як головний продукт діяльності необмежених іншими силами та альтернативами «силовикив» є каркасом, в якому цей союз відбувається. Власне, російська неототалітарна держава – це апарат і культ насильства, а потім вже інші додавання, які мають або приховати цей факт, або хоч якось урізноманітнити.

Насилля пропаганди

При цьому до апарату насильства з повним правом можна віднести також і систему пропаганди. В цьому режимі вона втрачає, точніше переростає допоміжну функцію. Вона вже не просто обґрунтовує чи виправдовує рішення, не лише здійснює ідеологічне доповнення, «творює сенси», просуває образи тощо. Вона *творює дійсність, конструює безальтернативну реальність, а головне – насильно її впроваджує, імплементує в соціум*. І переконструює цей соціум.

Альтернативи або принижуються, або витісняються, або знищуються, інформаційно чи технологічно. Але поки не фізично. В межах самої Росії, в межах повного домінування режиму в тому немає потреби. Але це не означає його безкровність. Навпаки, – логіка розгортання і забезпечення функціонування системи насилля передбачає каналізацію практик його застосування. І, власне, війна з Укра-

їною стала таким «каналом» виведення в реальність інформаційного, психологічного, символічного, семантичного насилля, яке роками продукувалося російською системою пропаганди.

У внутрішньому ж «полі», в самій Російській Федерації, магістральна функція пропаганди (всієї інформаційної інфраструктури режиму) полягає у створенні загрози «великого терору», яка, в принципі, знімає потребу в проведенні такого терору. В Росії Путіну не треба здійснювати фізичних репресій в обсягах на рівні сталінського періоду, скажімо, 1937 р. Для того, щоб досягти необхідних режиму і співмірних зі сталінськими потребами та завданнями результатів, **достатньо мати апарат пропагандистського насилля**. Він здатен забезпечити саме таку атмосферу сприйняття режиму, його лідера, безальтернативності його, нехай навіть найбезглуздіших і найпровальніших рішень та дій, що потреби в нових ГУЛАГах немає. **Немає необхідності робити новий ГУЛАГ, якщо вся країна стає ГУЛАГом, причому значною мірою добровільно**, а для контролю в кожний будинок цілодобово приходять інформаційні, телевізійні вертухаї і не дають можливості навіть на думку про вихід з камери.

Тобто в неототалітарній Росії створено **систему «непрямого» терору**, за якої головною результуючою функцією стає не винищення опонентів, вже існуючих, потенційних чи вигаданих, а створення атмосфери страху та рабської відданості режиму, яка в ХХ ст. супроводжувала ситуацію, коли відбувалися подібні масштабні внутрішні репресії. Репресії застосовуються «точково», але їхній **ефект максимально масштабується системою пропаганди**. І в цей спосіб досягається ефект, коли не лише паралізується воля, свідомість, здоровий глузд, людська подоба підданих. Пропаганда вміє *конвертувати масовий страх в добровільне, щире, активне, ініціативне підданство*, а також в глорифікацію вождя, щонайменше, на такому рівні, щоб гарантувати стабільність системи. З іншого боку, це перетікання «негативу в позитив» – страху в любов – є непевним і здатним триматися тільки за умови постійного підживлення все більшими «вприскуваннями» все більших доз «адреналіну». Розхолодження, перші вияви дезорієнтації чи апатії, не кажучи вже про елементи скепсису та недовіри, здатні дуже швидко, із зростаючою

інтенсивністю підірвати цей «місток» – спочатку на полюсі «любові», а потім й на полюсі страху та ненависті.

Експорт насилля: в прицілі – Україна

Репресивна система карає нечасто, несистематично, але системно. Точніше, перетворює такі покарання в системні ефекти. І це додає їй міцності.

Оскільки режим і його репресивна система успішно справляються із внутрішніми опонентами, «ворогами народу»-«іноагентами», то потенціал насилля вихлюпується назовні. Тут теж величезна роль пропаганди, органів інформаційно-психологічного насилля. Саме вони не лише створюють та підтримують «образ ворога» за межами РФ і показують як «сиły враждебные... злобно гнетут» Росію-матінку і чому треба перейти проти них в «контрнаступ». Саме в такий спосіб, з такою метою і результатом «пророблялося» російське інформаційне поле з 2013 р. проти України. Але цей тренд був започаткований, розвивався і зростав ще з 2003 р. Першим і «пробним» шаром для наступних анти-українських кампаній став інформаційний супровід провокації навколо будівництва дамби до острова Тузла з Краснодарського краю РФ. Однак справжній спалах і формування цілком самостійного, акцентованого на Україні, все більш агресивного дискурсу почалося від часів Помаранчевої революції у 2004-2005 рр.

І саме в період президенства Віктора Ющенка, який в Росії сприймався вороже і як ворожий по відношенню до РФ, почали розгортатися зусилля по перетворення образу України в головного провідника «русофобії». Під час так званих «газових війн» (кінець 2005–початок 2009 рр.; 2008–2009 рр.) російській інформаційній машині вдалося забезпечити обґрунтування претензій своїх «газопровідних військ», а насправді – вищого керівництва країни, яке нав'язало Україні шкідливі для її національних інтересів та корупційні за своїм змістом газові контракти. Той досвід Кремль ще довго сприймав як базовий і виходив із того, що для досягнення своїх цілей в Україні йому найкраще використовувати технології корумпування українських еліт. І хоча ця стратегія раз-по-раз зазнавала невдачі (через різні причини – і через невірні обрані

росіянами «кадрові ставки» в українських «верхах», і через їхню політичну «минуність», і через радикальні зміни політичного ландшафту та процесів в країні), вона все рівно продовжувала використовуватися тривалий період, навіть вже після початку війни в 2014 р. Більше того, саме на цю технологію до певної міри робилася ставка для «втихомирення» чи радше «приморожування» конфлікту тоді, коли Росії це видавалося за потрібне для її інтересів. Можливо, Путін був зачарований еталонним досвідом використання такої технології в «інтересах Росії» (а також самого Путіна) – «умиротворення» Чечні після другої війни проти неї через фактичну купівлю клана Кадирових і їхньої родо-кланової групи – тейпу. Часто «перемога» Росії в другій чеченській війні сприймається як певна «особиста унія» тоді ще нового і молодого лідера Росії – спочатку з Кадировим Ахматом, а потім вже із його сином Рамзаном «на постійній основі». Хоча ця особливість дуже важлива і саме вона успішно підкреслює згадану вище персоналізацію та путіноцетризм російської політики, але вона залишає «за дужками» ще одну, не менш вагомую особливість цього мезальянсу – її фінансову складову, яка де-факто повною мірою відповідає корупційній.

Однак першою зовнішньою ціллю, проти якої було каналізоване накопичений режимом потенціал насилля, стала Грузія. В короткотривалій П'ятиденній війні та за її наслідками тестувалися не стільки самі фізичні можливості російської армії, скільки інформаційно-психологічний, пропагандистський її «супровід». Більше того, як потім було визнано, що «грузинська кампанія» продемонструвала необхідність пошуку нових спеціальних можливостей для «інформаційної підтримки» «операцій російської армії за межами Росії».

Після 2008 р. в російських університетах почали формувати нові навчальні програми і викладати курси, адаптовані для потреб пропагандистської роботи, та готувати фахівців відповідного профілю. Не можна сказати, що за півтора десятиліття, які минули з того часу, саме вони стали ключовою силою інформаційної складової війни РФ проти України, а також власне її інформаційно-пропагандистської війни проти США та Заходу. Однак цей факт з

одного боку, засвідчив поворот російського режиму в бік безпосередньої зовнішньої агресії, підготовку до нових подібних дій та «операцій» (які і сам офіціоз, і виплекана пропаганда так і не наважаться жодного разу назвати «війною»). З іншого боку, це давало імпульс значно більш агресивному тренду в публічних та зовнішніх комунікаціях Москви. І досить швидко дискурс, який просували до того моменту далеко не провідні «виробники сенсів» Росії (зокрема, Олександр Дугін, Олександр Проханов чи Ігор Джадан), почав посилюватися і набирати мейнстрімових форм. В тому числі й за рахунок долучення до нього представників дещо інших напрямків, як наприклад: Сергій Караганов, експерти Ради зовнішньої та оборонної політики (СВОП), члени «Валдайського клубу». Але передусім внаслідок досить швидкого перетворення ідей імперії «Русского міра» як основи для офіційної, державної російської пропаганди і, передусім, телевізійної.

Паралельно відбулися деякі доктринальні зміни в «силових структурах», власне, в російській армії. Крім спроби її модернізації і приведення до кондицій, відповідних ХХІ ст., внаслідок реформ, проведених під керівництвом Анатолія Сердюкова, в «лабораторіях» російського Генерального штабу було синтезовано наразі вже легендарну концепцію «гібридної війни», авторство якої віддано Валерію Герасімову, хоча очевидно, що «дитя» має більш широке батьківство. І саме ця доктрина, яка при своїй появі нібито осмислювала досвід сучасних воєн, які веде проти своїх супротивників Захід, НАТО і, в першу чергу, США, виходила із необхідності ведення «війни ХХІ ст.» не тільки власне через застосування збройних сил, а через комплексний тиск на ворога. Останній, крім політичного, економічного, включав також й інформаційний компонент.

Таким чином, *інформаційна складова була введена в комплекс силових дій* по відношенню до опонента у військовому конфлікті. І хоча на рівні самої доктрини ця роль залишалася все ж більш супроводжуючою, залежною від чинника традиційної армійської сили, на практиці вона «випустила джина із пляшки». Спроба її практичного застосування проти України призвела до, вочевидь, непланованих ефектів, які ще до кінця не виявлені і не проаналі-

зовані. Фактично з 2013 р. інформаційно-пропагандистська машина РФ все активніше перетворювалася в самостійний «рід військ» і займала все важливішу роль у війні проти України. При цьому відбулися завершальні процеси в самому інформпросторі РФ, в результаті яких були повністю «перемелені» останні залишки свободи слова (навіть у дуже своєрідній її російській версії), прибрано приватні медіа. Одержавлення часто відбувалося через встановлення контролю із боку корпорацій, але корпорацій державних чи квазідержавних. Тим самим формувалася ілюзія не тотального контролю держави за медійним полем. Тим самим було сформовано та імплементовано домінуючий дискурс, відхилення від якого вже оцінювалися як ренегатство.

За час із 2013 по 2022 рр. Росія фактично остаточно втратила медіа як сферу діяльності із передавання інформації та професію журналіста, яка її наповнювала. Медіа та інші форми масових комунікацій перетворювалися в цільну «держкорпорацію», завданням якої було не виробляти та поширювати інформацію, розповідати про події, процеси і явища в РФ та світі громадянам цієї особливої країни. Головною, домінуючою, визначальною функцією стало *творення і вживлення в соціум пропаганди, особливої картини світу, обраності російського народу*, яка дозволяла контролювати населення у відповідності до інтересів, планів та дій режиму. При чому ці інтенції режиму достатньо мінливі. Скажімо, тривалий період пропаганда, послуговуючись завданнями режиму, прагнула всіляко деполітизувати «цивільне населення» країни, завести його у приватні проблеми, інтереси, знеохотити до будь-яких проявів громадської активності, крім підтримки «спецпроектів», які «спускалися» режимом, що переважно корелювалися якимось із культом «Великої отечественной війни», як, наприклад, акція «Безсмертний полк».

Тим часом офіційна російська пропаганда, в першу чергу в її телевізійному вимірі, перетворила інформаційний простір Росії в практично неперервне «обговорення» «проблем» України по типу серіалу з «хорошим» і «поганим» героєм. З усіх серіалів, які крутилися на державних каналах російського ТБ, головним, щоденним і фактично нескінченним став серіал «Україна». Він був присутній

через новини, через підсумкові «аналітичні» програми, через постійні «ток-шоу», через розважальний контент.

Особливу роль в мобілізації уваги до України, формуванні відторгнення її реалій, образу ворога зіграли численні ток-шоу, які були постійно присутні в ефірі – ледь не зранку до ночі, чергуючись на різних каналах із практично тим самим колом учасників-спікерів, але з різними ведучими. На відміну від новинарних випусків чи «аналітичних» програм, які транслювали «єдиний і неподільний» пропагандистський сигнал, в ток-шоу тривалий час розігрувалася більш складна «гра в об'єктивність». Для цього імітувалася наявність цілої низки «думок» і «позицій», які представляли, фактично уособлювали запрошені гості – спікери, які в своєму функціоналі були значно ближчими до акторів у виставі з певною мірою імпровізації, ніж до експертів із питань, що обговорювалися, і, в першу чергу, питань політичного розвитку України. При цьому тривалий час передбачалася участь «українського експерта» – персонажа дійства, який нібито представляв проукраїнську позицію. Часто це були запрошені і доставлені до етеру ток-шоу через Мінськ реальні представники українського політичного класу чи умовного експертного середовища. Крім того, деякі «експерти з України» мешкали прямо в Москві і до України мали відношення достатньо умовне (як наприклад штатний учасник цих шоу В'ячеслав Ковтун, який відзначався до всього ще й скандальною поведінкою), але це не заважало їм бути в цих виставах «репрезентантом» позиції України. Крім цієї позиції, в студії озвучувалося і персоніфікувалося ще декілька – щонайменше 3-4, часом більше осіб. І всі вони так чи інакше відтіняли або консолідувалися навколо позиції, які просувала в своїх меседжах власне російська пропаганда. Зазвичай всі інші учасники-актори в студії, які нібито мали дещо різні позиції, консолідувалися на критиці «українського експерта» і висловлюваних ним тез. «Український експерт» кожену програму, з дня в день, грав одну й ту саму роль – «хлопчика для биття». Це мало продемонструвати глядачеві-споживачеві всю нікчемність «української позиції», яка не витримує «об'єктивної» критики.

В цілому, з 2014 р. російська пропаганда сформувала і активно насаджувала в масовій свідомості населення своєї країни – але не лише неї – образ України як країни, де до влади прийшли «нацисти», «фашисти», які «підтримуються», а потім і просто «утримуються» Заходом, передовсім США, а також НАТО і ЄС, які і є «кураторами» української влади. При цьому робилася спроба розрізнити «злочинну владу» і «народ», який насправді хоче близькості і навіть єдності із «братською Росією», але йому цього не дають «нацисти-націоналісти», «київський режим», що захопили владу. Окремий акцент робився на 2014 р.: Майдан, Революція гідності, втеча Януковича і наступне обрання на демократичних виборах, президентських та парламентських, нової влади оцінювалося одним поняттям – «державний переворот». Причому «переворот», за яким «стояли» американці. Крім того, що така картина подій і процесів в Україні відповідала «конспірологічно-чекістському» світобаченню Путіна та російської правлячої еліти. Також вона добре лягала для ідеологічного та пропагандистського обґрунтування дій РФ в 2014 р. (анексії Криму, розв'язування війни на Донбасі, підрив міжнародної стабільності в Європі тощо), яка представлялася просто як «відповідь» на «злісні», «антиросійські» витівки та дії США і Заходу, як «спасіння одурманених українців».

Крім «нацистів», «націоналістів», «фашистів», просто «відморозків», які «насильницьким шляхом» «захопили» владу в Україні в 2014 р., російський пропагандистський наратив окрему роль відводив також українським олігархам. Саме вони, в цій версії, стояли за процесами «непідкорення» Майдану «законній владі Януковича», а потім «спонсорували» війну і отримували величезні зиски від «бізнесу на крові». Тобто, через цей образ ***вульгаризувалася можливість народного протесту, його самостійність і обумовленість, а збройна боротьба за суверенітет, територіальну цілісність і єдність України маркувався як дії в інтересах «купки бариг», а не в національних інтересах України, саме існування яких тут припустити не могли. Головним «баригою» України в цьому наративі визнавався перший президент, обраний після Євромайдану, – Петро Порошенко. Треба визнати,***

що ця теза була максимально наближена до внутрішнього українського політичного дискурсу, підживлювала його і скеровувала його в зручне для себе річище. Українські політичні сили, опоненти обраної в 2014 та 2015 рр. на місцевих виборах української влади радо послуговувалися та активно використовували подібні витвори російської пропаганди в своїх цілях, для боротьби за владу в Україні.

Постмодерністський тоталітаризм

Російський (нео)тоталітаризм стрімко викристалізувався і продемонстрував себе як «рафіноване зло» вже після 24 лютого 2022 р., а до того він досить не просто мімікував під різні інші форми насильницьких режимів. Вся ця непроста, хоча й логічна та по-своєму есхатологічна історія становлення інтегрувалася в новопосталу тоталітарну форму. При цьому вона поєдналася із низкою інших особливостей, трендів, елементів, як пов'язаних із «історичною долею Росії», так і доволі інноваційних для неї. Загалом й через майже два роки після початку великої агресії проти України режим і вся система навряд чи здобула свого остаточно довершеного вигляду, пікових показників контролю і насилля.

Можливості для подальшого перетворення російського режиму у велику «північну Корею» залишаються і навіть розвиваються. Цей вектор може привести на горизонти, де КНДР виглядатиме людянішим і ледь не ліберальнішим режимом – хоча б через обмеженість застосування в цій країні цифрових форм контролю, стеження, примусу і насилля. Просто в Кореї Кім Чен Ина немає таких масштабів залучення в інформаційні технології та системи, як то було в РФ на початок 2022 р. Втім, Росії не обов'язково ставати на одну щабель із КНДР, щоб бути «головним божевільним» на планеті. Наявність ядерного озброєння, збереженого і трохи модернізованого з часів Холодної війни, цього насправді головного спадку СРСР, яким сучасна Росія оволоділа, дає потенціал для утвердження РФ в ролі головної проблеми міжнародної політики.

Однак вже на рівні майже двох років після початку великої війни з Україною, як і, очевидно, в наступні періоди аж до свого гіпотетичного падіння, російський режим цілком може бути відне-

сений до **нового типу тоталітаризму**. На відміну від тієї ж Північної Кореї, яка все ж представляє його «олдскульний» формат, цей новий тип можна ідентифікувати як **постмодерністський тоталітаризм**. Головна підстава – наявність в його «профайлі» цілої низки елементів різних диктатур, насильницьких режимів, деспотій, а також їхнє химерне поєднання, взаємодія, взаємодоповнення. Так, російський режим всмоктав, увібрав, абсорбував, інтегрував у себе і «здобутки» та просто робочі «елементи» сталінського комунізму, і радянського «застою», й італійського фашизму та корпоративізму, і німецького нацизму, і японського мілітаризму, і піренейського та латиноамериканського каудильїзму, і режимів КНР, Ірану і вже згаданої КНДР тощо.

Все це поєднання є водночас і хаотичне, і логічне, і навіть органічне. Часом воно є небажаним, часом неминучим, **часом навіть позірно, штучно синтезованим і маніфестованим**. Останнє здебільшого є наслідком зусиль груп забезпечення технологічної підтримки «харизми» Путіна. Часто вони вдаються до відвертих **ігор та ігрищ із образами, сюжетами, алюзіями**.

В певному сенсі путінський режим має прояви генетичних кодів насильницьких режимів як на онтогенетичному, так і на філогенетичному рівнях. Тобто, внутрішній, більш ніж двадцятилітній його розвиток, інтегрував в себе різні форми та стадії, зокрема, дещо більш м'які, силових політій. Так само як і головну їхню складову – придушення опозиції, опонентів, суспільства, витіснення альтернатив і абсолютизація власної лінії. І навіть враховуючи, що наразі його філогенетична конфігурація не досягла завершеності, а також, що в нього є всі підстави претендувати на низку цілком унікальних особливостей, **російський тоталітаризм ХХІ ст. є на сьогодні однією із вершин (чи якщо завгодно найбільших западин) антидемократичних, силових, антигуманних систем**.

При цьому не можна говорити, що російський неототалітаризм є синкретичним поєднанням згаданих режимів, як історичних попередників, так і деяких сучасників, що зберігаються і претендують на історичне самоствердження. Так, за певних зусиль можна аналітично відзначити, коли в своїй понад двадцятилітній генезі він

заходився у фазі, що могла найкраще співвідноситися із тим чи іншим відомим режимом-відповідником. Скажімо, для режиму в його стані на період 2004–2009 рр. можна знайти багато системних перетинань із режимами «народної демократії» в країнах-сателітах СРСР із Організації Варшавського договору, наприклад, Німецької демократичної республіки. Своя іронія в тому, що це була єдина країна, де у відрядженні і, нібито під «прикриттям», працював радянським шпигуном Путін. Тобто, в перший і цілком легітимний з формального боку період перебування другого президента РФ при владі йому вдалося реанімувати якщо не СРСР, то хоч найкраще відому йому підрадянську сатрапію, в якій так само домінувала провідна політична структура, що опиралася на гіпертрофовану роль спецслужби (ФСБ все більш ставала схожа в цей час на штазі). І хоча в НДР номінально домінувала комуністична ідеологія, вона була ще більш формальною, ніж в самому осередку «світового комунізму» – Радянському Союзі.

Однак постмодерністський компонент російського тоталітаризму виявився не тільки і не стільки в *багаторівневому еklekтизмі* його форм та елементів. За своєю природою тоталітаризм – пряме породження і чи не найпохмуріше дитя саме модерну, епохи, коли на політичну арену вийшли сили, які раніше були більше в її підвалинах. В першу чергу – держава і народні маси.

Вторгнення в політику держави, її апарату та амбіції контролю і регулювання всіх доступних сфер життя суспільства стали наслідком по мобілізації всіх ресурсів країни на ведення тотальної війни в 1914–1918 рр. Після завершення Першої світової війни фактор держави і її участь в політиці та житті соціуму залишався значущим і для вирішення проблем вже мирного облаштування. Саме держава як інститут, як ідея, як апарат бюрократії, як механізм і стала організатором «тотальностей», на яких постали найбільш людоїдські режими ХХ ст. і (до цього часу) в історії виду *Homo Sapiens* – нацистський, фашистський та комуністичний. Власне схильність до максимального «одержавлення» суспільства в усіх його вимірах, перетворення людини і громадянина у «гвинтик» системи, яка будувалася державою чи через державу на основі якоїсь доктрини і складала основу тоталітарної системи.

Вихід (навіть, «виплюскування») на політичну арену широких народних мас теж стало наслідком глобальних перетворень, спричинених Великою війною, а також нових технологій в політиці, управлінні, комунікаціях. В першу чергу це стосується появи «масової людини» та ортегіанським «бунтом мас» – через армію, через нові організації (переважно соціалістичні, комуністичні, анархістські, націоналістичні, пізніше, фашистські і нацистські) з ідеологіями, що спиралися на великі соціальні групи та адаптували під них нові ідеї, через нові медіа (масові видання, пов'язані часто із чіткими партійними та ідеологічними орієнтаціями), а також завдяки розширенню доступу до участі в політичних процесах (передусім, через розширення виборчого права, а також й через результативність масових акцій, «успіх вулиці» – страйків, маніфестацій та, власне, низку революцій із зміною політичного ладу) на тлі руйнування, занепаду і зникнення політичних інститутів та систем із попередньої, довоєнної епохи (монархії, аристократії, класових ієрархій). Політичний і громадський простір заповнили ті, хто раніше там був відсутній, «народні маси». І це був перший такий досвід для такого великого політичного «поповнення», перше покоління нового політичного ества, небаченої до цього демократизації, яка, втім, не мала належної інституційної відповіді. І не встигла її отримати. З одного боку, її наслідком, з іншого – ще однією її формою і став тоталітаризм першої половини XX ст.

Таким чином, тоталітаризм – це цілковито і органічно відповідний модерну феномен. Більше того, це навіть один із його найбільш рафінованих, справді пікових виявів. При тому, що і російсько-радянська, й італійська, і німецька, і надалі китайська чи корейська та камбоджійська його ітерації включали в собі цілі пласти архаїзмів, «родових плям» і «пережитків» попередніх епох, що особливо помітно було саме в азійських модифікаціях. При всій цій синкретиці, синергії та абсорбції, первинний тоталітаризм був і залишався саме модерним. Наявність більш давніх, древніх, навіть архаїчних форм не скасовувала, а лише в певний спосіб підкреслювала, що можливим такий режим, репресивна система такого рівня, стали лише коли остаточно сформувалися для того умови і механізми – в пізню модерну добу.

Так само й виразна «клаптиковість», багат шаровість і багатоскладовість, навіть калейдоскопічність російського тоталітаризму в ХХІ ст., наявність в ньому форм як класичного, модерного тоталітаризму, так і домодерних форм, є лише свідченням на користь того, що цей феномен може бути пояснений через логіку постмодерну. Хоча, звісно, багатоманітність, поліморфність – прямо семантично протистоять самому поняттю «тоталітаризму», яке передбачає тотальність, всезагальність, нав'язаність, зокрема і силою, через масове насилля. В своїй базовій логіці тоталітаризм не лише не передбачає багатоманітність, але й рішуче та настирливо скасовує її. Тому для ХХ ст., його першої половини, ще «постмодерністський тоталітаризм» – це оксюморон. Однак для ХХІ ст. це вже цілком життєздатна і, по-своєму, інноваційна та конкурентоздатна форма. У всякому разі, такою вона намагається сама себе розуміти.

Однак не багатоманітність, не ігрові доміанти, не інноваційна поліморфність визначають основу і суть цього тоталітаризму. Його ймовірно найбільш характерною особливістю є його агресивна, нав'язлива, але тим не менш непозбувна і «життєдайна» для нього **антимодерність**. Новий тоталітаризм знаходить себе на полі заперечення, поборювання, ворожості до тоталітаризму класичного. Саме в ньому, в його окремих формах він прагне бачити свого великого Іншого, відмінності від якого і мають дати йому право на свою особливу ідентичність вже в ХХІ ст.

Таким Іншим, обрано «фашизм» та «нацизм», власне німецький тоталітаризм ХХ ст. Логіка цього вибору побудована на історичному досвіді та прецеденті – участі СРСР, який сприймається російським режимом як органічна частина «тисячолітньої історії Росії», в перемозі в Другій світовій війні. Ця обставина також обумовила вибір ще одного Іншого – умовного, продовження якого прагне бути «путінський проєкт» – радянський режим періоду правління Йосипа Сталіна. Таким чином, російська тоталітарна система ХХІ ст., з одного боку, ніби критикує, заперечує одну форму тоталітаризму і будує свою міфологію на нібито антитезах до неї, але, з іншого боку, відбуваються підкреслені спроби наслідування іншої тоталітарної моделі. Однак обидві

інтенції не дають задекларованого ефекту – сучасна російська модель репресивного режиму являє собою гібридне поєднання та певну синергію цих систем. При цьому, хоч це може виглядати парадоксальним на перший погляд, але в більшості змістовних, сутнісних, системних вона продовжує, розвиває і модернізує (чи то пост-модернізує) саме фашистську модель елементами нацистської. Однак контраверсійність зникає при більшому фокусуванні. Щоправда, часто її (як й інші особливості політичного руху сучасної РФ та її впливи на світові політичні процеси) намагаються теж пояснити через поняття «гібридності» – мовляв така зараз доба, немає визначеності, все з усім перебуває в химерних поєднаннях, союзах і взаємодіях, тому ніяких чітких форм та дефініцій зараз застосувати не можна. Ця «гібридність», однак, ніяк не є синонімічною до саме постмодерності нових тоталітарних форм. В кращому випадку вона може бути доповнюваною категорією, через яку можна інтерпретувати окремі властивості чи взаємодію елементів системи, але не її загалом, її природу та сутність. Більше того, поняття «гібридності» радше відкриває простір для індульгенції репресивним трендам і режимам. Під його омофором прояви насилля, репресії, тиск на особистість, права людини, громадянські свободи виглядають не як викликані логікою і внутрішнім єством режимів, що це практикують, а як їхні окремі властивості, можливо надмірні, можливо занадто виражені, «неправильні», але цілком придатні для пояснення – бо ж гібридно все. Так, це девіації, але й демократія теж має свої «гібридності», теж «не чиста».

Таким чином, постмодерність російської тоталітарної моделі ґрунтується на кількох «слонах»:

- багатогранній поліморфності;
- на виразній «ігровій» компоненті;
- на демонстративному запереченні модерного тоталітаризму;
- на химерних успадкуваннях від насильницьких режимів модерної доби.

Симулякризація радянських симулякрів

Російський неототалітаризм намагається всляко повернутися в Модерн, але це його прагнення в світі, що змінився, робить його власне постмодерним, ще більше підкреслює його паразитичні, ігрові, мозаїчні, симуляторні компоненти. Так, режим Путіна саме в Модерні, в його «найвищій фазі» для радянської історії, в сталінській добі бачить свій «золотий час». Це період «найбільших перемог і звершень» тієї державної форми, спадкоємцем якої режим себе вважає. Інша річ, що всі ці досягнення або уявні, або уявлення про них радикально викривлені тоталітарною логікою відображення. І, звісно, питання про ціну таких звершень є фактично табуйованим, бо саме воно здатне зруйнувати значну частину із них вже одразу. Або ж стати основою чи дати привід для постановки наступних питань, які вже остаточно переглянуть інші «здобутки» «великої сталінської доби». І в тому числі й до визначального з них – міфу про перемогу у «Великій отечественной війні».

Але й саме таке ставлення до цього періоду, такий пієтет перед ним і, водночас, політтехнологічне його обігравання лише увиразнює постмодернізацію нової тоталітарної формації в Росії. Скажімо, ігрища навколо символіки, наративів, сакралізації елементів із міфології «Великої отечественной» є не більше, ніж *осимулякренням симулякрів* подій, процесів та явищ періоду 1941–1945 рр. Найбільше цим напластуванням вже другого кола симулякрів про Другу світову війну займається російський кінематограф. «*Нове російське кіно*» про цей час – це не митецьке осмислення того історичного періоду, а «*перезйомка*» *радянських фільмів «про війну із німцями»*, яка була першим колом симулякрів про неї. Бо навіть в своїх найближчих до митецького висловлювання формах (скажімо, «Доля людини» чи «Летять журавлі»), це кіно трималося вже визначеного канону відображення цієї війни в «найважливішому з усіх мистецтв» для КПРС, СРСР і радянської пропаганди, а подекуди саме через ці форми цей канон і отримував нові обриси, можливо більш гнучкі, але від того не менші нав'язливі. В новому ж російському «кіно про війну» російські актори часто грають не персонажів, які жили в 1941–

1945 рр., а радянських акторів, які грали толеровані цензурою ролі в фільмах про війну.

До подібної практики (навіть не ресимулякризації, а повторного осимулякрування) відноситься і сама міфологія «Великої отечественной» та перемоги в ній «русского народа» в цілому. В тому ж самому тренді відбувається експлуатація російським тоталітаризмом XXI ст. інших великих звершень радянської епохи – індустріалізації, колективізації, «боротьби у ворожому оточенні» в перші десятиліття радянської влади, звершення в період Холодної війни, спортивні досягнення. Особлива увага, зокрема в кінематографі відводилася досягненням радянської розвідки як у період після Другої світової війни, власне під час конфронтації із Заходом в режимі Холодної війни, так і в більш ранні часи. З одного боку, це, безумовно, відповідає замовленню правлячої групи – *історія «чекізму» для них і є історія радянської влади*, щонайменше, найкращого в радянській владі і комуністичній партії. З іншого боку, відображення «шпигунського світу» найкраще передає атмосферу протистояння «Великої Родіни» із ворожим Заходом. Це теж фактичне замовлення режиму. Але вже не на міфологізацію і глорифікацію роботи «органів безпеки», а *на реабілітацію, підтримання і розвиток образу найбільшого, екзистенційного ворога Росії – західних демократій на чолі із Сполученими Штатами*. Російського обивателя підводять до сприйняття, що США, Великобританія, НАТО, Захід загалом завжди були вороже налаштовані до Росії і критична позицію до розвитку цієї країни зараз не є чимсь незвичайним, навпаки – це лише підтверджує вікову історію. Про причини такої *«непозбувної упередженості» Заходу до Росії*, радянської чи «царської», широким масам населення сучасної РФ теж розкажуть: в основі такого ставлення – заздрість Росії і росіянам. Захід заздрить за ресурси, за територію, за славу історію, за видатні звершення, за успіх, за досягнення «великої руської культури», за стабільність, за будь-що, що можна представити, як таке, що відсутнє або в дефіциті в тому «клятому Заході». Тут режим і його пропаганда дуже вигадливі і вмілі у нав'язуванні свого креативу «широким народним масам». Часто предметом «західних заздрощів» представляється навіть те, що в

принципі не може ними бути з точки зору не лише принципів, на яких ґрунтується західна цивілізація, але й просто елементарної логіки людяності чи самозбереження. В цьому контексті російська пропаганда вміє відігравати тему особливостей «русского народного характера» чи «загадкової русскої душі».

Однак ресимулякризація стосується не лише ідеологічного, точніше, пропагандистського виміру функціонування російського неототалітаризму, який включає кіно, культуру, медіа, комунікації. Ті самі процеси відбуваються й на рівні управління, масових реакцій, функціонування фундаменту режиму – силових органів. Певні прояви можна відстежувати і в економіці. Цікавою реплікою в цьому контексті є сподівання, висловлені деякими економістами (власне деканом економічного факультету Московського державного університету Олександром Аузаном) про перехід російської економіки після початку «спеціальної воєнної операції» в режим «НЕП 2.0». Мається на увазі «перевидання» «нової економічної політики» партії більшовиків-комуністів, зініційованої Володимиром Леніним у 1921 р., але яка розгорнулася в перші роки правління його спадкоємця – Йосипа Сталіна.

До подібної вторинної симулякризації відносяться і спроби путінського режиму експлуатувати тематику боротьби із колоніалізмом США та Заходу. Цей «антиколоніалізм», у першу чергу, направлений на пошук союзників в нових для Росії зовнішньополітичних обставинах, коли провалилася спроба «бліцкригу» із завоювання чи переведення під свій контроль України і довелося перейти до тривалої і, за визначенням непопулярної для зовнішніх аудиторій, війни, яка за своїми ефектами могла суттєво позначитися на економічному становищі та інтересах країн, що раніше належали до так званого «третього світу». Власне, російські стратегії й не приховували, що збиралися використати країни цього регіону, який тепер називається «глобальним Півднем», в своїх побудовах, покликаних примусити Європу та Україну до угод в інтересах Москви. Для цього передбачалася проста «багатоходівка»: конфлікт із Україною мав викликати складнощі із поставками продукції сільського господарства України (але також і РФ) через Чорне море саме в країни Близького Сходу, Африки та Азії,

які є традиційними споживачами цієї продукції, власне зернових; дефіцит зернових в цих країнах мав викликати «хлібну кризу», загрозу або й саму ситуацію голоду для великих прошарків населення; це мало спровокувати останніх для переселення в багату і забезпечену зерном, хлібом, іншими харчами та всіма іншими благами Європу; в ЄС, який і так зустрівся в попередні роки із значними міграційним навантаженням із глобального Півдня, мала відбутися нова і дуже значна міграційна хвиля; крім власне навантаження на економіку і соціальну інфраструктуру країн ЄС, нова хвиля мала викликати політичні наслідки – або різке зростання популярності і загрози перемоги на виборах правих, антимігрантських (а водночас і євроскептичних та найбільш толерантних до Путіна та його політики) політичних сил, або й вже сам прихід їх до влади; однак вже сама загроза нової великої міграційної «навали» та правого ухилу в політиці змусило чинні уряди і правлячі еліти Європейського Союзу шукати вихід із збройного конфлікту, який Путін розв'язав проти України, за рахунок примусу Києва до суттєвих поступок, які російська сторона могла інтерпретувати для своїх внутрішніх аудиторій як здобутки і перемоги. Всі ці комбінації провалилися, Москва була змушена піти на так звані «зернові угоди», провокування нової великої міграції на Європу не відбулося і всі інші розрахунки теж посипалися.

А втім, це не відвадило російський режим від прагнення використати «глобальний Південь» як простір, що може бути союзним російському радикальному антизахідництву.

При цьому російський режим орієнтується на «традиційні зв'язки» в країнах Африки, Азії та Латинської Америки. Ця традиція прямо належить до спроб Радянського Союзу просувати зону свого впливу в цих регіонах насамперед через підтримку комуністичних, «лівих» рухів в період Холодної війни. СРСР як «другий полюс» в глобальному протистоянні після Другої світової війни використав на повні можливості для себе антиколоніальні рухи, процес розпаду імперій, що мали метрополії в європейських країнах (Британської, Французької, Португальської, Голландської). Значною мірою ідеологія протесту проти імперій формувалася за рахунок складного синтезу націоналістичних та ліворадикальних

ідей, в яких головний пафос був орієнтований на побороення поневолення і поневолювачів. В багатьох колоніях, які поставали як нові країни (якщо не в більшості з них) пролетаріат не був сформований як самостійний клас зі своїми інтересами, як вчив марксизм-ленінізм, хоча б по тій причині, що промислове виробництво перебувало переважно в зародкових позиціях. Однак це не заважало радянській державі, «системі соціалізму» в цілому брати покровительство над цими країнами, над урядами, які радо приймали радянську допомогу: у вигляді фінансів, техніки, радників, спеціалістів в різних галузях, зокрема в соціальній сфері (медиків, вчителів, інженерів), а також, звісно, в першу чергу і визначально, – озброєння і підтримку в його забезпеченні. Причому останнє часто стосувалося не лише урядів, що перебували при владі (незалежно від того, яким шляхом туди прийшли – через вибори, через революцію, чи через військовий переворот, при всіх відносних відмінностях двох останніх способів), але й власне опозицію, яка часто намагалася усунути правлячі сили саме завдячуючи радянській підтримці і підтримці зброєю.

Країни, де уряди співпрацювали із СРСР, оголошувалися такими, що «стали на шлях соціалістичного розвитку» і Москва та її сателіти таким чином позначали свої нові «зони впливу» і брали на себе відповідальність за підтримку цих країн. Ці країни й були головним полем «гарячих конфліктів» в часи Холодної війни, воєн, які у світосприйнятті Москви оцінювалися як такі, де СРСР змагалися із США та їхніми союзниками. Ситуація була динамічною – часто радянські «ставки» не спрацьовували і через якийсь час або втрачали владу, або переорієнтовувалися, або й втрачали прихильність Москви. Однак *загальна активність Радянського Союзу в «третьому світі» мала пафос боротьби із колоніалізмом*, уособлюваним колишніми метрополіями з Європи і насамперед з неоколоніальним монстром – Сполученими Штатами Америки, що взялися накинути нове капіталістичне колоніалістське ярмо на народи, які лише звоювали свободу.

Ігри в ідеологію

При визначенні російського режиму як тоталітарного важливе місце належить поясненню відсутності в ньому кількох компонент, які вважаються невід'ємними для тоталітаризму «класичного»: наявність пануючої ідеології та партійної організації, яка здійснює політичний контроль, управління насиллям і мобілізацію соціуму в ім'я ідеалів пануючої доктрини.

Безумовно, путінський режим має своє ідеологічне оздоблення і своїх ідеологів. Умовно цією ідеологією можна назвати концепцію так званого «руського міра», яка увібрала в себе цілі пласти часто взаємно суперечливих постулатів та ідеологем. В першу чергу – концептуальну спадщину «російського православ'я» як особливого шляху розвитку християнства з акцентом на його месіанізмі. Близькими до нього є ідеї слов'янофільської природи: про єдність під егідою, фактичним домінуванням «східнослов'янських народів» – українців, росіян і білорусів. В цей «ідеологічний вінегрет» також включені й ідеологеми російського імперіалізму, хоча вони й достатньо замасковані під апеляції до «історичної спадщини». Саме російський імперіалізм, у першу чергу, густо замішаний на ресентименті та реваншизмі, – травма поразки в Холодній війні, відчуття втрати «споконвічних руських територій» – переноситься не лише на проєкт їхнього повернення, реставрації імперського простору, міці та масштабу, а передусім на віднайдення, маркування і постійне агресивне вирізнення винуватців цієї «історичної ганьби» (чи то «геополітичної трагедії», якщо за путінською лексикою). І на цю роль призначені й конкретні США чи «англосакси» (до злодіїв-американців додається ще й «традиційно ворожа» Росії «англічанка», надалі й Канада); Європа, НАТО, Європейський Союз; «зрадники» імперії, «великої дружби» з Росією – передусім балтійські країни та їх народи, українці (яким інкримінують інші зради), а також і народи та країни Центральної та Східної Європи, що входили до «Варшавського блоку»; політичний клас, культура, ідеї та ідеології країн-переможців Холодної війни, зібрані переважно під єдиним поняттям «ліберальні демократи»; внутрішні вороги – всі, хто не згодний із такою візією

російської історії, а також колишні представники політичного класу, що перебували при владі в самій РФ в 90-х рр. ХХ ст.

Новітній російський імперіалізм виразно оздоблений ностальгією за втраченим «радянським раєм» – за Радянський Союзом, що розвалився вже третину століття тому. Це переважно простір міфологічного конструювання і тримається більше на образах, ніж на якихось ідеях. Передусім образ «великої держави», яка «не має кордонів», але тільки інтереси, тобто може здійснювати вплив на глобальну політику буквально в «будь-якій точці земної кулі», але яка при цьому також має і велику ексклюзивну, виключно свою «зону впливу» і контролю, зону своїх «особливих інтересів». З цим міфом тісно пов'язаний і міф про «велику російську культуру» як унікальну, високодуховну, неосяжну і недосяжну ззовні, звідки вона може лише споглядатися і викликати захоплення. Загалом в Радянському Союзі все (чи майже все) було найбільшим, найсильнішим, часом навіть найкращим «у всьому світі»: армія, спортсмени, дипломати, трактори, підводні човни, підводні атомні човни, цінності, освіта тощо. В цей набір міфологем входять конструкції, пов'язані із ставленням до війни: СРСР/Росія – «мирна країна», «за мир у всьому світі», «за мирний атом», «ніколи не починали ніякої війни», «завжди лише захищалися», «всі війни вигравали» (які не вигравали – то не війни) тощо. Ну і доповнюється і заповнюється цей міфологічний простір образами «щасливого життя» – «люди були добріші, допомагали одне одному», «не було злочинності, був порядок», зрештою, «в СРСР було найсмачніше морозиво».

Загалом їх можна сприймати як найбільш свіжі «фантомні болі» імперської ідентичності росіян. При одному уточненні – це ***больові відчуття втраченого, якого насправді, в тверезій реальності й не існувало.***

Особливу роль, як цілком самостійний ідеологічний блок в межах загальної доктрини російського тоталітаризму, відігравала міфологія перемоги у «Великій вітчизняній війні». Власне, це може вважатися головною «скрепою» (або ж точніше – інтегралом), який приблизно збирає в ціле різні згадані до цього та ті, що ще будуть, ідеологічні постулати, відгалуження, концепції та доктрини. Якщо

в цілому порівнювати ідеологічне «блюдо» путінської Росії з її національним блюдом «щі», то ідеологема «великої перемоги» тут буде радше горнятком, в якому те вариво залите, утримується і парує...

Концепт «великої перемоги» важливий сам по собі – через нього транслюється, в ньому уособлюється найбільша велич, триумф російської-радянської державності. Але також саме ця перемога підтверджувала її високу конкурентну здатність щодо інших країн, «центрів сили» світової політики, зокрема щодо Заходу і США. Годі говорити, що в цій міфологемі участь та роль західних союзників у розгромі нацистської Німеччини була зведена до мінімуму. До того ж в межах загальних ресентиментних трендів всіяко применшувалася і роль інших народів Радянського Союзу. Переважно тих, з пострадянськими національними державами яких РФ конфліктувала і які прагнули вийти із орбіти Москви – Україна, Грузія, за визначенням – балтійські країни. Знаменита путінська фраза про те, що «російський народ» і сам міг би перемогти в «Великій вітчизняній війні» якраз унаочнює цю тенденцію. Ще до початку війни з Україною у 2014 р. Путін наголосив, що навіть, якби не було України, то «ми все рівно перемогли б, тому що ми нація переможців». В підтвердження цієї тези він навів статистику часів Другої світової війни про те, що «найбільших втрат зазнала саме РСФСР – більше 70%» і «це означає, що війна виграна... за рахунок індивідуальних ресурсів РФ. Це історичний факт, це все в документах»³⁷, – проголосив російський фюрер, який на той момент, у 2010 р., формально займав іншу посаду – прем'єр-міністра.

В цих кількох реченнях закладена ціла група комплексів, які надалі розвивалися і призвели до критичного вибуху в 2022 р. Насамперед це цілком націоналістичне твердження про «націю переможців», про особливі втрати Росії як радянської республіки як індикатор видатного внеску, про те, що це саме «індивідуальні» і саме російські ресурси. І звісно, твердження, що це «історичний

³⁷ Путин: Мы бы победили в Великой Отечественной войне и без Украины.
URL: <https://censor.net/ru/v146646>

факт» – в путінських вустах це перетворювалося на «прем'єру прем'єра» як фахівця з історії, знавця справжньої, сокровенної «історичної правди, істини», яку різні лихі сили (серед них, наприклад, справжні професійні історики) намагаються «викривляти і фальсифікувати», навмисне і виключно для того, щоб применшити саме «роль Росії» в перемозі у Другій світовій війні. В ієрархічній системі фюрерського типу звертання Путіна до історії, його інтерпретації, які якраз являли собою рафінований зразок викривлення, спекуляцій і фальсифікації історичного знання, приймалися як догмати, зафіксовані істини, при чому як для медійного чи політичного дискурсу, так і для спільноти дипломованих істориків. Путін швидко став «великим російським істориком», фахівцем з усіх питань, і передусім про Україну та Другу світову війну.

Міфологія «Великої вітчизняної війни» також відкривала докринальні можливості для виіншування ворогів.

Саме через семантичну систему, створену в межах цього міфу, російський режим визначав те, що він вважає найбільшим для світу злом. Оскільки йшлося про Другу світову війну, точніше про німецько-радянську як її частину, то таким «полюсом зла» визначався фашизм. Цікаво, що радянські, а потім й російські дискурси тривалий час не ідентифікували сутнісних відмінностей між фашизмом і нацизмом, вживаючи їх як практично синоніми і співвідносячи їх переважно і визначально із практикою гітлерівської Німеччини. Тому головним фашистом, тобто водночас найгіршим персонажем світової історії тут завжди був Адольф Гітлер, а уособленням фашистів – оточення німецького фюрера, представники вермахту, каральних організацій, просто німці часів Другої світової війни. Тільки в процесі перевиробництва і «самовдосконалення» вже після 2014 р. російська пропаганда зробила категорію нацистів більш значущою і більш наповненою змістом (звісно негативним, демонічним), однак так і не встановила якісь розмежування, продовжуючи використовувати як фактичний синонім.

Втім, деякі особливості можна відстежити і вони варті відзначення, оскільки є показовими. Прикметно, що термін «нацисти» активізувався для маркування ворогів не стільки для підкреслення

якоїсь спадкоємності (наявної чи цілковито вигаданої) з історичними попередниками ХХ ст., скільки для таврування практик, пов'язаних із відстоюванням національних цінностей (мовних, культурних, релігійних) тощо, особливо якщо воно вступало в конфлікт із відповідними позиціями російських.

Відтак на шкалі доброчинності в цій міфологічній системі стоїть, з одного боку, абсолютне зло – фашисти (вони ж нацисти), з іншого – переможці фашистів, абсолютне добро. І це не хто інший, як саме Росія (СРСР) і російський (радянський) народ, повними і ексклюзивними спадкоємцями яких є Росія і її народ у ХХІ ст.

Таким чином російський режим зусиллями своєї пропаганди спочатку «вивів» образ Інших, причому не лакіанського великого Іншого, а Іншого ворожого. І це був важливий, потрібний, почасти визначальний образ – саме на протиставленні цьому «абсолютному злу» формувалося і шліфувалося ядро власної ідентичності режиму і його країни. Без цього Іншого, без в такий спосіб визначеного і використаного образу «зла» траєкторія розвитку режиму могла бути дещо іншою. Саме в цьому протиставленні колишнім і уявним фашистам гартувався і наповнювався змістом власне російський фашизм. ***Фашизм, що позиціонував себе (принаймні публічно) як радикально та історично антифашистський.***

Сама експлуатація концепту «фашизму» і «боротьби» із ним в конкретно історичних умовах 2000-х рр. мала нелінійну природу. З одного боку, вона, звісно, спиралася на стрімке розгортання міфології «Великої перемоги» і запозичення ключових образів з тієї історичної доби. З іншого боку, вона мала також і свою індуктивну лінію – маркер «фашисти» виглядав як зручний для використання задля таврування опонентів все більш нав'язливий імперській політиці Кремля на колишніх «імперських окраїнах». У першу чергу, – в Україні. В російському наративі «Великої отечественной войны» була чітка фіксація для прихильників незалежності України, пов'язана з іменем Степана Бандери, яке було максимально демонізоване як радянською, так і новітньою російською пропагандою фактично «Гітлера по-українськи» – «бандерівці» (щоправда, на початкових етапах часто використовувалося й профанне «бєндєровци», яке мало геть інші відсилання в рамках

російської радянської культури). Ще в радянській пропаганді «бандеровці» конотувалися як «українські колаборанти із гітлерівськими фашистами», власне як «посібники» окупантів тощо. Російська ж пропаганда остаточно «фашизувала» історичних прихильників Бандери, воїнів УПА, всі прояви українського націоналізму, все більш охоче переносючи його і в політичний вимір ХХІ ст. В межах самої України відверто проросійські політичні сили почали маркувати цими термінами своїх опонентів – противників чи навіть скептиків курсу на реколонізацію Москвою. Автентична ж російська пропаганда вже не соромилася звинувачувати в «фашизмі» та в «бандерівстві» всіх українців, не згодних із входженням в російський митний союз. Однак остаточного оформлення ця тенденція набула вже після початку агресії РФ проти України в 2014 р., а в рафінованому вигляді постала після 24 лютого 2022 р., коли всі українці, хто не вважає себе росіянами, за визначенням визначалися як «фашисти», «нацисти» (а також «щурі», «таргани» і т. д.).

Таким чином, через категорію «фашисти» (у поєднанні із «нацистами» та іншими подібними) російський режим дегуманізував українців, доповнив ідею про необхідність виправлення «помилки комуністів і Леніна», які «створили» українців як «окремий народ», виділивши його із «одного спільного» «великого русского». Отже, постала ціла ідеологія геноциду українців, ліквідації не лише їхньої держави, але як окремої нації, в тому числі й через фізичне винищення тих, хто має українську ідентичність. І саме право мати цю ідентичність та захищати її, своїх співвітчизників, свою державу від винищення було марковано російським режимом як «нацизм».

Крім того, що це ще одна вербальна форма позначення абсолютного зла, саме таке застосування мало й інші причини і завдання. Воно стосувалося не тільки внутрішньої мобілізації на «священну битву» із «воскреслим» з минулого злом, але й також є посланням для всіх «національних окраїн» нинішньої строкатої імперії із формальною назвою «Російська Федерація». Це ***попередження, яке наголошує, що будь-які спроби не лише національно-культурного відродження багаточисельних поневолених народів***

Росії, але й просто супротив асиміляторській політиці, уніфікації через русифікацію, будуть теж розглядатися через міфологію «боротьби із нацистом». Тому, крім виявленої і фактично розгромленої «п'ятої колони» «демшизи», будь-яких проявів політичної опозиційності на рівні загальноросійської політики – від так званих «іноземних агентів», що добровільно приймають і тиражують цей свій статус – до простих «ворогів Росії», що наважилися назвати війну з Україною війною, – в РФ цілком можливий етап боротьби і, звісно, «славної перемоги» над «внутрішніми нацистами». Режим апробував в Україні практику «денацифікації» і (попри те, що вона виявилася абсолютно невдалою) наразі має всі підстави, ідеологічне забезпечення та ресурс для того, щоб швидко побороти «внутрішній нацизм», який, в разі активізації проблеми, буде автоматично оголошений як прояв «злодійських намірів з метою розвалу Росії» і, відповідно, таким, що загрожує її безпеці та цілісності та потребує «особливих заходів». Можна лише уявити силу «нещадності», з якою режим може боротися із таким «нацизмом».

В нових підручниках з історії за редакцією одного з претендентів на головного ідеолога режиму В. Мединського поняття нацизм «творчо переосмислено» і переозначено до фактичної невпізнаваності. А головне – воно «україноцентричне». Воно залежне від факту існування незалежної України, яке маркується в барвах «русофобії»: «кілька поколінь в Україні, починаючи з 1990-х рр., виховувалися в неприязні до Росії, на неонацистських ідеях». При цьому спеціально акцентується, що «український неонацизм» – не пряме повторення німецького націонал-соціалізму 1920–1940-х років, а «озлоблене національне, мовне, культурне насильство агресивної меншини над більшістю»³⁸. Очевидно, під останньою мається на увазі «рускоязычное большинство» в Україні. Вигадане тими ж ідеологами. Ще один симулякр цього виробництва.

Крім того, максимально принизливі категорії «фашизму» та «нацизму» режим Путіна був змушений розтягнути і на Захід як

³⁸ У Росії представили переписаний підручник історії з брехнею про війну в Україні. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2023/08/8/7414622/>

союзника «нацистської» вже самим фактом свого існування України.

Це вже явна надмірність із переходом в гротеск: всі, хто проти Росії – «фашисти» та «нацисти» за визначенням. І власне, тільки тому, що вони критичні щодо Росії і її благословенного вождя, тому вони і є «фашистами»-«нацистами».

При цьому немає жодної «історичної кореліції чи відповідності» – до західних «фашистів» віднесені країни, які були союзниками СРСР в Другу світову і які теж цілком можуть претендувати на роль переможців в ній, що й зафіксовано і під час Ялтинської конференції, і Потсдамської. Не зайве нагадати, що без допомоги цих союзників СРСР навряд чи зміг втримати фронт і зупинити Гітлера там, де він зупинив, а відтак і незрозуміло яким би був взагалі результат німецько-радянської війни, якби вона обмежилася лише 1941–1942 роками.

Однак маркер «фашизму» ще й абсолютно гротескний у застосуванні до політичного та суспільного ладу країн Заходу, які залишаються найбільш вірцевими демократіями з усіма її базовими атрибутами (вільними виборами, політичною конкуренцією, свободою слова, зібрань, дотримання прав людини тощо), всіма тими, які не лише ігноруються, а цілеспрямовано знищені і в сучасній Росії, і в фашистських режимах ХХ ст., і будь-якими іншими формами тоталітаризму. І це стосується, зокрема й Німеччини, якій російська пропаганда (наприклад, у відверто бурлескному виконанні телепропагандиста Соловйова) раз по раз нагадує про спадкоємність «фашистського» та «нацистського» досвіду. Рівень віддаленості Німеччини в 20-х рр. ХХІ ст. від фашизму як історичного досвіду чи – тим більше – історичної практики в порівнянні із сучасною Росією просто неспівмірна. А сама спроба експлуатації російською пропагандою цих образів засвідчує її вичерпність, обмеженість і відверту нахабність. З усього цього, мабуть, остання найбільше сприяє тому, що ця пропаганда залишається для своїх цілей та аудиторій високо конкурентно ефективною.

Серед критеріїв «натягування» жупела «фашизму»-«нацизму», якщо не на глобус, то на весь Захід, ключовим є «русофобія», звинування в якій теж абсолютно пластичне, реактивне, інстру-

ментальне. Підставою до визначення політика чи країни як такої, що застосовує «русофобію», може бути будь-який прояв публічного критичного ставлення до російського режиму, його окремих рішень, дій чи реалізованих політик. Після початку повномасштабної агресії РФ проти України проявом «русофобії» стала будь-яка підтримка України. До неї російська пропаганда відносила надання і допомоги в озброєнні, і притулку для українських біженців від війни, і різних видів гуманітарної допомоги, і просто засудження агресії проти України загалом чи окремих її проявів, зокрема, геноцидних злочинів під час окупації, і голосування в міжнародних організаціях за проукраїнські документи, власне всі прояви критики РФ та її агресії.

Специфікою такої експлуатації образу ворога як сучасного «фашизму» чи «нацизму», «панфашизація» Заходу, є те, що хоча він і виконує свої функції, але це можливо тільки при підтримуванні (і поступовому) нарощуванні нинішнього, надвисокого, градусу ненависті на російському ТБ і в пропаганді загалом. Це один із механізмів (а також по-своєму і наслідків) спроби мобілізувати російське суспільство на війну проти України. Це не максимальна точка, не зеніт такої практики, можливі й ще вищі її обертони. Власне, ідея «священної війни», до розкрутки якої російський режим вже підступався в контексті спроби анексії українських територій в жовтні-листопаді 2022 р., є саме таким сценарієм виходу на подібний пік. «Священна війна» в російському виконанні, враховуючи існуючі контексти та тренди, а також історичний досвід та «архетипи», можлива по суті лише в одній версії – як репліка в ХХІ ст. війни із «фашистською нечистю» («проклятою ордою» і т. д.). Через рік після першої публічної «прем'єри» цього образу і після початку власне військової мобілізації як каркасу бажаної, але так і не здійсненої з того часу мобілізації загальнодержавної, режим так і не наважився почати свій «антифашистський» «джигад». Не в останню чергу через страх назвати війну «війною» навіть в її «священній» версії.

Ще одним значним доктринальним блоком в поліморфній ідеології російського тоталітарного режиму є так зване «євразійство» – ще одне доволі строкате ідейне плетиво. Це така собі

окрема поліфонія в загальній поліфонії ідеологічного підґрунтя (чи радше все ж підболоття) російського режиму.

Євразійство в певних своїх ітераціях претендує на вчення, в інших – на політичну платформу, ще в інших – на важливий компонент інших, ідеологічних течій, які претендують на самостійність і цілісність, зокрема російського націоналізму. В режим Путіна воно було інтегроване вже радше в його перевиданій формі – як певне нео-євразійство. І саме в цій версії воно виглядає, мабуть, найбільш похмурою та антимодерністською, звісно ж, антизахідницькою компонентою ідеологічних милиць російського постмодерного тоталітаризму. Власне, ключовий неоевразієць Олександр Дугін вже після 24.02.2022 почав розглядатися як ключовий ідейний натхненник, як власне «головний ідеолог» путінського режиму і великої війни проти Заходу, лише частиною якої є агресія проти України. Ця ідеологічна течія має виразні месіанські акценти – Росія розглядається нею як окрема цивілізація, при чому така, що протиставляє «занепадаючому Заходу» світло нових цінностей, «особливу духовність» і всепереможну «силу духу». При всіх особливостях, саме Росія є серцем Євразії, хартлендом світового розвитку. В дугінському виконанні ця ідеологеми виходять на екзистенційний вимір, причому агресивний, навіть екстремістський – або Росія переможе, або не переможе ніхто. Для цього в «російській цивілізації» є необхідні ресурси – ядерна зброя. Тобто, екзистенційний виклик тут адресується не власне «євразії», а всій світовій цивілізації, всій планеті Земля і її населенню.

Попри всю цю мішанину ідей, міфологем, доктрин, просто образів чи навіть масових комплексів, **ідеологічний компонент російського неототалітаризму якраз найкраще підкреслює його постмодерністську сутність**. Під згаданими ідеологічними змаганнями робилося і робиться багато по-справжньому чорних справ (аж до виправдання геноциду українців чи гіпотетичної самознищувальної для людства ядерної війни), але режим не можна назвати ідеократичним чи, хоча б таким, в якому присутня власне ідеологічна індоктринація. Якщо й можна говорити про останню, то вона стосується цілком профанного ідейного рівня, по суті

абсорбції сигналів, якими накриває свого масового реципієнта пропаганда. «Ідеологічне виробництво» існує помітно відірваним від практики управління, контролю і насилля. **Більшість «ідеологічних баталій» – це практично гра, гра для всіх учасників:** авторів-смыслотворців; поширювачів-політиків, пропагандистів, «лідерів громадської думки», освітян; для реципієнтів – «глибинного народу»-«простих росіян», бюрократичного апарату, армії, «силовиків» тощо. Всі вони здебільшого не сприймають це «всерйоз». А хто так робить, отримує горде прізвисько «пасіонарія» і підлягає виведенню режимом на переднє поле боротьби – в 2014 р. на Донбасі, з 2022 р. – мобілізації для «участі в спецоперації». Оперуючи, притягуючи, переробляючи ціле суцвіття ідеологічного гумусу різного калібру, масштабу і цінності, **постмодерністський російський тоталітаризм не просто не толерує високу ідейну мотивованість своїх підданих, він її побоюється.**

Значна частина цих ідеологічних блоків і течій не узгоджуються між собою. А деякі навіть конфліктують поміж собою. Зокрема, російський націоналізм складно поєднує рафінований імперіалізм, прагнення охоплювати «великою російською культурою» непридатні для цього «інородні» народи. З іншого боку, вони мають потужні перетинання – наприклад, експансіонізм, при чому як зовнішні, так і внутрішній. Суттєві підстави для конфлікту і між «цивілізаційниками»-месіаністами – «євразійцями» та «слов'янофілами». Попри історичну антизахідність російського слов'янофільства, в подібному протиставленні вони виглядають більш «європейською партією», ніж азієцентричні ситуативні опоненти. Нарешті, ще одне і, власне, засадниче неузгодження пролягає між всіма «ідеологами» та «ідеократами» і безпосередньою **практикою режиму, яка є реактивною, цинічною, конформістською і відноситься до ідеологем інструменталістськи.** З точки зору представника кожної з ідеологічних течій, що претендують на входження до загальної ідеології режиму, цей режим може бути критикований за ідейну непослідовність, «ренегатство», «відступництво», використання «домішок» з інших, «шкідливих» доктрин. Режим же займається серфінгом на поверхні

цих ідеологій і доктрин, використовуючи в цьому випадку всеїдність та грацію визначних популістичних зразків. І власне, якщо спробувати назвати ідеологію путінського тоталітаризму, то чи не найкращою упаковкою для всієї його згаданої «зборки» була б назва **«державний популізм»**.

Те, що ця, з одного боку, складна і важко підйомна конструкція «ідеологічного забезпечення» режиму, а з іншого боку, поверхово та інструментально використовувана, тим не менш не призводить до виразних, хоча би ідентифікованих назовні, не те, що впливових для функціонування режиму, конфліктів, є свідченням відзначеного «постмодерного», виразно споживацького ставлення режимом до потреб свого «ідеологічного супроводження». Ідеології (краще все ж говорити у множині, ніж про якусь, нехай розмиту, але єдину ідеологію путінізму) використовуються як певне «мастило», яке в потрібний момент, потрібної марки, використовується для якогось, того чи іншого, відповідного вузла загальної конструкції режиму, щоб він краще «прокручувався», «не буксував», не «скрипів». І саме через ці «змащування», «вприскування» й підтримується загальна хода цієї конструкції. Власне, головним і визначальним таким вузлом, який використовує ідеології навіть як не «мастило», а відверто як **паливо, є пропаганда режиму**. Власне, єдиною, але **фундаментальною ідеєю, на якій функціонує ця пропаганда, відповідно й єдиною ідеєю ідеології є збереження існування режиму**. Ні більше, ні менше. Все інше – репертуар запозичень для оздоблення цього наріжного постулату.

Адаптивність режиму у невдалій війні

Розпочинаючи 24.02.2022 повномасштабну агресію проти України, російський режим не передбачав довгої й кровавої війни. І через два роки після її початку він все ще боїться кваліфікації цієї фази конфлікту саме як війни. Мала відбутися швидка й переможна «військова спецоперація», яка мала в своїх головних контурах повторити захоплення Криму – легендарну і доленосну для режиму «кримську весну». Мав статися новий поштовх в розвитку режиму і віднайденню його внутрішніх резервів на кшталт «кримського консенсусу»; мали здійснитися плани «відновлення

Радянського Союзу до століття від часу його створення» – повернення «зони особливих інтересів та впливу» РФ на ті «окраїни» «великої та могутньої» країни, які прагнули «відбитися» від «руського міра» (і Україна тут була тільки початковою ціллю поневолення); нарешті мав відбутися швидкий і рішучий злам існуючого світового ладу, його «моноцентричності» і – в ідеалі – ядерна держава Росія мала стати опонуючим другим полюсом в його відновленій двополярності.

Героїчний український спротив, єдність Заходу в підтримці України і слабкість (точніше велика переоцінка всіма сторонами) російської військової потуги зірвали ці стратегічні плани (а радше все таки мрії) російського режиму і його синтетичного фюрера. Втративши можливість швидкої перемоги (а потім і її взагалі), прийнявши орієнтацію на тривалу «війну на виснаження», російський режим увійшов у ситуацію «краш-тесту». Причому це випробовування на міцність не тільки не планувалося й стало вимушеним, але й ніяк не оцінювалося з перспективи саме випробувань для режиму. А втім, він не лише встояв і «не посипався» швидко, але й показав свою високу адаптативність на різних рівнях, навіть на тих, де потенційна готовність до такого вважалася досить низькою.

Зокрема, на політичному рівні відбулося згуртування еліт навколо персони Путіна і війни проти України, не дивлячись на те, що рішення про повномасштабне вторгнення було прийняте дуже вузьким колом осіб, для значної частини представників політичного класу воно стало шоковим і раціонально оцінювалося як малоприйнятне. Однак внаслідок цілої гами причин (головна з яких, щоправда, – елементарна нездатність на генерацію та відстоювання альтернативи волюнтаризму інституту «національного лідера») російська еліта не просто не стала виявляти якесь несприйняття цього рішення, що потім перетекло у велику війну, але й «впряглася» в процес його реалізації.

Не відбулося й протестних порухів в неполітичних прошарках російського соціуму, попри те, що ідея війни не виглядала привабливою в багатьох із них. Однак інформаційний, пропагандистський, інституційний і суто силовий тиск і контроль швидко

конвертував стартову і невиразну фрустрацію в номінальну підтримку «спецоперації» (а по суті – війни). Хоча насправді, у першій фазі це була не стільки підтримка, скільки вияв конформізму, просто **втеча від відповідальності**, необхідності брати на себе будь-яку відповідальність при наявній (радше все ж запропонованій режимом) можливості делегування відповідальності «тим, хто вище», – владі.

Варто визнати, що в перші тижні мали місце певні вияви протестної активності, які, втім, були погано організовані (практично на рівні флешмобів), політично не підкріплені і де-факто виявилися цілком безпечними для режиму, який відтестував на них можливості своїх силових ресурсів і контролю за ситуацією. Фактично ці спорадичні і цілком безпечні прояви вуличних протестів в перші тижні після 24.02.2022 були великим фальстартом, який став індикатором **фактичної відсутності в Росії громадянського суспільства**.

Значно небезпечнішими для системи стали протести в окремих регіонах (передусім в Дагестані) проти великої мобілізації в російську армію, що відбулися в жовтні 2022 р. Вони мали ще меншу політичну базу і організацію, ніж загальні протести проти війни навесні 2022 р. і стосувалися власне однієї фокусованої теми – захисту чоловічого населення республіки від додаткового мобілізаційного навантаження до російської армії. Однак відбувалися вони в дуже потенційно вибухонебезпечному регіоні, де ця фактично монопричинна незгода досить просто могла резонувати із низкою інших конфліктних історій. В першу чергу це стосується етнополітичної напруги – при чому як в межах самого багато-етнічного Дагестану, так і в більшому регіоні північного Кавказу загалом. Центральна і регіональна влада мусила використовувати комбіновані заходи для вгамування ситуації. При цьому компонент прямого насилля через залучення «силовиків» із інших регіонів та зразкових каральних судових екзекуцій проти призначених як призвідників протестів осіб, доповнилося «кроками назустріч» у вигляді пом'якшення «мобілізаційних планів» в республіці. Режим швидко зрозумів всі небезпеки руху по спіралі конфлікту, який міг виникнути в Дагестані і зміг на тому етапі його купірувати якомога швидше.

Події 23–24 червня 2023 р., що отримали назву «заколоту Прігожина», оповиті цілою лавиною тлумачень та інтерпретацій. Як і всі політичні факти путінської Росії вони бачаться «насправді не тим, чим є» і, взагалі по формулі Пітера Померанцева можуть підпадати до категорії «нічого правдивого і все можливе». Однак чим би це не було «насправді» – від «договорняка» та «інсценування» до справжнього збройного виступу одного із підрозділів військ РФ – за своїми ефектами воно продемонструвало вразливість режиму перед нетрадиційними і неапробованими до цього викликами. А також «заколот» продемонстрував виразну слабкість в нетиповій, динамічній і загрозливій ситуації «національного лідера». Крім того, стало зрозуміло, що для режиму і його уособлення можуть бути проблеми із реальною активною підтримкою «широких народних мас». Соціум заляканих телеглядачів буде стежити за подіями із доступних джерел, часом використовуючи навіть табуйовані, і чекати, коли криза «сама розсмокчеться» або ж її подолає геніальний керманіч країни.

Економічна адаптація до війни теж відбулася в таких рамках, що можуть вважатися задовільними для російського режиму. Однак це стосується переважно оперативного, короткотривалого, і, можливо, середньотривалого часового виміру. Що стосується стратегічної перспективи, то на рівні аналізу і прогнозування через майже два роки після початку Великої війни вона виглядає вельми малопривабливою для РФ. Однак варто відзначити й варіативність сценаріїв просування в цей бік, які можуть корегувати таку перспективу як в бік підтримання стабільності і, навіть, розвитку, так і в бік економічного колапсу із супроводжуючими наслідками в інших суспільних сферах.

Значною мірою російська економіка не зазнала радикальних руйнівних ударів через поетапність санкцій, які вводили західні країни, зокрема ЄС. Ключовий санкційний виклик – нафтове ембарго – було узгоджене тільки після тривалого періоду, коли, зокрема, економічний блок російського уряду цілком зміг ухвалити випереджувальні рішення і провести підготовчі заходи. Дія санкцій проти нафтогазового комплексу, основи формування бюджету РФ, в тому числі й бюджету війни, остаточно сформувалася лише

ближче до першої річниці початку відкритого військового вторгнення в Україну. Відповідно, російський режим мав змогу для накопичення коштів від продажу нафти і нафтопродуктів в умовах підвищених цін в перші місяці після 24.02.2022. Також в цілому спрацювали в цей період і надалі механізми економічної стабілізації, що готувалися режимом до великого протистояння із Заходом, і які, можливо, були далекі від готовності, але все ж дозволили зафіксувати ситуацію без обвалу – так званий «паралельний імпорт», канали фінансової комунікації, які готувалися в разі вимкнення системи SWIFT, переорієнтація торгівлі на азійські країни тощо. В цілому оперативний запуск цих механізмів, підтриманий дією пропаганди, дозволив запобігти великому ажітажу та паніці, вирівняти економічну поведінку населення, втримати від обвалу курс національної валюти тощо. Втім, всі ці заходи переважно реактивні та переважно стосуються закриття пробоїн, але *не вирішують системне питання про радикальну зміну економічного курсу*.

В цілому ж, утримання економічної стабільності ще більше, ніж це стосується збереження стабільності політичної, соціальної, етнополітичної має темпоральний характер. Результат, його ефекти присутні «тут і зараз», але прогнозування на середньострокову перспективу вже перетворюється в «гадання на кавовій гущі», а горизонт ймовірного передбачування постійно зменшується. Це не означає заходження економіки в стан турбулентності в разі, якщо ці можливості зовсім мінімізуються, однак це створює режиму все більші труднощі для утримання головного компоненту стабільності економіки – розгойдування стурбованості в широких групах підвладного населення. Відтак, економічне становище РФ (а з ним і стабільність всієї системи) набуває все більшої вразливості для випурхування тих чи інших «чорних лебедів». Саме подібні, непрогнозовані, непередбачені і непередбачувані, але потенційно вельми резонансні для стійкості системи події чи явища можуть не лише дезавувувати всі «досягнення по встановленню стабільності» в «воюючій РФ», але й повністю нівелювати всю адаптивність системи і занурити її в період теж непередбаченої (ні в часовому,

ні в структурному вимірах, ні по інтенсивності, ні по напрямках) реконфігурації.

Це завдання, запит, потреба, яку ставить перед економікою країни влада, режим і конкретно верховний правитель, який власне і зробив ставку на сценарій тривалого військового конфлікту із високою інтенсивністю. В першу чергу йдеться про підвищення здатностей російського ВПК до виробництва озброєнь, які могли б посилити російську армію на лінії зіткнення та для ударів по українському тилу. Це дещо інший режим діяльності цієї галузі економіки, ніж він існував до цього і був орієнтований на показові (переважно інформаційні спецоперації) із представлення «новинок» російських озброєнь, нібито позаконкурентних по відношенню до інших країн та армій. Оскільки подібна практика стосувалася переважно корупційних «розпилів» державного фінансування по проєктах інноваційних озброєнь і, зрештою, як показав перший рік війни з Україною, не привнесла в російську армію якихось відчутних «додаткових вартостей», то за нею закріпилися знущальницькі маркери в дискурсі війни – путінські «аналоговнет» чи «вундер-вафлі».

Запит влади на мобілізацію економіки, «переведення її на воєнні рейки», перехід до функціонування в умовах затяжної тотальної війни – це вже не «чорний лебідь». Це вже цілком чіткий «сірий носоріг» для російського тоталітаризму. Тобто, це «небезпечна, очевидна і надзвичайно ймовірна» (Мішель Вукер) подія (або тут радше цикл подій, цілий процес), яка буде радикальним викликом для ключових опор режиму (передусім стабільності) і для його функціонування в цілому. Оскільки це серія подій, то можна навіть говорити про «стадо сірих носорогів», ворота від огорожі для яких відкриють рішучі рішення про перехід роботи економіки в режимі «все для фронту, все для победы». Розуміючи і оцінюючи бодай частину руйнівних загроз в такому випадку, російське керівництво (передусім економічне, власне уряд РФ) не поспішає. Відтак, реалізує практику, відому як «варіння жаби» – поступово наближаючись до заданих вищим політичним керівництвом орієнтирів та потреб. Класичний сценарій такого «варіння» означає, що об'єкт, на якого воно спрямоване (в даному випадку російська економіка,

соціум, система загалом) через поступовий вплив, повільне погіршення не здатен оцінити адекватно зміни у своєму стані і кондиціях і не сприймає «підняття температури» в середовищі занурення як щось суттєво змінне, не кажучи вже про тривожне чи, навіть, загрозливе. Відтак, і перехід до стану фактичної високої мобілізації на потреби війни, включення в режим тотальної війни за такого підходу мав би відбуватися не надто помітно, не викликати стресів та усвідомлення змін, їх глибини і сутності.

Висновки

«Чудище обло, озорно, огромно, стозевно и лайя» – це епіграф до книги «Подорож із Петербургу в Москву» російського белетриста Олександра Радіщева, що була таємно й анонімно видана ще в 1790 р., і в якій в'їдливо критикувалася тодішня російська державність. Втім, через вже майже два з половиною століття цей ємкий опис «російського Левіафана» залишається не лише актуальним, але й одним із найбільш метафорично точних. Російський режим, який «виїв із середини» класичну державну форму, і зараз постає таким чудиськом – величезним, гучним, непрогнозованим, небезпечним і шкідливим.

Режим, який утвердився в державі Росія, представляє її і висловлює претензії на статус «великої держави» в реальності фактично замінив державу, її інститути та функції. Путінський режим цілком може претендувати на парафраз «державна Росія – це я».

Головними сутнісними рисами цього режиму є такі:

- це режим тоталітарний і як такий він остаточно кристалізувався в процесі розпочатої ним Великої війни проти України;
- цей тоталітаризм, втім, має багато новітніх ознак, які відрізняють його від однотипових попередників ХХ ст. і які дають підстави бачити в ньому прецедент синтезу тоталітарних форм ХХІ ст., які можуть бути марковані як «постмодерний тоталітаризм»;
- однією із головних особливостей цього неототалітаризму є утвердження ролі інформаційно-пропагандистської «машини» як ключового апарату насилля. Саме інформаційно-психологічне, а

також культурне насилля забезпечують контроль та управління масовими емоціями та настроями соціуму, формування в ньому високого рівня підданства та вірності режиму;

– логіка розвитку цього режиму (і, ймовірно, можливих йому аналогів в інших регіонах) веде його до експорту насилля, зокрема, до війн проти сусідів та зовнішніх ворогів, проведення підіривних операцій проти демократичних та демократично орієнтованих країн;

– цей режим не є ідеологічно індоктринованим, використовують цілі групи ідеологій, доктрин, концептів, якими режим маніпулює, а часто просто грає; практики самого режиму часто дуже далекі від ідеологічних постулатів, які він експлуатує;

– режим націлений на руйнування традиційних державних, політичних, соціальних, міжнародних інститутів і заміняє їх новими, з яких реальний функціонал покладається на неформальні й контрольовані – так як системотворча корупція, клієнт-патрональна «вертикаль» замість держапарату, «національне лідерство» тощо;

– в міжнародній політиці неототалітарний російський режим націлений на руйнування світового порядку, в межах якого Росія стала країною, що програла холодну війну і по відношенню до якого режим плекав і нарощував ресентимент та реваншизм;

– особливими компонентами цієї версії тоталітарного режиму є утвердження в ньому культури і культу управління «органів держбезпеки», а також його нуклеаризм – наявність і використання для тиску на міжнародних партнерів потужного ядерного потенціалу;

– путінський режим продемонстрував достатньо високу адаптивність та здатність до мобілізації соціуму в умовах масштабного, інтенсивного воєнного конфлікту, однак його загальна стійкість залишається складною для прогнозування самими росіянами, у першу чергу.

Ірина Павленко

РОЗДІЛ II

УТОПІЯ «РОСІЯ»: історія конструювання ідеї нової світової імперії

Однією зі складових успішного державного проєкту є наявність «єдності у різноманітті» – більш-менш спільне та цілісне уявлення про власне минуле, розуміння себе і свого місця у сьогоденному світі та концепція спільного майбутнього. Візьму на себе сміливість припустити, що у цій часовій тріаді: минуле-сьогодення-майбутнє – майбутнє має пріоритетне значення. Саме ця пріоритетність наочно відрізняє успішні та внутрішньо стійкі держави від тих, в яких суспільство у своєму самоусвідомленні орієнтоване показово на власне минуле (уявлення про яке, у свою чергу, по-факту, є значною мірою штучно сконструйованим виходячи з потреб чи проблем нації у часі теперішнього).

РФ є яскравим прикладом країни чітко орієнтованої на своє минуле. Проте найбільша проблема (як для інших країн, так і для самих росіян) полягає у тому, що це історичне минуле є сфальсифікованим. Фальсифікована, або вигадана історія, яка визначає теперішнє нації і покликана надати сенс її майбутньому, без урахування реальності, що змінюється, – є безперечно утопічною конструкцією. Саме утопічність, тобто неможливість реалізації цієї концепції (або візії) російської державності спровокувала широкий комплекс проблем як всередині РФ, що сприяв утворенню тоталітарного режиму, так і зовні – внаслідок прагнення відновити російську імперію.

Оскільки наша книга не є історичним науковим дослідженням, у розділі, що пропонується увазі читача, ми сконцентруємо нашу увагу не на прикладах фальсифікації російської історії і фактах крадіжки історії та культури передусім України, а на історії розвитку ідеї вигаданої сутності російської державності, яка (у поєднанні з іншими факторами, що аналізуються в інших розділах цієї книги) унеможливила побудову успішного нового державного проєкту РФ – країни, що постала на руїнах Радянського Союзу.

I. «Найбільша геополітична катастрофа XX-го століття»

Процес розпаду СРСР супроводжувався і водночас каталізував відродження народами, що входили до його складу, власної національної ідентичності. «Пошук себе» найперше спирався на відкриття національної історії, очищення її від доктрини марксизму-ленінізму та міфологем, породжених у радянські часи офіційною історіографією. Ці глобальні процеси національного відродження розпочалися у середині 1980-х років повсюди на теренах СРСР та продовжилися вже у нових державах, що утворилися на руїнах комуністичної імперії. Зокрема і у РФ.

Проте відродження спадщини у РФ мало свої вельми важливі відмінності від аналогічних, скажімо, в Україні чи інших пост-радянських країнах.

У цій книзі ми не ставимо перед собою завдання розкрити чому Росія кінця 80-х–початку 90-х років XX століття побачила себе однією з п'ятнадцяти республік, зробивши тим самими процес розпаду СРСР більш швидким та простішим. Чому «Росія Єльцина» перемогла «Росію Горбачова». Наразі ми лише констатуємо, що відкинувши СРСР, росіяни відштовхнулися не лише від авторитарної держави та комуністичної ідеології, але й від своїх республік-колоній та концепції радянського громадянина.

Наразі твердження, що російська етнічність зазнала найбільших втрат у радянській державі, набуло у РФ значної популярності. Захопившись відродженням руськості, оминаючи період «радянського громадянина», росіяни логічно опинилися у дореволюційній імперії, перетворивши дослідження своєї історії та культури на справжній культ «Золотої доби», або «Росії, яку ми втратили». 1913 р. (останні мирний рік перед початком Першої світової війни) став еталонним для порівнянь із економікою, внутрішньою та зовнішньою політикою, культурою Росії кінця XX століття. Іронія полягає у тому, що, пройшовши коло від заперечення імперії у формі СРСР до усвідомлення себе і своєї ідентичності,... росіяни знову опинилися думками в імперії.

Може здаватися, що цей шлях був неминучим, оскільки історична спадщина Росії – чи то у форматі радянської держави, чи дореволюційного царату – була імперською. Проте вибір насправді був.

Наприкінці 80-х – у 90-х років XX століття здавалося, що РФ ще здатна зробити вибір на користь просвіропейської ліберальної цивілізаційної моделі. У пострадянській Росії радикально швидко запроваджувалися демократичні політичні інститути та ринкова економіка. Тут варто згадати таких знакових представників ліберальної Росії як: Андрій Сахаров, Єгор Гайдар¹, Михайло Геллер, Олексій Кара-Мурза, Олександр Арбатов^{2*}. Прибічники демократичного проекту теж спиралися на дореволюційні традиції російської ліберальної думки³. А втім, ця концепція будівництва нової Росії так і не знайшла розуміння та запиту у своїх співвітчизників. Натомість спрямування суспільної свідомості у протилежному напрямку – повернення до «Золотої доби» імперії – виявилось для російської громадськості та еліти значно привабливішим та зрозумілішим. Або, як визначив Михайло Гефтер у тексті своєї промови «Конвергенція або світ світів?», написаної для виступу на симпозіумі у Парижі 1990 р., – *«майбутнє потребувало минуле»*⁴.

Сьогодні називається чимало причин краху ліберальної ідеї в РФ, програшу демократичного проекту імперському. Частіше за все йдеться про: глибоку економічну кризу, якою супроводжувався розпад СРСР та перехід до ринкової економіки; відсутність середнього класу як соціальної бази ліберальної ідеології; внутрішні

¹ Гайдар Е. Т. Гибель империи. Уроки для современной России. 2-е изд. Москва : Российская политическая энциклопедия, 2006. 448 с.

^{2*} Більш докладно див. «Иного не дано. Судьбы перестройки. Вглядываясь в прошлое. Возвращение к будущему». / Заг. ред. Афанасьева Ю. Москва : "Прогресс", 1988. 675 с.

³ Российский либерализм: идеи и люди. / Общ. ред. А. А. Кара-Мурзы. Москва : Новое издательство, 2007. 904 с.

⁴Иное: хрестоматия нового российского самосознания. URL: <http://old.russ.ru/antolog/inoe/geft.htm>

конфлікти у ліберальному таборі; сліпе «західництво» та навіть розрив із ліберальними російськими філософськими традиціями кінця XIX – початку XX століть^{5, 6, 7}.

Висловлю припущення, що вирішальними стали інші два чинники.

Перший – незважаючи на той факт, що російське суспільство і суспільна свідомість кінця XX–початку XXI століття зазнали кардинальних трансформацій, світогляд і розуміння більшості росіян все ж таки не встигали за швидкими інституційними змінами в РФ. У своїй основній масі населення залишалося носієм радянської ментальності та елементарно «не вписувалося» у демократичний ліберальний проєкт Росії майбутнього.

Другим немаловажним чинником перемоги (назвемо їх умовно) концепції «відродження» над візіонерською концепцією «ліберальної демократичної Росії майбутнього» став той історичний період, під час якого російське суспільство та політикум робили свій вибір. Адже 1990-ті рр. були не лише періодом розпаду СРСР та національного будівництва в колишніх радянських республіках. Аналогічні процеси відбувалися і всередині деяких нових держав пострадянського простору, де окрім так званої «державотворчої нації» проживали інші значимі за чисельністю та територіально об'єднані етноси. Особливо це стосувалося великої за своїм розміром, дуже розтягнутої географічно, багатонаціональної і мультирелігійної РФ. Тож орієнтація на відновлення сильної держави та заперечення принципів лібералізації та децентралізації були, зокрема, прагненням утримати новоутворену російську державу від подальшого розповзання – простою відповіддю на складне питання міжнаціональних відносин.

⁵ Омелаєнко В. В. Современные дискуссии о либерализме в России // *Философская мысль*. 2022. №5. С. 41–56.

⁶ Малинова О. Ю. Конструирование «либерализма» в постсоветской России. Наследие 1990-х в идеологических битвах 2000-х. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/konstruirovanie-liberalizma-v-postsovetskoy-rossii-nasledie-1990-h-v-ideologicheskikh-bitvah-2000-h/viewer>

⁷ Dimensions and Challenges of Russian Liberalism. Historical Drama and New Prospects. / Ed. by R. M. Cfucciolla. Part of the book series: Philosophy and Politics – Critical Explorations (PPCE, volume 8). – Springer. 228 p.

З того часу і до сьогодні цінності ліберальної демократії в РФ чітко пов'язуються з буремним початком 1990-х, економічною кризою та загрозою «параду суверенітетів» вже суб'єктів Федерації. Реформи тих, кого тоді називали ліберальними демократами (як Єгор Гайдар, Геннадій Бурбуліс, Андрій Козирев та ін.) були затавровані як небезпечні для Росії, а слово «ліберал» стало на теренах РФ лайливим.

Ми свідомо не розглядаємо екзотичні російські спроби надати лібералізму імперського звучання – концепція Чубайса: «Росія – ліберальна імперія». Як неприродна ця концепція тим паче не мала шансів на втілення.

Було б несправедливо оминати і роль умовного Заходу, який у 1990-ті рр. не лише виразно продемонстрував свою незацікавленість у розпаді Росії, проте й беззаперечно сприйняв РФ як правонаступницю СРСР та царської Росії в усіх аспектах – від правового до культурно-історичного (коли, наприклад, всі митці, науковці, історичні постаті російської імперії стали автоматично «рускими»).

Варто навести цитату одного з основоположників концепції «руского міра», філософа та політолога Вадима Цимбурського, відомого, насамперед, своєю публікацією «Острів Росія» у 1993 р. Саме у цій статті, говорячи про критерії російської ідентичності, він, зокрема, написав:

«Ніколи ще питання про критерії геополітичної ідентичності Росії не вставало перед нею самою та світом із такою нагальністю, як зараз. Що являє собою ця країна після 1991 р.? Чи треба її розглядати як зовсім нову державу, про що охоче талдичать російські лідери, намагаючись відмазатися від міжнародних гріхів більшовицького імперіалізму? Чи – що світ готовий визнати у самих різних формах, починаючи від передавання Росії місця СРСР у Раді Безпеки ООН, – РФ просто нова фаза історії тієї самої держави, яку він знав раніше як Росію імператорів та Росію-СРСР комуністів?»⁸.

⁸ Цымбурский В. Остров Россия. Циклы похищения Европы (Большое примечание к «Острову Россия»). URL: <http://old.russ.ru/antolog/inoe/cymbur.htm>

Тож не встигнувши оформитися, ідея побудови Росії, якої ще не було, швидко зникла з порядку денного, поступившись місцем ідеї «Відродження Росії».

Щоправда, на цьому шляху *Відродження* в росіян виявилось кілька важливих факторів, що досі ускладнюють їм процеси національної та геополітичної самоідентифікації та серйозно заплутують сторонніх дослідників.

Спробую ці фактори окреслити:

По-перше, заперечення на початку 90-х рр. XX століття радянської тоталітарної спадщини та комунізму в росіян поєднувалося з фантомними болями від втрати своїх колишніх колоній – союзних республік.

Крім того, таке заперечення вступало у конфлікт із гордістю та ностальгією за «радянською величчю», країною – світовим лідером, з яким рахувалися і яку боялися, за країною, яка перемогла у Другій світовій війні. Досить швидко в російському суспільстві поширилося почуття провини за втрачену наддержаву. Ще швидше це почуття провини було перекладене на американців як переможців у Холодній війні, та українців, які скористалися Біловезькою угодою 08.12.1991 р. не так, як було заплановано росіянами. Іншими словами – перехитрили президента Росії Бориса Єльцина. Ось, як про це писав російський політолог Андраник Мигранян:

«Цим актом [Біловезькою угодою] Єльцин і російська влада позбулися Горбачова та залишків старого Центру. Україна позбулася Центру, Горбачова та Росії. Білорусь мимоволі виявилася виштовхнутою з історичного ядра Російської держави де-юре.... Ще раз задамося питанням: що дає союз слов'янських держав^{9}? Для Росії та Білорусі, очевидно, нічого, крім звільнення від Горбачова та залишків Центру.... [натомість] перші ж заяви Кравчука та правки українського парламенту до угоди свідчать про форсування Україною завершення будівництва власної державності. Можна тільки дивуватися, що ні Кравчук, ні*

^{9*} Нагадаємо, що Біловезькою угодою 1991 року замість СРСР, який оголошувався таким, що припинив своє існування, створювалася Співдружність Незалежних Держав (СНД).

український парламент навіть не маскують свої поспішні кроки зі створення національної армії та зведення міграційних бар'єрів, що свідчить, Україна прагне не посилити процес інтеграції, а, навпаки, обзавестися бар'єрами проти оточуючих республік, і, у першу чергу, Росії. Вочевидь, що керівництво України вважає, що саме зараз, коли Росія з'ясовує свої стосунки з Горбачовим, Центром та своїми автономіями, коли росіяни в Україні, проголосували за незалежність України, поставили проблему «ковбаси» вище національного фактора, необхідно якнайшвидше проскочити фазу, коли ще можливе повернення до єдиної союзної держави, і зробити розпуск Союзу незворотнім»¹⁰.

Якщо коротко – Україна скористалася тимчасовими проблемами Росії і підступно сприяла розвалу СРСР в інтересах Заходу. Саме таке розуміння історії розпаду СРСР стало домінуючим серед росіян.

По-друге, важливим протиріччям, яке визначає весь 30-річний шлях пошуку Росією власної ідентичності, є той факт, що туга за СРСР як державою-світовим лідером, має якість поєднуватися з не меншою ностальгією за Царською Росією. Більшовики все ж таки вбили Росію «Золотої доби», розстріляли імператорську родину та російську культуру, втратили чимало територій імперії: Фінляндію, Польщу. Тож гордість за СРСР доводиться якимось поєднувати з негативними почуттями до того самого СРСР. Це завдання виявилось не таким вже й простим, виділивши у російському суспільстві у підсумку два основних культурних мейнстріми та дві групи фанів: 1) дореволюційної Росії та 2) комуністичної Росії (у цьому мейнстрімі Ленін з часом все більше набирає негативних оцінок, натомість Сталін перетворюється «на собірателя земель русских»). Влада (Кремль) натомість намагається всидіти на цих двох стільцях одночасно, що для сторонніх спостерігачів виглядає вельми екзотично.

По-третє, надскладною проблемою для сучасної Росії та самоусвідомлення росіян стала мультиетнічність РФ.

¹⁰ Мигранян А. Россия в поисках идентичности. (1985–1995). Москва : «Международные отношения», 1997. С. 274–275.

СРСР запропонував певну формулу співіснування різних націй. Проте саме ця формула виявилася важливим чинником розпаду Радянської імперії. РФ так само є багатонаціональною федерацією. Ця багатонаціональність є справжнім викликом, що вимагає (з урахуванням негативного для Росії досвіду втрати радянських республік-колоній) пошуку таких форм державного управління, які б унеможливили подальший розпад Федерації.

Але **ще складнішим виявилось питання – хто такі «росіяни», як це співвідноситься з визначенням «русскій»** і як поєднати ці два поняття, щоби вони не підміняли одне одного ... і підміняли разом з тим?!

Всі ці об'єктивні та суб'єктивні фактори зробили процес самоідентифікації росіян непростим і переповненим самозапереченнями та алогізмами. Образно кажучи, російське суспільство і досі продовжує блукати між трьох сосон самоідентифікації:

СРСР – Царська Росія – «Росія – як прозахідна ліберальна демократія» та між двох понять: **«росіяни – громадяни»** та **«росіяни – етнос»**. З одним важливим зауваженням проєкт «демократичної Росії» є баченням незначної меншості, а також утопічним через намагання поєднати цінності демократії із традиційним російським імперіалізмом. Крім того, як ми вже зазначили вище, внаслідок складних (хоча, як показав час – успішних) ліберальних реформ 1990-х–початку 2000-х років та через інстинкт самозбереження залишків російської імперії (Російської Федерації) ця цивілізаційна модель «Росії, якої ще не було» так і не стала популярною у російському суспільстві та серед російської еліти (у тому числі – інтелектуальної). Символічним закінченням спроб зробити з РФ демократичну державу стало повернення вже при новому президентові РФ Володимирі Путін у 2000 р. радянського гімну (з новими словами) як старого-нового Державного гімну РФ. Сам Путін, як відомо, у своєму щорічному зверненні до Федеральних зборів 2005 р., розпад Радянського Союзу назвав *«найбільшою геополітичною катастрофою століття»*. У цьому ж зверненні, до слова, від оголосив про обов'язок Росії «захищати» росіян, що опинилися за межами Федерації у сусідніх суверенних державах.

У ХХІ століття Росія вступила, остаточно визначивши себе і своє майбутнє як імперське. Ліберальна концепція майбутньої Росії зазнала краху. Неоімперська перемогла.

Наступне питання, що постало – якою має бути ця нова наддержава що вимагає повернення собі статусу світового лідера? Мультикультурною федерацією чи імперією російського етносу? В яких кордонах і відносинах з іншими країнами?

Новий російський імперіалізм, що протягом 90-х років остаточно утвердився у РФ, сформував дві основних доктрини-відповіді на ці питання.

II. Неоевразійство

«Євразійство живе. Термін «Євразія» ми використовуємо, він фігурує у різних трактатах, конституціях, проєктах, угодах. Євразійство – сама жива руська ідеологія, самий живий світогляд, аутентичний, той, що наслідує слов'янофілам... Це світ, системний, концептуальний, семантичний космос, який пояснює нам російську ідею у її максимальному обсязі».

*(з промови Олександра Дугіна на I Євразійському
Геополітичному форумі ім. Петра Савицького у Москві,
23.02.2021 р.)*

Сам термін «Євразія» у негеографічному значенні ще у 1892 р. запропонував використовувати російський історик Володимир Ламанський у книзі «Три світи Азійсько-Європейського материка». Він виділив окремий культурний та історичний простір – Євразію, яка знаходиться між романо-німецькою частиною континенту (Західна, або «справжня» Європа) та «Справжньою Азією» (Іран, Індія, Китай, Арабський світ). До Євразії, окрім Російської імперії, Ламанський включав країни Центральної Європи, Балкани, Туреччину.

Як суспільно-політична течія Євразійство сформувалося в емігрантському середовищі втікачів від Жовтневої революції та її наслідків. У 1921 р. у Софії етнолінгвіст та культуролог Михайло Трубецькой, економіст та географ Петро Савицький, богослов Георгій Флоровський та мистецтвознавець Петро Сувчинський

видали збірник своїх статей «Исход к Востоку», в якому Росія, зокрема, трактувалася як богообрана країна, що поєднала у собі європейське та азійське та має особливу цивілізаційну місію. Імперія Чингізхана, Московська держава, Російська імперія, Більшовицька Росія розглядалися як різні форми євразійського об'єднання, що успадковують одна одну. Євразійці відходили від традиційного для Росії розподілу на західників та слов'янофілів. *«Розвиваючи ідеї локальних цивілізацій Данилевського та Шпенглера про особливу роль «російської цивілізації», євразійці висунули теорію, згідно з якою Росію необхідно розглядати не як державу, а як особливе цивілізаційне утворення окремо-культурного історичного типу»*¹¹.

Євразійство першої половини ХХ століття мало кілька течій і чимало тенденційних трактувань. Зокрема, дослідники цієї теорії виділяють «класичне» євразійство міжвоєнного періоду, та «пізнє» – після Другої світової війни, головним представником якого є ленінградський історик, географ та етнолог Лев Гумільов. Хоча більше у другій половині ХХ століття концепція розвивалася все ж таки в російському емігрантському середовищі, не викликав помітного зацікавлення в СРСР¹².

Справді докорінного перегляду теорія зазнала вже у РФ наприкінці ХХ століття, набувши, окрім геокультурного, яскраво вираженого геополітичного звучання. Виділяють дві основні течії політичного неоевразійства 90-х років ХХ століття: 1) неоевразійство журналу «Элементи» (головний редактор – почесний професор Євразійського національного університету ім. Льва Гумільова в Казахстані, засновник партії «Євразія» та НГО «Міжнародний Євразійський Рух» Олександр Дугін) і газети «День» (пізніше «Завтра»), заснованої ультранационалістичним російським письменником Олександром Прохановим (газета була платформою російських фашистів, а Дугін був одним з провідних ідеологів

¹¹ Вэй Ч.Н. Евразийство: глобальные вызовы и новый миропорядок в политической философии А.Г. Дугина // *Мировая политика*. 2021. №2. С. 71–80. URL: https://nbpublish.com/library_read_article.php?id=36039

¹² Більше про це див. у статті Маслин М. А., Лупова А. А. Эволюция евразийской идеи. URL: <file:///C:/Users/acer/Downloads/evolyutsiya-evraziyskoy-idei.pdf>

цього видання у 1991-1993 роках); та 2) політико-економічний проєкт Нурсултана Назарбаєва, який запропонував Борису Єльцину створення Євразійського Союзу у 1994 р.^{13*}.

Проте в рамках цієї книги нас більше цікавить саме той варіант неоєвразійства, який набув поширення серед росіян та втілювався у зовнішній та внутрішній політиці РФ. А саме – концепції Дугіна та його однодумців. Тут варто зробити важливе зауваження. Ми не будемо применшувати, проте і не станемо перебільшувати вплив Дугіна на світогляд більшості його співгромадян. Дугін нами розглядається як один з найяскравіших і досить багатослівних (що дає нам чимало пояснень та доказів) представників суспільної та інтелектуальної течії у РФ на рубежі XX і XXI століть – формування нової (або чергової) варіації неоімперського та націоналістичного світогляду.

Ще у 1994 р. оглядачка російської політики Франсуаза Том відзначила, що фашизм – особливо його «євразійська» варіація – вже тоді підміняв собою руський націоналізм у середовищі російських державних еліт у якості «руської національної ідеї» посткомуністичного періоду. Зокрема, вона писала: «*Євразійство (Eurasism) дає ідеологічне обґрунтування пострадянського імперіалізму*»¹⁴.

Неоєвразійство Дугіна та його однодумців (за оцінками деяких дослідників цього явища) досить умовно стосується класичної Євразійської концепції. В основі його світогляду (ми будемо використовувати саме це визначення, оскільки до академічної філософії роботи Дугіна не мають відношення) також лежить поняття «Росія-Євразія». Але на відміну від класиків Євразійства, Євразія Дугіна не конкретизує географічний простір Російської імперії, виходячи

^{13*} Вже за президентства В. В. Путіна було створене спочатку Євразійське економічне співтовариство, ЄврАзЕС (2000-2010 рр.). Пізніше, у 2011 р. - Євразійський Союз. У 2012 р. – Єдиний економічний простір, СЕП. А у 2014 р. – вже Євразійський економічний союз, ЄАЕС.

¹⁴ Thom F. Eurasism: A New Russian Foreign Policy? // *Uncaptive Minds*. 1994. Vol. 7. No. 2. P. 76. (у статті Джон Б. Данлоп «Неоевразийский» учебник Александра Дугина и противоречивый отклик Дмитрия Тренина. URL: <https://www1.ku.de/ZIMOS/forum/docs/forumruss13/4Dunlop.pdf>)

за її межі і може включати різні території. При цьому географічна аморфність Дугіна визначається його політичним конформізмом. Росія ним трактується то як Лідер над Європою на противагу океанічним англосаксам, то як Лідер Сходу. Порівняємо два варіанти:

1. *«З суто геополітичної точки зору, Євразія однозначно зацікавлена у тому, щоби вивести Європу з-під контролю атлантизму, США. Це є пріоритетним завданням. На Заході Росія повинна мати морські кордони – це стратегічний імператив геополітичного розвитку Євразії. Саме відсутність таких кордонів, наявність замість них сухопутних ліній, що перетинають Європу посередині, штучно та силоміць, призвела, у підсумку, до геополітичного програшу СРСР. Отже, завдання не повторити помилок та виправити становище. Євразія тільки тоді буде вільна від Sea Power, коли її стратегічними кордонами на Півночі, Сході, Півдні та Заході стануть океани, так само, як і у випадку Америки. Лише тоді дуель цивілізацій буде проходити на рівних умовах»¹⁵.*

2. *«Євразійці підкреслюють, що звернення руської політики на Захід (у романівський період та інші епохи) є катастрофічною помилкою. Лише коли Росія проводить самостійну лінію між Сходом та Заходом, вона посилює свої позиції. Ілюстрацію цього ми бачимо зараз: з Заходом стосунки все гірші, зі Сходом – кращі»¹⁶.*

Класичне євразійське уявлення про багатополарність світу у Дугіна підміняється запозиченою у одного з засновників ідеології націонал-соціалізму Карла Хаусхофера геополітичною теорією розділу світу на два табори країн: так звані «континентальні телурократії Суходолу» (до яких він відносить колективістську та традиціоналістську Росію, яка в Дугіна є лідером в цій категорії країн) та «таласократії Моря» (індивідуалістичні та ліберальні, на

¹⁵ Дугин А. Основы геополитики. Москва : Арктогея, 1997. С. 210. URL: <https://staff.tiame.uz/storage/users/480/books/cYEgSOreAs8uzsIN1eYdVWxMPRIhFLPRZCj91Mca.pdf>

¹⁶ Дугин А. Евразийство – самое жизнеспособное мировоззрение за 100 лет. URL: <https://katehon.com/ru/news/aleksandr-dugin-evraziystvo-samoe-zhiznesposobnoe-mirovozzrenie-za-100-let>

чолі з так званими англосаксами США та Великої Британії)¹⁷. Велике значення у концепції Дугіна має поняття Raum (місця, або «життєвого простору»), також запозичене в німецьких засновників геополітики Хаусхофера та Фрідріха Ратцеля. Світ Дугіна біполярний та такий, де протистояння між цивілізаціями Суходолу та Моря є визначальним. Це протистояння, звісно, має закінчитися фінальною битвою – «Endkampf».

«Світові війни та крах імперій, зникнення цілих народів та рас, класові конфлікти та революції – лише епізоди великого протистояння, кульмінацією якого має стати остання битва, Endkampf, де нам відводиться найважливіша роль. В очах Заходу – цілком та повністю негативна. Роль планетарного “цана-відбувала”».

Західний антихрист намагається переконати світ, що насправді “антихристом” є його планетарний та духовний ворог. Континент Росія та її таємний полюс. Тобто ми»¹⁸.

Полікультурність, яка визначалася Левом Гумільовим як особливість російського «супер-етносу», що є культурно-цивілізаційною спільнотою, якій властива наднаціональність, симбіоз народів та їх культур, у Дугіна поступово замінилася на стратегію банальної русифікації заради збереження цілісності Росії.

Загалом, Дугіну також так і не вдалося вирішити дилему співвідношення омріяної великої імперії (до якої входитиме багато різних народів) і того факту, що ця імперія має все ж таки бути «руською».

Етнічні росіяни у Дугіна є носіями особливої цивілізації, народом-месією, осьовим етносом імперії. А *«відмова від функції будівництва імперії означатиме кінець існуванню руського народу як історичної реальності, як цивілізаційного явища. Така відмова є національним самогубством»¹⁹.*

Говорячи про майбутнє Євразії як континентальної багатонаціональної імперії, у своїх ранніх роботах Дугін описує її внут-

¹⁷ Данлоп Дж. «Неоевразийский» учебник Александра Дугина и противоречивый отклик Дмитрия Тренина. URL: <https://www1.ku.de/ZIMOS/forum/docs/forumruss13/4Dunlop.pdf>

¹⁸ Дугин А. Мистерии Евразии. Москва : Арктогея, 1996. С. 50.

¹⁹ Дугин А. Основы геополитики. С. 111.

рішній устрій як поєднання конфедеративного та централізованого управління. Тобто для різних народів різні права.

При цьому, переходячи від мрій та теорій до практики сучасної Російської Федерації, він виявляється геть не оригінальним російським націоналістом. Так, побоюючись тюркського сепаратизму, Дугін пропонує в Якутії: різко скоротити політичний суверенітет, застосовувати стратегію розділення на кілька менших регіонів, встановити спеціальний жорсткий контроль представників Москви, зробити регіон максимально залежним від центру шляхом фінансово-промислової інтеграції, ну і нарешті – проводити масову цілеспрямовану міграцію росіян. Дещо схожу тактику дій він передбачив і для Башкортостану з Татарстаном²⁰.

Загалом, Євразія Дугіна – це вельми заплутана конструкція, де існують такі дефініції як: «русскій Восток», «русскій Запад», «русскій Север» и «русскій Юг». До «русского Севера» Дугін, зокрема, відносить Фінляндію. До «русского Юга»: 1) північ Балканського півострова від Сербії до Болгарії; 2) Молдову та Південну і Східну Україну; 3) Ростовську область та Краснодарський край; 4) Кавказ; 5) Східне та Північне узбережжя Каспію (з територією Казахстану та Туркменістану); 6) Середню Азію, знов таки включно з Казахстаном, Узбекистаном, Киргизстаном та Таджикистаном; 7) Монголію²¹.

На «українському питанні», як будь-який російський націоналіст, Дугін викриває сам себе, демонструючи найбільш яскраво свою справжню неофашистську сутність.

«Україна як держава не має жодного геополітичного сенсу. В неї немає ні особливої культурної місії [“вести” – І.П.] універсального значення, ні географічної унікальності, ні етнічної самобутності... Існування України у нинішніх кордонах і з нинішнім статусом “суверенної держави” тотожно нанесенню жасливого удару по геополітичній безпеці Росії, рівнозначно вторгненню на її територію. Подальше існування унітарної України неприпустимо»²².

²⁰ Там само. С. 185, 188–189, 192.

²¹ Там само. С. 196.

²² Там само. С. 216.

«Русскій Восток» – є внутрішньоросійською дефініцією.

Ну і, нарешті, «русскій Запад» включає, – наскільки це можливо зрозуміти з плутаних та переповнених взаємозапереченнями текстів Дугіна – Європейську частину РФ та Білорусь, Балтійські країни (окрім Естонії, яка, судячи з усього, відноситься ним до Фінляндії з Карелією). Білорусь має, за Дугіним, стати частиною Великої Росії, оскільки самі білоруси, на його думку, є суб'єктом *«центрального євразійського етносу, тобто як “русские” в культурному, релігійному, етнічному та геополітичному сенсах»*²³.

Щодо Західної Європи, то у книзі «Основи геополітики» окрім раніше наведеної цитати про те, що Росія повинна на Заході мати морський кордон (вочевидь – Атлантичне узбережжя), зустрічаємо також такі роздуми автора:

*«Основною формулою аналізу геополітики “русского Запада” є принцип: “Європі європейське, Росії російське”. Тут, в цілому, слід діяти так само, як і у випадку з ісламським світом – нові кордони неминучі, деякі регіони слід поділити наново, але у всіх випадках головним лишається завдання створення на Заході дружньо нейтральних утворень, з максимальною етнокультурною, економічною та соціальною свободою, але зі стратегічною залежністю від Москви. Завдання максимум “фінляндизація” всієї Європи, але починати треба з реорганізації просторів, які безпосередньо межують з Росією»*²⁴.

І вся ця плутанина у показах в одній і тій самій книзі, що стала, до речі, підручником з геополітики в багатьох, у тому числі військових вузах РФ, зокрема у Військовій академії Генштабу ЗС РФ²⁵. Продовжуючи опис майбутньої Євразійської Імперії «великий» реорганізатор простору та інших країн Дугін висуває ще більш радикальні перспективи, які ми для кращого розуміння, прочитуємо повністю:

²³ Там само. С. 216.

²⁴ Там само. С. 211.

²⁵ Стенограмма работы учредительного съезда ОПОД «Евразия» 21 апреля 2001 г. URL: <http://evrazia.org/modules.php?name=News&file=article&sid=42>

«На основі попередніх міркувань можна зробити певні висновки стосовно перспективи майбутньої Імперії як єдиної форми гідного та природного існування руського народу та єдиної можливості довести до кінця його історичну та цивілізаційну місію.

1. Імперія майбутнього не повинна бути “регіональною державою” чи “державою-нацією”. Це очевидно. Але необхідно особливо підкреслити, що така Імперія ніколи не зможе стати продовженням, розвитком регіональної держави чи держави-нації, оскільки подібний проміжний етап нанесе непоправну шкоду глибинній національній імперській тенденції, втягне руський народ у лабіринт геополітичних та соціальних протиріч, які неможливо вирішити, а це, у свою чергу, зробить неможливим планомірне та послідовне, логічне імперобудівництво.

2. Нова Імперія має будуватися одразу саме як Імперія, і в основі її проєкту повинні вже зараз бути закладені повноцінні та розвинуті суцього імперські принципи. Не можна віднести цей процес до далекої перспективи, сподіваючись на сприятливі умови у майбутньому. Для створення великої Руської Імперії таких умов не буде ніколи, якщо вже зараз народ та політичні сили, які прагнуть виступати від його імені, не утвердять свідомо та ясно своєї фундаментальної державної та геополітичної орієнтації. Імперія не просто дуже велика держава. Це децю геть інше. Це стратегічний геополітичний блок, який перевершує параметри звичайної держави, це Наддержава. Практично ніколи звичайна держава не розвивалася в Імперію. Імперії будувалися одразу як вираження особливої цивілізаційної волі, як надмета, як гігантський світоорганізаційний імпульс. Тому вже сьогодні слід сказати: не **Руська Держава, але Руська Імперія. Не шлях соціально-політичної еволюції, але шлях геополітичної революції.**

3. Геополітичні та ідеологічні **контури Нової Імперії руських** мають визначатися на основі подолання тих моментів, які призвели до краху історичних попередніх імперських форм. Відповідно, Нова Імперія повинна: бути не матеріалістичною, не атеїстичною, не економоцентричною;

а) мати або морські кордони, або дружні блоки на суміжних континентальних територіях;

б) володіти гнучкою та диференційованою етнорелігійною структурою внутрішнього політико-адміністративного устрою, тобто враховувати локальні, етнічні, релігійні, культурні, етичні та ін. особливості регіонів, надавши цим елементам юридичний статус;

с) зробити участь держави в управлінні економікою гнучкою та такою, що зачіпає тільки стратегічні сфери, різко скоротити соціальний цикл, досягти органічної співучасті народу у питаннях розподілу;

(Ці перші чотири пункти випливають з аналізу причин краху Радянської Імперії)

д) наповнити релігійно-монархічну формулу істинно сакральним змістом, втраченим під впливом світського Заходу на династію Романових, здійснити православну “консервативну революцію”, щоби повернутися до джерел істинного християнського світогляду;

е) перетворити термін “народність” з уварівської формули у центральний аспект соціально-політичного устрою, зробити Народ головною, основоположною політичною та правовою категорією, протиставити органічну концепцію Народу кількісним нормам ліберальної та соціалістичної юриспруденції, розробити теорію “прав народу”;

ф) замість слов’янофільської геополітики звернутися до євразійських проєктів, що заперечуватимуть антинімецьку політику Росії на Заході та антияпонську на Сході, покінчити з атлантичною лінією, замаскованою під “руський націоналізм”;

г) перешкодити процесам приватизації та капіталізації, а також біржової гри та фінансовим спекуляціям в Імперії, орієнтуватися на корпоративний, колективний та державний контроль над економічною реальністю, відкинути химеру “національного капіталізму” [незрозуміло, як це має поєднуватися з попереднім пунктом с) – І. П.];

h) замість губернського принципу перейти до створення етнорелігійних областей з максимальною культурною, мовною,

економічною та юридичною автономією, строго обмеживши їх в одному – у політичному, стратегічному, геополітичному та ідеологічному суверенітеті.

(Ці п'ять пунктів впливають з критики царської моделі.)

Будівничі Нової Імперії повинні активно протистояти «младоруським» тенденціям у руському націоналізмі, що прагне до закріплення за Росією статусу “держави-нації”, а також з усіма своїми ностальгічними політичними силами, які містять у своїх геополітичних проєктах апеляцію до тих елементів, які вже призводили Імперію до катастрофи. **Існування руського народу як органічної історичної спільноти немислимо без імперобудівництва, континентального творення. Руські залишаються народом тільки у рамках Нової імперії. Ця Імперія, за геополітичною логікою, цього разу повинна стратегічно та просторово перевершити попередній варіант (СРСР). Отже, Нова Імперія повинна бути євразійською, великоконтинентальною, а у перспективі Світовою.**

Битва за світове панування руських не закінчилася»²⁶.

Що ж дає Дугіну та російським націоналістам загалом такої впевненості у праві вершити долі інших народів та будувати свою Світову Імперію? Окрім вже згаданого інстинкту самозбереження руської нації, яка здатна існувати лише як імперська, це, звісно (за їх версією), богообраність та Боже провидіння²⁷.

Ми досить побіжно (оскільки все ж таки не він об'єкт нашого аналізу) розглянули лише деякі з робіт Олександра Дугіна, яких незчисленна кількість. Але навіть з цього огляду очевидно, що цілісної концепції бачення Євразії, її устрою, міжнаціональних відносин всередині імперії, ролі державного централізованого управління як і шляхів досягнення заявлених цілей в Дугіна немає. Його бачення Росії наповнено протилежними думками і варіаціями. Проте очевидним є те, що всі ці варіації так чи інакше крутяться навколо одного – **відновлення російської імперії, месіанської ролі російського етносу у так званій «консервативній революції», світового панування, яке має досягнути у**

²⁶ Дугин А. Основы геополитики. С. 120-122.

²⁷ Дугин А. Империя и практика. URL: <https://katehon.com/ru/article/imperiya-i-praktika>

конкурентній боротьбі зі США та їх союзниками. України у майбутньому Дугіна не існує. Ці погляди є базовими для переважної більшості російських націоналістів. Ізоляціоністське крило російського націоналізму, яке сповідує, навпаки, зменшення території Росії за рахунок відсікання національних суб'єктів Федерації з метою збереження «чистоти руської нації» – маргіналізовано і ніякого впливу на політику Кремля ніколи не мало. На відміну від незрівнянно більш поширеного імперського неоевразійського націоналізму.

Далеко не всі погляди Дугіна (тим паче, що вони вельми непослідовні) та інших неоевразійців набули популярності. Більшість росіян Дугіна, як і інших теоретиків російського неоевразійського націоналізму, ніколи не читали. Дугін для нас цікавий насамперед тим, що він є виразником світоглядного простору, що сформувався у Росії ще до обрання вперше Володимира Путіна президентом РФ і продовжив розвиватися вже під його керівництвом. **Режим Путіна став логічною реалізацією всіх тих суспільних тенденцій, що поширювалися у РФ з моменту розпаду СРСР.** І Євразійство було однією з найвпливовіших таких тенденцій.

1990-ті породили 2000-ні...

Симптоматично, що своє ходіння у владу Дугін із колегами розпочали з Генерального штабу Збройних сил РФ, де знайшли чимало однодумців. Окрім вже згаданого факту про викладання дугінської геополітики у Військовій академії Генштабу та інших військових навчальних закладах, відомо, що консультантами Дугіна при написанні його «Основ геополітики» були генерал-лейтенант Микола Клокотов з Військової академії Генштабу та генерал-полковник Леонід Івашов, керівник Головного управління міжнародного співробітництва Міністерства оборони РФ²⁸.

У 1995 р. Дугін сам спробував взяти участь у виборах до Державної Думи РФ, але його підтримали лише 0,85% виборців. Буде помилкою робити, виходячи з цього факту, припущення про непопулярність серед росіян поглядів, ідентичних дугінським.

²⁸ Данлоп Дж. «Неоевразийский» учебник Александра Дугина и противоречивый отклик Дмитрия Тренина. URL: <https://www1.ku.de/ZIMOS/forum/docs/forumruss13/4Dunlop.pdf>

Навпаки, ці ідеї були настільки поширені серед політичних еліт, що в Дугіна просто була велика конкуренція в умовах фінансових обмежень його виборчої кампанії та нерівноправних умов проведення самих виборів (відсутність адміністративного ресурсу). Вже через шість років Всеросійський центр вивчення суспільної думки (ВЦИОМ) 2-5 листопада 2001 р. провів соціопитування серед росіян, за результатами якого **71% респондентів заявили, що Росія належить до «особливої євразійської та православної цивілізації» і їй не підходить західна модель розвитку**. Лише 13% респондентів відповіли, що вважають Росію «частиною західної цивілізації». 39% респондентів заявили, що морально готові змиритися з тим, що Росія вже ніколи не буде наддержавою, 55% не втрачали надії. Проте процеси ціннісної деформації в російському суспільстві ще були не завершені. Стосовно зближення із Заходом 41% росіян у 2001 р. ще вважали, що це може принести вигоду Росії, але 40% вже так не думали. 29% ще були впевнені, що Захід зацікавлений у сильній Росії, що процвітатиме, 64% вже були переконані, що це не так²⁹.

У 1998 р. Дугін був призначений радником з геополітики Геннадія Селєзньова – спікера Державної Думи РФ та одного з найвпливовіших політиків того періоду. Про поширення неоімперських настроїв у владі РФ свідчить також той факт, що Дмитро Рюріков, головний радник президента Єльцина з міжнародної політики та повноважний посол Росії в Узбекистані, став членом центральної ради дугінської організації «Євразія», яка також займалася підготовкою аналітичних звітів з зовнішньої політики для президентської адміністрації. За журналістським розслідуванням, «Євразія» (і це багато про що говорить) фінансувалася через регіональні відділення спецслужб³⁰.

²⁹ Окара А. Цивилизационная идентичность как тема для избирательной кампании. 8.05.2002. URL: <http://old.russ.ru/politics/20020508-okar-pr.html>

³⁰ Латышева М. Исследователи темных сил из движения «Евразия» сделали для президента аналитический центр и готовы заменить МИД // Версия. 2001. 29 мая. У статті Джона Б. Данлопа «Неоевразийский» учебник Александра Дугина и противоречивый отклик Дмитрия Тренина. URL: <https://www1.ku.de/ZIMOS/forum/docs/forumruss13/4Dunlop.pdf>

У 2000-му р. Росію очолила людина з цих самих спецслужб, яка дотримувалася поглядів схожих із поглядами вже більшості росіян і неоевразійців, зокрема. Що, власне, визначало і продовжує визначати його популярність у РФ (разом зі світовими цінами на російські нафту та газ, до кінця 2022 р., звісно). Володимир Путін одразу означив свою «геополітичну» позицію та імперське спрямування. Про повернення радянського гімну ми вже згадували. У листопаді 2000 р. новообраний президент РФ публічно заявив, що: *«Росія завжди відчувала себе євразійською країною»*³¹. Це створювало запит на євразійські концепції вже безпосередньо у Кремлі.

Логічно, що з початку 2000-х років Дугін почав співпрацювати з головним тогочасним ідеологом Кремля Глібом Павловським. Коментуючи стосунки Дугіна та Павловського, журналіст Андрій Колесніков тоді відзначав: *«Крайнє права ідеологія не просто перетворюється на домінуючу у вітчизняній публіцистиці та державній риторичі – вона стає по-салонному модною»*³².

У 2010 р. у своїй статті для Sueddeutsche Zeitung Путін запропонував побудувати єдиний економічний простір від Лісабона до Владивостока. Ця ідея після відомої Мюнхенської промови російського президента 2007 р. переповненої звинуваченнями Заходу та демонстрацією образ, мала засвідчити пропозицію до співробітництва. Путін пропонував тісну взаємодію та виступив проти нових розділів у Європі на основі військово-політичних блоків. Згодом він ще не один раз повертатиметься у своїх промовах та інтерв'ю до цієї ідеї. Але російський президент не розумів головного: пропонуючи Росію як частину Європи за формулою Романо Проді «усе, крім інститутів», Путін очікував, що Росію приймуть з усіма її особливостями внутрішньополітичного та

³¹ Путин В. Россия всегда ощущала себя евроазиатской страной // www.strana.ru. 2000. 13 ноября. У статті Джона Б. Данлопа «Неоевразийский» учебник Александра Дугина и противоречивый отклик Дмитрия Тренина. URL: <https://www1.ku.de/ZIMOS/forum/docs/forumruss13/4Dunlop.pdf>

³² Колесников. А. После подводной лодки // Известия. 2000. 29 августа. Цит. зі статті Джона Б. Данлопа «Неоевразийский» учебник Александра Дугина и противоречивый отклик Дмитрия Тренина. URL: <https://www1.ku.de/ZIMOS/forum/docs/forumruss13/4Dunlop.pdf>

зовнішньополітичного характеру, без засуджень та вимог щодо демократизації та дотримання прав людини. Росію, на думку росіян та їх президента, європейські країни мали із вдячністю прийняти такою, яка вона є..., вигнати американців та зробити своїм лідером та гарантом безпеки в Європі. Цього, звісно, не сталося. Важливо зазначити, що Західна Європа не ставилася до РФ Путіна вороже, прагнучи, навпаки, широко розвивати взаємовигідне співробітництво. Проте без переформатування власних союзів та цінностей під імперські претензії росіян.

Росія теж потребувала Європу не лише для реалізації своєї концепції домінування на Євразійському континенті, але і для економічного зростання. Показово, що голова фонду Карнегі в Росії Дмитро Тренін у своїй книзі «Кінець Євразії» (2002 р.) так відверто і написав про необхідність тимчасової інтеграції Росії в Європу щоби відновити свою економічну міць і розпочати знов збирати історичні території імперії.

«Економічний успіх Росії, якщо він зрештою відбудеться, не лише втягне Білорусь та Україну в орбіту Москви: гравітаційне тяжіння Росії вплине на поведінку та орієнтацію держав Закавказзя та Центральної Азії. Навіть за умови збереження незалежності держав СНД їхня асоціація з Росією цілком може зрости не тільки за рівнем, але й за змістом. ... [Росія] зможе відновити свою “природну” сферу впливу»³³.

До речі, створення Білоруссю та Україною власних держав, за висловлюванням цього представника ліберальної версії російського імперіалізму «розкололо тіло Росії», оскільки:

«Сьогодні Україна (або “Мала Росія” – “Little Russia” зі столицею у Києві, «матері міст Руських») та Білорусь (дослівно “Біла Русь” – “White Russia”) також незалежні, виникає питання про те, що залишилося від Росії (в старому розумінні) і, що набагато важливіше, що таке Росія сьогодні»³⁴.

³³ Trenin D. The End of Eurasia: «Russia on the Border Between Geopolitics and Globalization». P.69, 283. URL: https://www.academia.edu/18818891/Dmitri_Trenin_The_End_of_Eurasia_Russia_on_the_Book_ZZ_org

³⁴ Там само.

У 2011 р. Володимир Путін видав у газеті «Ізвестія» ще одну статтю на євразійську тему «Новий інтеграційний проект для Євразії – майбутнє, яке народжується сьогодні». Публікація була пов'язана з черговим проектом міждержавного об'єднання – Євразійський союз, який було заплановано президентом РФ як «центр подальших інтеграційних процесів, який би був представником країн-учасниць у взаєминах з ЄС»³⁵. По факту, за задумом Кремля, таким представником мала стати Росія.

Створюючи нові і нові інтеграційні міждержавні об'єднання, Росія завжди обережно робила наголос на економічному співробітництві та безпекових питаннях (пропонувала себе як захисника від тероризму для інших, слабших країн, зовнішньої агресії та у якості третейського судді у міждержавних конфліктах). Але ідеї безбар'єрного економічного співробітництва та створення зони безпеки – це своєрідний троянський кінь кремлівської зовнішньої політики, яка насправді визначається ідеями неоімперського Євразійства. **Різні версії Євразійських об'єднань:** Союзна держава Росії та Білорусі; Митний союз; ОДКБ, СНД, ЄвразЕС; ЄАЕС – **в Росії розглядалися з двох основних точок зору:** **1) посилення власних позицій у конкурентному протистоянні із більш потужним і впливовим Заходом (ЄС та Євроатлантичним Союзом, та конкретно – зі США); та 2) як спосіб збереження у зоні свого впливу пострадянських країн, витиснення інших претендентів на міждержавне співробітництво (ЄС, США, КНР), що є етапом на шляху відновлення імперії.**

В якийсь період (2010-ті рр.) могло скластися враження, що популярність неоевразійства впала, уступивши місце новій доктрині «руського міру», яка була взята на озброєння російською владою. Проте з переходом від м'якої сили та гібридних методів агресії до підготовки та згодом відкритого та широкомасштабного військового вторгнення в Україну, яке у РФ (як відомо) трактується

³⁵ Путин В. В. Новый интеграционный проект для Евразии – будущее, которое рождается сегодня. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/novyy-integratsionnyy-proekt-dlya-evrazii-budushee-kotoroe-rozhdaetsya-segodnya/viewer>

не інакше як екзистенційне протистояння із Заходом та боротьба за власне виживання, – неоевразійство отримало друге життя. Як пам'ятаємо, у Дугіна ішлося про те, що російський народ може існувати тільки якщо він є імперським, без імперії росіяни начебто загинуть. Відповідно боротьба за відновлення імперії – є боротьбою за власне виживання, – така логіка. Тож неоевразійство знову зайняло домінуючі позиції в ідеології держави, в якій за конституцією державна ідеологія нібито заборонена.

У 2022 р. Кремль робить ще одну спробу сформувати Велике євразійське партнерство. Ідея, з якою Путін виступив ще у 2015 р., представивши тоді стратегію розвитку так званої «Великої Євразії» (або Великого євразійського партнерства) з відчутним наголосом на економічному співробітництві. Вже 12 лютого 2022 р. посол з особливих доручень МЗС РФ Кирил Барський на засіданні Асамблеї народів Євразії повідомив про роботу над формуванням нової національної концепції Великого євразійського партнерства³⁶. А 26 травня 2022 р., виступаючи на Першому Євразійському форумі у Киргизстані, **Володимир Путін заявив про розвиток Великого євразійського партнерства**, яке підтримали як країни ЄАЕС, так і Китай, Індія, та деякі інші держави. **На його думку, таке об'єднання може стати цивілізаційним проектом, змінити політичну та економічну архітектуру світу**³⁷. У 2022 р. стара ідея Кремля набула нового звучання – «цивілізаційної протидії Заходу».

Також про Росію як Євразійську державу-цивілізацію ідеться у Концепції зовнішньої політики РФ 2023 р.

³⁶ МИД РФ: Москва работает над национальной концепцией Большого евразийского партнерства. URL: <https://news-world24.org/politics/mid-rf-moskva-rabotaet-nad-natsionalnoj-kontseptsiej-bolshogo-evrazijskogo-partnerstva.html>

³⁷ Путин заявил, что Большое Евразийское партнерство может стать цивилизационным проектом. URL: <https://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:x1Rka2wC3pcJ:https://tass.ru/ekonomika/14737439&cd=7&hl=uk&ct=clnk&gl=ua>

III. «Русскій мір»

*«Кордони Росії ніде не закінчуються» [?????-І.П.]
(В. Путін, 24 листопада 2016 р.)*

Другою великою ідеологічною доктриною, що характеризує сучасне російське суспільство та позначається на російській зовнішній та внутрішній політиці, є концепція «русского міру» (далі РМ). Сам термін відомий ще з XIX століття (зокрема, зі статті історика Михайла Костомарова «Дві російські народності»). Але у знайомому нам сучасному звучанні концепція РМ родом з 1990-х. Її формування та розвиток (так само, як і у випадку з неоевразійством) стали реакцією на розпад СРСР та результатом поширення в російському суспільстві неоімперських настроїв.

Розпад радянської імперії не лише неочікувано позбавив Москву більшості її колоній, але й залишив за кордонами РФ мільйони росіян та території, на які Росія претендувала (як, наприклад, український Крим). Ці обидва фактори вже у 1990-х роках активно використовувалися як інструменти тиску російської зовнішньої політики на сусідні пострадянські країни. Показово, що починаючи з 1993 р. питання «русских за кордоном» регулярно піднімається у Концепціях зовнішньої політики РФ.

Проте особливо великий вплив на формування концепції РМ мало те, що втрата значних територій поставила перед російськими інтелектуалами питання – що є Росія? Чи змінила вона свою сутність, змінившись територіально?

Ось як відповідав на це питання один з основоположників концепції РМ Вадим Цимбурський у своїй відомій роботі «Острів Росія»:

«Справді, яку частину "хартленда" або "лісостепового" комплексу має втратити Росія, щоби більше не бути тією Росією, яку світ знав століттями? Чи перестала вона нею бути із втратою степового Казахстану, лісової Білорусі чи лісостепової України? Якщо ні, то чому? Чи виникне принципово інша ситуація у разі відділення від Європейської Росії зауральських територій?.. Критерії ідентичності Росії мають лежати в іншій концептуальній площині...

Наше завдання уточнюється. У сьогоденній побудові Росії відкриваються ознаки деякої дуже ранньої альтернативи велико-імперському розвитку. Ми ще не визначили патерн ідентичності, спільне РФ з Російською імперією чи СРСР, але знаємо, що цей патерн існує і має співпадати з тим, який імперія пронесла через 280 років. Нездатність теорії Маккіндера та євразійців вивести цей патерн, спираючись на фізичну географію, дозволяє висунути наступний постулат. Щоб геополітична теорія могла відповідати на питання, які відносять безпосередньо до Росії, вона має підійти до просторового розподілу не редукціоністськи, а як до автономного рівня реальності існуючих етноцивілізаційних платформ»³⁸.

Важливим чинником розвитку та популяризації концепції РМ став також той факт, що сама РФ як багатонаціональна країна, потребувала ідеологічної надбудови, яка б пояснювала єдність народів, що в ній проживали, та водночас сприяла утвердженню «російського етносу» як державотворчого (згідно з Конституцією РФ). Як зазначають деякі дослідники цього питання, **концепція РМ замінила собою розуміння культури Росії як сукупності культур багатьох народів, що проживають у РФ.**

Таким чином ми можемо виділити чотири основних чинника, що започаткували у 90-х роках XX століття розвиток концепції РМ. Це:

- наявність великої російської діаспори на пострадянському просторі;
- наявність територіальних претензій росіян до сусідніх країн;
- необхідність ідеологічного обґрунтування об'єднання народів Росії із забезпеченням домінуючої позиції культури та мови «російського етносу»;
- пошук відповіді на суто світоглядне питання – що є Росія (після двох хвиль територіального розпаду у XX столітті та загрози хвилі третьої)?

³⁸ Цымбурский В. Остров Россия. Циклы похищения Европы (Большое примечание к "Острову Россия"). URL. <http://old.russ.ru/antolog/inoe/cymbur.htm>

Так само як Євразійство, концепція РМ вважає своїм першоджерелом відому релігійну доктрину – «Москва – Третій Рим» ченця Філофея (сформульовану у його посланнях 1523–1524 років), яка з часом набула політичного звучання. І у неоевразійстві, і у ідеології РМ ідеться про Росію як окрему цивілізацію. Проте від неоевразійства ідеологія РМ відрізняється відсутністю пошуку кордонів для майбутньої імперії. Наголос робиться не на географічному (геополітичному), а саме на культурно-релігійно-цивілізаційному чиннику ідентифікації та єднання.

Започаткували процес у 1990-х роках члени Московського методологічного гуртка (з яким, зокрема, пов'язують нинішнього заступника глави адміністрації президента РФ Сергія Кірієнка), які почали активно використовувати термін РМ. Для характеристики цього об'єднання достатньо сказати, що одним з його учасників був Тимофій Сергєйцев, відомий своїми україно-фобськими статтями, зокрема, «Що Росія має зробити з Україною?»³⁹. Один з лідерів та засновників методологістів Георгій Щедровицький разом із Єфимом Островським у 1997 р. опублікували «1111 знаків за 1111 днів до Нового Тисячоліття. Маніфест нового покоління», який показово розпочинався таким твердженням:

*«русские – це не кров; русские – це спільна доля»*⁴⁰.

На початку деякі з учасників даного інтелектуального об'єднання розвивали думку про значення руської діаспори для розвитку Росії (економічного, технологічного, інтеграції її у глобальний світ та глобальні процеси). Під РМ розумілася мережева структура лобістських груп російськомовних (!) у світі (за аналогією з єврейською, чи вірменською діаспорами) із центром – самою РФ. Засновником такого мережевого бачення РМ є Петро Щедровицький⁴¹.

³⁹ Хрустальов А. Заборонити слово Україна та репресувати ціле покоління – розкрито плани кремлівських нацистів, які здивували б Гітлера. URL: <https://www.segodnya.ua/ua/strana/podrobnosti/zapretit-slovo-ukraina-i-repressirovat-celoe-pokolenie-raskryty-plany-kremlevskih-nacistov-kotorye-udiviliby-gitlera-1612916.html>

⁴⁰ Щедровицький Г.П., Островский Е.В. 1111 знаків за 1111 днів до Нового Тисячоліття. URL: https://archipelag.ru/ru_mir/history/history95-97/shedrovicky-1111zn/

⁴¹ Щедровицький П. Русский мир и Транснациональное русское. URL: http://old.russ.ru/politics/meta/20000302_schedr.html; Щедровицький П. Русский мир

Проте значно більшого поширення набув інший напрямок, прибічники якого розуміли під РМ історико-культурну, цивілізаційну спільноту.

Концепцію Росії як окремої цивілізації розвивали: Вадим Цимбурський, Михайло Гефтер⁴², Гліб Павловський і Сергій Чернишов⁴³, знов Олександр Дугін, Володимир Ільїн та Олександр Ахієзер⁴⁴, Тимофій Сергєйцев, Андраник Мігранян, Наталія Нарочніцкая, Андрій Савельєв, Юрій Крупнов, Вячеслав Ніконов, Владислав Сурков та багато-багато інших філософів, істориків, соціологів, політологів та політтехнологів Росії.

Вже з середини 1990-х років курс РМ викладався у Московському державному університеті ім. Михайла Ломоносова⁴⁵. Там, і не лише там, проводилися наукові конференції, присвячені РМ та Конгреси РМ. Цивілізаційна концепція стала вагомою, якщо не провідною складовою (разом із захопленням геополітикою) російських гуманітарних наук кінця XX – початку XXI століття.

Існує чимало робіт, в яких автори намагалися дати перелік факторів, які визначають РМ. Наведемо як приклад наступну цитату:

«Особливості російської цивілізації випливають зі своєрідної соціокультурної традиції, яка включає в себе норми соціального життя, культурні цінності та світоглядні принципи. Соціальні параметри культури втілюються у:

- спільному світогляді (зі збереженням особливих та разових модифікацій);*

// Независимая газета. 2000. 11 февраля. URL: http://www.ng.ru/ideas/2000-02-11/8_russian_world.html

⁴² Гефтер М. «Мир миров: российский зачин». URL: <http://old.russ.ru/antolog/inoc/geft.htm>

⁴³ Павловский Г. К возобновлению русского // Русский журнал. URL: <http://old.russ.ru/ri/index.htm/>

⁴⁴ Шлемин П.И. «Ильин В. В., Ахиезер А. С. Российская цивилизация: содержание, границы, возможности / под ред. Ильина В. В. Москва : Изд-во Моск. Ун-та, 2000. 301 с.». URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/2001-04-015-ilin-v-v-ahiezer-a-s-rossiyskaya-tsivili-zatsiya-soderzhanie-granitsy-vozmozhnosti-pod-red-ilina-v-v-m-izd-vo-mosk-un-ta-2000-301-s>

⁴⁵ Волкова Є. Ідеологія «руського мира» як релігія війни. URL: <https://zbruc.eu/node/51719>

- особливому менталітеті, який забезпечує самоідентифікацію на рівні великої соціальної групи (нації, суперетносу, цивілізації);
- геоприродній специфіці території діяльності, яка впливає на формування способів взаємодії людей;
- єдиній доступній мові як необхідному засобі соціальної комунікації та управління, збереження та обміну інформацією, передачі соціальних знань»⁴⁶.

Цивілізаційна концепція РМ (яка, своєю чергою, спиралася на дуже популярну серед російських науковців цивілізаційну теорію Арнольда Джозефа Тойнбі) **автоматично приводила до теми – конфлікт цивілізацій**. Таким чином, ідеологи РМ швидко опинилися там само, де й неоевразійство – у сфері «неминучої боротьби» із Заходом:

«Росія та Захід – “автономні рівні цивілізаційної реальності, відсутність сполученості [“сопряженности” – І.П.] яких визначає взаємоконфліктність (с. 89)»⁴⁷.

Російська агресія проти України розуміється росіянами саме у цій парадигмі міжцивілізаційного конфлікту, як результат прагнення західної цивілізації розширитися на територію цивілізації РМ, до якої у РФ відносять і Україну.

Оскільки цивілізації прагнуть до свого розширення, логічно було прийти до ще одного висновку – **успіх цивілізації РМ прямо і безпосередньо залежить від сили Російської держави – тобто імперії**.

⁴⁶ Филатов А. С. Российская цивилизация в современном мире. С. 106–107. У кн.: Россия как государство-цивилизация: высшие цели и альтернативы развития: Коллективная монография по материалам Юбилейных международных Панаринских чтений, посвященных 75-летию со дня рождения А. С. Панарина / Отв. ред.: В. Н. Расторгуев. Мос. гос. ун-т им. М.В. Ломоносова, Филос. ф-т. Москва : Институт Наследия. 2016. 400 с. URL. <https://heritage-institute.ru/wp-content/uploads/2017/05/GosCivilizatsiya.pdf>

⁴⁷ Шлемин П. И. «Ильин В. В., Ахиезер А. С. Российская цивилизация: содержание, границы, возможности / под ред. Ильина В. В. Москва : Изд-во Моск. Ун-та, 2000. 301 с. URL.<https://cyberleninka.ru/article/n/2001-04-015-ilin-v-v-ahiezer-a-s-rossiyskaya-tsvili-zatsiya-soderzhanie-granitsy-vozmozhnosti-pod-red-ilina-v-v-m-izd-vo-mosk-un-ta-2000-301-s>

Так, Андраник Мігранян зазначає:

«Русській мір пов'язаний не з російським народом, а з Російською державою. Суто Русській мір в плані культурно-мовної експансії – це, звісно, спадок Радянського Союзу. Реальний Русській мір створив Радянський Союз за рахунок, у тому числі, просування російської мови, культури, російської літератури у Східну Європу та Південно-Східну Азію. Зберігається передусім не етнічність, не мова, не приналежність до релігії, а історична пам'ять»⁴⁸.

Далі у своїх розмірковуваннях на цю тему він безпосередньо пов'язує перспективи РМ як спільноти із впливом Російської держави. Саме від потужності цього впливу, на його думку, залежить майбутнє РМ.

Окрім вже окреслених, ще однією важливою складовою доктрини РМ є **концепція месіанства**. Як будь-яка цивілізація, цивілізація РМ має нести світу якусь ідею, цінності, які відрізнятимуть її від інших цивілізацій. Від месіанства виявилось дуже близько і до ідеї богообраності:

«Росія не є пустим вмістилищем, в яке можна механічно, свавільно, вкласти все, що заманеться, не рахуючись з законами її духовного організму. Росія є жива духовна система зі своїми історичними дарами та завданнями. Більше того, – за нею стоїть деякий божий історичний задум, від якого ми не сміємо відректись, навіть якби хотіли... Кожен народ творить те, що він може, виходячи з того, що йому дано. Але поганий той народ, який не бачить того, що саме дано саме йому, і тому ходить жебракуює під чужими вікнами»⁴⁹.

Особливо активно ці дві позиції – месіанство та богообраність – просуваються представниками РПЦ, яка з часом стала одним з провідних апологетів концепції РМ.

⁴⁸ Мігранян А. На орбите языка и государства // Стратегия России. 2007. №7. URL.

http://sr.fondedin.ru/new/fullnews_arch_to.php?subaction=showfull&id=1185274576&archive=1185275035&start_from=&ucat=14&

⁴⁹ Ильин И. Наши задачи на чужбине. Историческая судьба и будущее России. Т. 1. Москва, 1992. 327 с.; Никонов В. Российская матрица. URL. <http://www.sov-europe.ru/images/pdf/2015/2/nikonov.pdf>

Цю ортодоксально-цивілізаційну складову доктрини РМ розвивали, зокрема, патріарх Алексій II, патріарх Кирил, митрополит Петербурзький та Ладозький Іоанн (І. М. Сничов), протоієрей Всеволод Чаплін та ін.

У своєму програмному виступі на III Асамблеї «Русского міра» (регулярний захід, організований фондом «Русській мір») 3 листопада 2009 р. патріарх РПЦ Кирило дав таке визначення РМ:

«Ядром русского міру сьогодні є Росія, Україна, Білорусія. І святий преподобний Лаврентій Чернігівський виразив цю ідею відомою фразою: Росія, Україна, Білорусь – це і є свята Русь. Саме це розуміння “Русского міру” закладене у сучасній самоназві нашої церкви. Церква іменується Руською не за етнічною ознакою. Це найменування вказує на те, що Руська православна церква виконує пастирську місію серед народів, які приймають руську духовну та культурну традиції як основу своєї національної ідентичності, чи, як мінімум, як її суттєву складову. Ось чому у цьому сенсі ми і Молдову вважаємо частиною Русского міру. В основі Русского міру лежить православна віра, яку ми отримали у спільній Київській купелі хрещення»⁵⁰.

Але найбільш значущим стало «взяття на озброєння» концепції РП російською владою. Як і у випадку з неоевразійством перші ознаки такого проникнення ідеології у політику з'явилися вже у 1990-х роках. Відомий політтехнолог Гліб Павловський разом із Сергієм Чернишовим ініціювали у 1996 р. створення некомерційної організації «Русській інститут»⁵¹, метою якого було заявлено «сприяння становленню російської культурної самосвідомості та інститутів нової суспільної ідентичності». У 1997 р. Інститут відкрив інтернет-ресурс «Русській журнал», який проіснував до 2016 р.⁵². Спочатку Борис Єльцин та Андрій Козирев запровадили

⁵⁰ Виступление Святейшего Патриарха Кирилла на торжественном открытии III Ассамблеи Русского мира. 2009. 3 ноября. URL. <http://www.patriarchia.ru/db/text/928446.html>

⁵¹ Павловский Г., Чернышев С. К возобновлению русского. URL. <http://old.russ.ru/ri/>

⁵² Русский журнал. URL. <http://www.russ.ru/>

у політичний дискурс та нормативно-правовий обіг термін «співвітчизники за рубезжем». Проте саме за президентства Володимира Путіна концепція РМ стала (поряд із геополітикою неоевразійства) базою для ідеології імперського відродження та пропагандистського забезпечення цього відродження.

Як спочатку задавалося у Москві, широка у своїй цивілізаційній розпливчатості концепція РМ цілком відповідала претензіям на розширення російського впливу.

«Ця ідея [РМ] – вона не вчора виникла. Я пам'ятаю, ми вводили це поняття у двохтисячні роки, коли змінювали наші святкові дні [ідеться про запровадження національного свята День народної єдності. За слова Суркова в його інтерв'ю Youtube каналу “WarGonzo” тоді стояло завдання заявити про бажання країни розширюватися, проте зробити це треба було обережно.] “У Росії нема кордонів”; Думаю, він [Путін] це мав на увазі. Що таке руський мір? Це всюди, де люди говорять и думают російською. ... Де поважають нашого Путіна. І його у багатьох місцях поважають ті, хто не говорить російською і має досить приблизне уявлення про Росію. Там, де люди бояться російської зброї, це також руський мір. Це наша [сфера] впливу. Де поважають наших вчених, наших письменників, наше мистецтво. Це весь руський мір»⁵³.

У 2012 р. у своєму посланні Федеральним Зборам Путін заявив:

«Для відродження національної свідомості нам потрібно поєднати історичні епохи та повернутися до розуміння простої істини, що Росія почалася не з 1917, і навіть не з 1991 р., що в нас єдина, нерозривна, тисячолітня історія, спираючись на яку, ми набуваємо внутрішньої сили та сенсу національного розвитку. Ми повинні берегти унікальний досвід, який передали нам наші пращури. Росія століттями розвивалася як багатонаціональна держава (з самого початку так було), держава-цивілізація, об'єднана російським народом, російською мовою, російською культурою, які

⁵³ Сурков назвал составляющие «русского мира». 12.06.2021. URL: <https://vsenovosti24.ru/surkov-nazval-sostavlyayushhie-russkogo-mira/>

для всіх нас рідні, які нас об'єднують та не дають розчинитися у цьому різноманітному світі. Для планети ми, незалежно від нашої етнічної приналежності, були і залишаємося єдиним народом»⁵⁴.

Ось тільки у цій «тисячолітній історії» РМ нашо́вхувався та тисячолітню історію інших народів, які в той чи інший історичний період були завойовані Російською імперією. Найбільше концепції РМ заважала історія, мова, культура і власна церковна традиція України.

Таких цитат самого Путіна, або інших представників російського політикуму та наближених до нього пропагандистів і політ-технологів можна навести безліч. В них розвиваються теми: «захисту» російської мови (2007 р. був оголошений Роком російської мови) та російськомовних; «захисту» російської церкви; «захисту» російської історії; «захисту» людей з російськими паспортами. Концепція «захисту РМ» реалізовувалася РФ гібридними методами м'якої сили: фінансова та організаційна підтримка прихильників РМ за кордоном; проведення з 2001 р. регулярних Всесвітніх конгресів співвітчизників (у 2021 р. відбувся останній VII Всесвітній конгрес⁵⁵); заснування президентом та урядом РФ Фонду «Русскій мір» на чолі з відомим апологетом РМ, деканом факультету державного управління МДУ, депутатом Держдуми В'ячеславом Ніконовим (як зазначено – для реалізації офіційної культурної політики РФ, підтримки програм вивчення російської мови в різних країнах світу. Сьогодні Фонд перебуває під санкціями демократичних країн); фактично тим самим займається досить добре профінансований «Російський Інститут демократії та співробітництва» та ще більш розгалужена структура Россотруднічество. Робота зі співвітчизниками та популяризація РМ є вагомою складовою роботи МЗС РФ.

Більш значущим, звісно, є використання концепції РМ як виправдання воєнної агресії проти Грузії та України.

⁵⁴ Послание Президента РФ Владимира Путина Федеральному Собранию. 2012. 12 декабря. URL: <http://www.rg.ru/2012/12/12/stenogramma-poln.html>

⁵⁵ Всемирный координационный совет российских соотечественников, проживающих за рубежом. URL: <https://vksrs.com/vsemirnyy-kongress/kongress/>

У Зверненні до Федеральних зборів 2014 р. Володимир Путін заявив, що *«російський народ став одним з самих великих, якщо не сказати самим великим, розділеним народом у світі»*⁵⁶. Своєю чергою, спікер Кремля Дмитро Песков заявив, що анексія Криму була актом гарантування безпеки у РМ⁵⁷.

Але, варто зауважити, що концепція РМ виявилася також не без серйозних вад, що значно ускладнювало її використання.

У внутрішньому споживанні проблематичним виявилось визначення: хто є носієм РМ – етнічний руській чи росіянин-громадянин? Це базовий елемент доктрини, оскільки на відмінну від неоевразійства РМ прив'язувався не до геополітичного простору, а саме до людей – *русский мир* у людях. Використання обох понять: руській та росіянин – є вельми складним, заплутаним і містить у собі певне розділення – два різних терміни і, відповідно, дві категорії. Спроби ж влади запровадити та зробити обов'язковим та повсюдним використання визначення «росіянин» (так, Російська Академія наук розробила словник понять у галузі національної політики і міжнаціональних відносин) наштовхнулося на дуже гучний та агресивний спротив тих, хто вважає себе етнічними руськими. Для ілюстрації рівня пристрастей навколо цього питання: у 2009 р. була видана книга відомої прибічниці РМ, керівниці Паризького відділення Російського інституту демократії та співробітництва, політолога та історика Наталії Нарочницької «Росія і руські у сучасному світі» на обкладинці якої зазначено: «Нав'язування слова “росіянин” замість слова “русский” звучить принизливо та антинауково»⁵⁸. Широковідомим став коментар кінорежисера Станіслава Говорухіна (на той момент голови комітету Держдуми з культури) про те, що слово «росіянин» є

⁵⁶ Зевелёв И. (професор МГИМО МИД России, експерт Інститута Кеннана в Вашингтоні) Границы русского мира. Трансформация идентичности и новая внешнеполитическая доктрина России / Россия в глобальной политике. № 2, Март/апрель 2014. URL: <https://globalaffairs.ru/articles/graniczy-russkogo-mira/>

⁵⁷ Там само.

⁵⁸ Нарочницкая Н. Россия и русские в современном мире. Москва : «Алгоритм», 2009. 416 с.

огидним⁵⁹. Тож «надетнічна» цивілізаційна концепція РМ, яка мала б об'єднувати всіх російськомовних та росіян як в самій Росії, так і за її кордонами, банально розбилася об ортодоксальний руський шовінізм.

Друга проблема застосування концепції РМ була пов'язана із зовнішньою політикою РФ на пострадянському просторі. На момент захоплення Кремлем цивілізаційними ідеями РМ у країнах – колишніх республіках СРСР, вже склалися свої національні еліти та розпочалися процеси національного відродження. Тому РМ був сприйнятий союзниками Кремля по СНД, ОДКБ та інших об'єднань як агресивні та експансіоністські плани. Що було об'єктивним процесом – правдою, яку не вдалося приховати.

Не можна сказати, що гроші та зусилля, витрачені на пропаганду за межами РФ РМ виявилися даремними. Але історія останніх 9 років війни РФ з Україною наочно довела, що **претензії на регіональне лідерство концепція РМ обслуговувати не змогла, принаймні без підтримки збройних сил РФ.**

IV. Звичайний рашизм

За деякими виключеннями, на рубежі століть весь ідейно-світоглядний та суспільно-політичний розвиток РФ так чи інакше був пов'язаний із концепцією «відродження» російської імперії та її «величі» (сумнозвісне «вставання з колін»). Звісно, цей розвиток не обмежувався лише рамками неоевразійства та доктринами РМ. Не менш потужним стало псевдо комуністичне лівацьке спрямування – поширений комплекс цінностей переважно серед простих росіян. Проте! По-перше, незмінний лідер Комуністичної партії РФ Геннадій Зюганов вважається одним з найагресивніших послідовників концепції РМ та неоімперіалістом радянської версії. По-друге, нинішній російський комунізм відрізняється дивною сумішшю лівих ідей, культу Сталіна та ортодоксальної релігійності. Проте ми не зупиняємося у нашому дослідженні на цьому світоглядному

⁵⁹ Говорухин раскритиковал слово «россиянин», в Кремле не комментируют.
URL: <https://eadaaily.com/ru/news/2016/11/17/govoruhin-raskritikoval-slovo-rossiyanin-v-kremlenekommentiruyut>

комплексі, не дивлячись на той факт, що поширення лівацьких настроїв у російському суспільстві, як і популярність КПРФ сьогодні мають виразну тенденцію до посилення.

КПРФ все ж таки залишається так званою «системною (тобто – керованою Кремлем) опозицією». І хоча російська влада грає з народом (час від часу на грані фолу) з використанням анти-олігархічних та антикапіталістичних лозунгів, однак політична, бізнес- та силова еліти сьогодишньої РФ не є комуністичними. Їх цілі значно ширші за відродження СРСР (тим паче що радянська економічна та суспільна моделі очевидно не пасують нинішнім російським мільонерам та мільярдерам, корумпованим політикам та чиновникам). Приймавши СРСР як історичний етап, створивши справжній культ Перемоги у «Великій Вітчизняній війні» – як найбільшого досягнення радянської імперії, сучасні російські еліти є більш орієнтовані на дореволюційну Росію, яка і за територією була більшою за СРСР (включаючи у себе Фінляндію та частину Польщі), і не вирішувала питання міжнаціональних відносин «даруючи народам власні держави» – союзні республіки (як неодноразово заявляв Володимир Путін, критикуючи Володимира Леніна). Сьогодні в Росії існує таке визначення – «нове дворянство». Російські еліти грають у цю гру нових дворян нової імперії, яку вони мають намір відродити та зробити знов світовим лідером, вбачаючи у цьому свою історичну місію.

Проте перша ж публічно озвучена на міжнародному рівні заявка на лідерство (Мюнхенська промова Володимира Путіна 2007 р.) та перша ж відкрита збройна агресія РФ проти Грузії у 2008 р., на жаль, у більшості інших країн не були адекватно оцінені. Світ фактично заохочував росіян до реалізації їх мрій.

Маховик ідеології імперського «відродження» все більше розкручувався всередині російського суспільства, підминаючи під необхідність своєї реалізації державні управлінські інститути, економіку та силові структури. Фактично ми стали свідками того, як **ідея поглинула країну – РФ.**

Хоча в Конституції РФ (як ми вже згадували вище) міститься формальна заборона державної ідеології, на нашу думку **в РФ на сьогодні сформувався тоталітарний режим із тоталітарною**

ідеологією. Процес формування розпочався з моменту розпаду СРСР і зайняв близько 30 років. Напад на Україну у 2014 р. став логічним наслідком формування того, що сьогодні ми влучно називаємо рашизмом.

Разом з тим, офіційна російська **ідеологія рашизм** відрізняється від своїх тоталітарних попередниць – фашизму, нацизму та комунізму.... примітивністю. Ця світоглядна концепція складається з багатьох протиріч та алогізмів, має вельми слабо розроблену візію власного майбутнього та не має програмних текстів. Твори Олександра Дугіна неможливо порівняти із філософією, наприклад, Карла Маркса. Володимир Путін (чи під його ім'ям) не видав книги на зразок «Mein Kampf», щоправда, видав кілька характерних публікацій, таких як «Про історичну єдність росіян та українців» від 12 липня 2021 р. Тому більшість ознак існування рашизму як тоталітарної ідеології ми збираємо: по виступах та висловлюваннях президента РФ та інших офіційних осіб; спрямуванню роботи пропагандистської машини РФ; освітньої, культурної, наукової державних політик; і, у першу чергу, діях – як найочевидніших свідченнях існування імперської стратегії.

Варто тут також зауважити, що і такі попередниці рашизму як ідеології фашизму та нацизму виглядають цілісними значною мірою в історичній перспективі. Ми ж оцінюємо рашизм перебуваючи у тому самому часовому континуумі. Тобто ми є свідками процесу, що може створювати певні складнощі у комплексному сприйнятті того, що для деяких сторонніх спостерігачів може здаватися окремим набором проявів та ексцесів.

Проте, на нашу думку, на початку 2024 р. ми маємо право стверджувати, що у РФ сформувався тоталітарний режим та тоталітарна ідеологія рашизму.

Як і всі ідеології, рашизм побудований на переконанні у власній єдиній правильності та прагне до домінування, переслідуючи та ліквідовуючи в РФ всі конкурентні світоглядні концепції та їх носіїв. Як і всі ідеології, рашизм формує комплексну картину «правильного» світу (яка містить всі аспекти суспільного життя). Проте тоталітарною ідеологією рашизм все ж таки робить дещо інше.

Для початку запозичимо визначення – що є тоталітарною ідеологією в The Oxford Handbook of Political Ideologies: *«Тотальна ідеологія – це глобальна концепція життя та історії, яка постулює соціальну суть людини і підлеглість індивідуума колективу. Тоталітарна ідеологія може бути визначена як цілісна ідеологія революційної партії [у випадку РФ – це управлінська та силова еліта], яка вважає себе унікальним та ексклюзивним авангардом власної референтної групи – пролетаріат, нація, раса – і прагне досягнути монопольної влади з метою встановлення нового порядку. Тотальна та тоталітарна ідеології являють собою глобальні уявлення про життя, визначають значення та цілі індивідуального та колективного існування, трактуються як світські релігії, що сприяють сакралізації політики»⁶⁰.*

Запозичимо також ознаки тоталітарних режимів у трьох авторитетних дослідженнях на цю тему:

Ознаки тоталітарних режимів

№	Ознаки фашизму Лоуренса Бритта (2003) ⁶¹ .	Умберто Еко (1995) ⁶²	Карл Фрідріх і Збігнєв Бжезінський «Тоталітарна диктатура і автократія» (1957) ⁶³ .
1	Націоналізм		
2		Культ традиції	Ідеологія пронизує всі сфери і містить в собі заперечення традицій і закликає до об'єднання громадян заради побудови нового суспільства

⁶⁰ Gentile E. Total and Totalitarian Ideologies / The Oxford Handbook of Political Ideologies / Michael Freeden (ed.), Marc Stears (ed.). Oxford University Press, 2013. P. 56–72. URL: <https://www.oxfordhandbooks.com/view/10.1093/oxfordhb/9780199585977.001.0001/-oxfordhb-9780199585977-e-035>

⁶¹ Lawrence W. Britt: 14 Characteristics of Fascism. URL: <https://voxpopulisphere.com/2017/08/23/lawrence-britt-14-characteristics-of-fascism/>

⁶² Слідами Умберто Еко. 14 ознак російського фашизму. URL: <https://tyzhden.ua/slidy-umberto-eko-14-oznak-rosijskoho-fashyzmu/>

⁶³ Friedrich C., Brzezinski Z. Totalitarian Dictatorship and Autocracy. Harvard University Press, 1964 (Second Edition). 439 p.

Продовження табл.

3	Пріоритет інтересів більшості над правами людини	Індивідуум не має прав, є лише інтереси Народу	
4			Єдина масова партія на чолі з вождем. Ця партія має ієрархічну структуру і або стоїть над бюрократичною державною організацією, або фактично повністю підміняє її
5	Наявність ворога, небезпеки, що об'єднують націю для боротьби та захисту	Згуртованість проти спільного ворога, націоналізм, ксенофобія	
6		Незгода – це зрада	
7	Привілейоване становище збройних сил (значне фінансування)		Контроль партії та уряду/бюрократії над збройними силами
8	Статева дискримінація, антифемінізм	Атифемінізм. Маскулінність	
9	Контроль над ЗМІ		Засоби масової інформації та громадські організації перебувають під жорстким контролем влади
10		Опора на середні класи, що постраждали від економічної чи політичної кризи	

Продовження табл.

11	Маніакальне захоплення національною безпекою (внутрішні репресії)		
12	Майже необмежена у своїх діях поліція		Управління здійснюється за допомогою системи терору
13	Зрощення релігії та влади		
14		Ірраціональність	
15		Показовий аскетизм	
16		Новояз	
17		Засудження пацифізму. Твердження, що після перемоги над ворогом світ зміниться	
18	Захист корпорацій, монополій		Партія та уряд/бюрократія здійснюють централізоване управління економікою
19	Утиски профспілок		
20	Кумівство та корупція	Елітаризм	
21		Культ героїв і смерті	
22	Зневага до інтелігенції	Неприйняття модернізму, технічного прогресу	
23	Фальсифікація виборів		

Тож як бачимо, є чимало співпадінь, але й окремих відмінностей. Якщо спробувати систематизувати історичний досвід та наукові дослідження з цього питання, то можна прийти до висновку, що специфічними ознаками тоталітарних ідеологій та їх режимів й практик є:

1. **Антигуманізм** – домінування інтересів колективного (держави, партії, класу, національності, раси, релігійної групи) над індивідуальними правами і свободами. Права людини є другорядними у порівнянні з колективними інтересами.

2. **Месіанство** – сформована концепція побудови «правильного світу», як «природного», і (як наслідок) оголошення необхідності порятунку «інших», тих, хто «помиляється» і живе «неправильно». Формується революційна концепція необхідності руйнації «неправильного» світу та його перебудови, *ідея колективного спасіння*.

3. **Антагоністичність** – з нею пов'язане визначення свого місця у світі, а конкретніше – протиставлення себе світу «ворожому», «неправильному». Як наслідок, *всі тоталітарні ідеології мають мілітарну складову* – пропаганда необхідності силового протистояння із зовнішнім світом і, відповідно, нарощування воєнного потенціалу.

З цією антагоністичністю часто пов'язане *явище шовіністичного націоналізму – визначення народів-ворогів*, які треба або підкорити, або ліквідувати.

4. **Ідеологічний монізм** – заборона альтернативних світоглядних концепцій або дозований, обмежений і контрольований їх прояв у визначених форматах.

5. **Примат держави та ототожнення держави та народу** – держава та її інтереси вважаються найвищою цінністю. Пропонується твердження, що держава – це і є народ, і народ без держави не існуватиме.

6. **Вождізм** – культ особистості.

7. **Повсюдність** – прагнення проникнути та домінувати абсолютно в усіх сферах життя. Внаслідок такої особливості

тоталітарні ідеології часто порівнюють з релігією. *З цим пов'язане поширення явищ фанатизму⁶⁴ та табування страху смерті⁶⁵.*

Крім того, оскільки двом домінантним релігіям нема місця в одній країні, свобода віросповідання теж виявляється фактично скасованою. Провідна у країні релігійна конфесія підпадає під формальний, або неформальний контроль держави, інші церкви обмежуються у своїй діяльності або забороняються.

8. Історизм. Формується мета – «відродження величі» та «історичного реваншу». Побудова концепції «величі» передбачає, також, особливе трактування історії і заперечення будь яких інших альтернативних розумінь історичних подій. Особливе місце при цьому належить померлим вождям.

9. Міфічність та утопічність – побудова концепції реконструкції світу, якого ніколи насправді не існувало. Заперечення і втеча від реальності.

10. Концепт створення «нової людини». З цим часто пов'язана нова особлива естетика, стиль у мистецтві, в якому героїзуються «нові люди».

І десять з десяти спільних для тоталітарних режимів новітнього періоду історії ознак ми знайдемо у сучасній Росії.

Сьогоднішня Росія – це країна доносів, де за малюнок, висловлювання чи поширення допису у соціальних мережах отримують терміни ув'язнення більші, ніж за тяжкі кримінальні злочини. І це не лише репресивна політика тоталітарного режиму. Росіяни масово та самовіддано беруть участь у цькуванні та переслідуванні нелояльних режиму співгромадян. Крім того, вони (у більшості) цілком підтримують ущемлення у правах себе самих. А саме: проведення мобілізації без оголошення воєнного стану; публічні втрати в існуючих поза законом ЧВК; запровадження обов'язкових

⁶⁴ Діцген Й. у роботі «Дрібні філософські статті» окремий розділ присвятив ідеологічній складовій соціал-демократичної доктрини, назвавши його «Релігія соціал-демократії: Шість заповідей». URL: <https://www.marxists.org/archive/dietzgen/1870s/religion.htm>

⁶⁵ Сидоркіна О. Ідеологія тоталітаризму та релігійна свідомість: риси та коріння змістовної спорідненості. URL: <http://dspace.pnpu.edu.ua/bitstream/123456789/2121/1/Sidorkina.pdf>

пропагандистських уроків для дітей у школах; обмеження свободи слова, свободи пересування, прав власності, батьківських прав тощо. Все заради інтересів держави. Логічно, що така стратегія домінування суспільних інтересів над індивідуальними правами втілювалася у внесенні на початку 2023 р. президентом РФ у Державну Думу законопроект «Про припинення дії відносно Російської Федерації міжнародних угод Ради Європи», яким, зокрема, денонсується Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод.

Але насамперед **антигуманізм** росіян проявляється у масовій підтримці, співучасті та схваленні агресії та злочинів РФ проти України.

Свою **місію** (як би це абсурдно не звучало) росіяни вбачають у збереженні традиційних християнських цінностей, протистоянні західним демократіям та їх цінностям, у збереженні чисельності білої раси, та разом з цим збереженні мирного співіснування різних рас, народів та релігійних груп.

Револьюційна складова рашизму виражається у прагненні перелаштувати весь світ на інших принципах, відмінних від тих, що склалися у період після Другої світової війни на основі міжнародного права. Нинішня РФ є глибоко антагоністична міжнародному праву, цінностям та свободам демократичного світу.

Важливою складовою ідеології рашизму є дуалістична концепція світу, який оголошується розділеним на два екзистенційно ворожих табори: ліберальний Захід та інший світ.

27 жовтня 2022 р. В. Путін виступав на засіданні Міжнародного дискусійного клубу «Валдай». Його виступ на 50% складався з виправдання воєнної агресії проти України, і на 50% – з антизахідної риторики. Наведемо кілька цитат з виступу президента РФ:

«Влада над світом – це саме те, що так званий Захід поставив на кон у своїй грі. Але ця гра, безумовно, небезпечна, кривава і, я би сказав, брудна. Вона заперечує суверенітет країн та народів, їх самобутність та унікальність, ні у що не ставить інтереси інших держав. У всякому разі, якщо прямо не говориться про заперечення, але на практиці саме це і впроваджується у життя. Ніхто,

окрім тих, хто формує ці самі правила, про які я сказав, не має права на самотутній розвиток: всі інші повинні бути «причесані» під ці самі правила ... стирання всіх і всіляких відмінностей стали ледь не сутністю сучасного Заходу... Захід стверджує, що саме його культура та світогляд мають бути універсальними».

«Сьогодні цей історичний період неподільного домінування Заходу у світових справах закінчується, йде у минуле однополярний світ. Ми стоїмо на історичному рубежі, попереду, мабуть, саме небезпечне, непередбачуване, і, разом з тим, важливе десятиліття з часів закінчення Холодної війни».

Щодо міжнародного права, то В. Путін вважає, що його норми «мають слідувати за змінами [у світі – І.П.] та регулювати відносини між державами у відповідності з тим балансом сил, який складається у реальному світі»⁶⁶.

Проте ця геополітична концепція «протидії домінуванню Заходу» є лише верхнім шаром рашизму. При більш глибокому аналізі стає очевидним, що для РФ ворожим є абсолютно весь світ і всі народи. Визнаються лише тимчасові союзники (як КНР, Іран). Росія уявляється окремим островом-цивілізацією, або «осадженою фортецею». Це зовнішня складова антагоністичності рашизму. Антагонізм внутрішній виражається у однозначному розділенні людей на лояльних та ворогів рашизму. Будь-які інші перехідні стадії, як і аполітичність – є злочинними. Режиму вже недостатня пасивна неучасть громадян, як це було ще кілька років тому, вимагається демонстрація лояльності та співучасть у злочинах.

Ще однією важливою складовою антагоністичної сутності рашизму є українофобія. Про ненависть рашистів до українців, про заперечення ними самого факту існування української нації і, відповідно, її права на власну державу – можна писати книги. Частково ми вже згадували про цей аспект сучасної Росії вище. Зараз хотілося б навести слова Олександра Солженіцина – лауреата Нобелівської премії, чимало думок якого є співзвучними з

⁶⁶ Владимир Путин принял участие в XIX Ежегодном заседании Международного дискуссионного клуба «Валдай». Стенограмма пленарной сессии. 27.10.2022. URL: <http://kremlin.ru/events/president/news/69695>

поглядами В. Путіна, якого президент РФ полюбляє цитувати. В книзі «Архіпелаг Гулаг» Олександр Солженіцин писав про українців наступне:

«хоч колись-то, в Київський період, ми становили єдиний народ, але з тих часів його розірвало, і віками йшли порізно і косо наші життя, звички, мови. Так зване “возз’єднання” було дуже важкою, хоча може бути й щирою чистею спробою повернутися до попереднього братерства.... Але погано потратили ми три віки з тих пір. Не було в Росії таких діячів, хто б задумався, як звести нарідно українців та росіян, як згладити рубець між ними»⁶⁷.

У цьому ворожому світі, чітко розділеному на «наш» та «чужих» захисником народу є сильна держава на чолі із вождем. Нарощування державою сили, яка, у свою чергу, неможлива без об’єднання нації навколо свого вождя, – все це є виправданням та поясненням для будь-яких дій, обмежень та порушень. Власне росіяни, які ототожнюються з Росією, перебувають у стані війни... з усім світом. Оголошуючи через цю війну по суті війну усьому світоустрою, **РФ перетворюється на мілітаризовану країну, в якій все підпорядковано принципам «забезпечення безпеки» – внутрішньої та зовнішньої.** Так звані інтереси держави-«осадженої фортеці» проникають в абсолютно всі сфери суспільного та приватного життя її громадян. **Повсюдність** виявляється у тому, що у РФ вже не лишилося жодної сфери життя (від природничих наук до сфери культури та освіти, від економіки до громадських об’єднань) не залученої у світоглядний концепт рашизму. Це не лише контроль за інакодумством і небезпечними для влади проявами чи сумнівами – мова йде про співучасть всього і всіх, про «все для перемоги».

Культ особистості найкраще ілюструють слова на той момент першого заступника глави адміністрації президента РФ Володимира Володіна, сказані ним у 2014 р. на засіданні «Валдайського клубу»: «є Путін – є Росія, нема Путіна – немає Росії». Те, що тоді здавалося експесом вірнопідданого служіння, сьогодні, у зв’язку з

⁶⁷ Солженицын А. Архипелаг Гулаг. 1918–1956. Опыт художественного исследования. V-VIII. – Екатеринбург : «У-Фактория», 2006. С. 21.

Великою війною Росії проти України, вже не здається таким сюрреалістичним.

Але фундаментом рашизму є, без перебільшення, **історія, культура, православ'я**. Це те, що формує доказову базу начебто права Росії на лідерство, на винятковість, окремість та зверхність. Постійна апеляція до історії як до доказу (вірніше – апеляція до версії історії, створеної під вимоги концепції «відродження величчя») – не просто причуда Путіна, який відзначився годинними публічними псевдоісторичними лекціями. Історія є об'єктом суворого державного регулювання та контролю, елементом виховання лояльності, підтвердженням того факту, що «Русь Великая» та «Русь Святая» – це реальність. З тотальним проникненням фальсифікованої історії та історії «великої рускої культури» через пропаганду та освіту у буденне життя росіян тісно пов'язані наступні дві ознаки – **міфічність та утопічність, оскільки зазвичай йдеться про Росію, якої насправді ніколи не існувало, та культуру, яка значною своєю частиною складається з творчості та досягнень представників завойованих російською імперією народів**.

Реалізація концепції війни зі світом за виживання народу-держави та відродження його минулої величчя вимагає, у свою чергу, **жертвості**. І з цим пов'язана поява у РФ культу смерті, який стрімко розвивається паралельно зі зростанням рівня агресивності режиму. І тут достатньо привести цитату Путіна:

«Мені здається, це ж тільки в нашого народу могло народитися відоме прислів'я: “На міру і смерть красна”. Як так? Смерть – це що таке? Це жах. Ні, виявляється, на міру і смерть красна. Що значить “на міру”? Це значить, смерть за друзів [“друзи” – І.П.] своїх, за свій народ, кажучи сучасною мовою, “за Вітчизну”»⁶⁸.

З культом патріотичного служіння та смерті тісно пов'язаний інший **концепт – нової людини**. Цей образ у рашизмі на стадії формування. Проте вже можна сказати, що йдеться про

⁶⁸ «На міру і смерть красна». URL: <https://www.youtube.com/watch?v=nWb9kftyDMQ>

патріотичного православного російськомовного, але разом з тим денаціоналізованого гетеросексуала.

Ідеологія рашизму має своїх топових представників – ідеологів та пропагандистів, таких як: Олександр Дугін, Тимофій Сергійцев, Андрій Кураєв, Дмитро Кисельов, Сергій Кургінян та Маргарита Сімонян, Володимир Солов'йов, Владислав Сурков, Карен Шахназаров, Ольга Скабєєва та Євген Попов, Микита Міхалков, Захар Прилепін, Едуард Лімонов, Андрій Савельєв, патріарх Кирил та ін. Але тоталітарність рашизму проявляється, звісно, не лише у змісті, проте і у форматі – у сьогоденній РФ сформувався ідеологічний монізм, який проявляється у тому, що в усіх сферах публічного життя (навіть у релігійній) світоглядна концепція рашизму є єдино представленою.

Коротко, ще один аспект, який хотілося б окреслити – це **формування так званої «Нової національної ідеї» Росії.**

У монографії, присвяченій проблемі формування національної ідеї РФ та виданій Державним університетом управління та Московським педагогічним університетом, дається таке визначення: Новою національною ідеєю Росії, або ідеєю *«Великої Росії»* є ... *«Вперед, Велика Росія!»*. Це «вперед» має ґрунтуватися на *«колосальних природних, наукових та людських ресурсах»* та економічному зростанні. Також на тому факті, що *«Росія – єдина на земній кулі країна, де Захід та Схід – дві абсолютно різні сутності, які протистоять одна одній, але й нерозривно пов'язані одна з одною – плавно переходять одна в іншу. «Росія, що зникає, є найвірнішою умовою світового вибуху. І не тому, що вона краще за інших, а через свою геополітичну роль та духовну роботу, завдяки своєму геополітичному становищу, що дало їй опору у її системі цінностей, тієї самої, що втілена у вірі, у руській культурі та літературі. Подобається така Росія кому чи ні, але саме у такій якості, у такій самобутності вона і є гарантом світової рівноваги... З цієї причини Росія зобов'язана бути «Великою» і рухатися «Вперед»*». Як бачимо, всі ці твердження є прямо запозиченими з доктрин неоевразійства та РМ. Третій блок, що лежить в основі національної ідеї, автори пов'язують з падінням чисельності білої раси на планеті, що порушує, на їх думку,

рівновагу. І Росія має місію – *«зіграти не останню роль»* у процесі *«збереження рівноваги»*. Четвертий чинник – протистояння зі США, які начебто планують Росію ліквідувати, як вони це зробили з СРСР⁶⁹. Як на мою думку, цей текст досить красномовно ілюструє те, що російський опозиційний соціолог Ігор Ейдман назвав трьома китами Нової національної ідеї путінської Росії – *шовінізм, клерикалізм, ксенофобія*. На його думку, агресія РФ проти України та окупація частини українських територій *«підняли небачену з часів Першої світової війни шовіністичну істерію»*. РПЦ перетворилася на державне пропагандистське відомство. А ксенофобія допомагає владі згуртувати населення навколо себе⁷⁰.

Підкреслимо – напад на Україну не створив, але лише вивільнив те, що в російському суспільстві визрівало десятиліттями. Що ми і намагалися висвітлити у цьому розділі.

⁶⁹ Национальная идея России: монография / под. ред. проф. Б. А. Аникина. 3-е изд. Москва : Издательско-торговая корпорация «Дашков и К°», 2022. С. 314–316.

⁷⁰ Эйджман И. В. Новая национальная идея Путина. URL: <https://readli.net/chitat-online/?b=370617&pg=1>

Микола Рябчук

РОЗДІЛ III

ПУТІН І УКРАЇНА: історія хворобливої одержимості

Путінова хвороблива заклопотаність «українським питанням», яка набула особливо патологічних рис в останнє десятиліття й увінчалася розв'язанням повномасштабної геноцидної війни проти України, має глибоке ідеологічне коріння – як у біографії самого російського диктатора, так і в російській історії та культурі загалом, у ключових елементах російської (імперської) ідентичності. У цьому розділі проаналізую еволюцію Путінових поглядів на Україну, з'ясовуючи спершу історико-культурні підвалини та ідеологічні джерела цих поглядів, а тоді простежуючи їх видозміну під впливом різноманітних політичних подій і процесів. Відсутність адекватної міжнародної реакції на ці дедалі радикальніші погляди і на дедалі агресивнішу політику, мотивовану ними, сприяла їх легітимізації й перетворенню у своєрідну державну ідеологію, *raison d'état* як самого режиму, так і відновлюваної ним імперії. Геноцидна війна стала логічним наслідком цих процесів, спробою «остаточно розв'язати» українське питання відповідно до історико-цивілізаційних фантазій російських еліт та їхніх хворобливих психологічних комплексів.

Міжнародні оглядачі дедалі охочіше погоджуються, що сьогоднішня заклопотаність Путіна «українським питанням» багато в чому подібна до хворобливої заклопотаності Гітлера «єврейським питанням», із досить схожими геноцидними наслідками обох *idées fixes*. Однак між цими двома обсесями існують також істотні відмінності. Якщо євреї у збоченому сприйнятті Гітлера були абсолютним злом, невиліковною патологією на тілі людства, яку слід ретельно і методично знищувати, то українці у

світогляді Путіна – це патологія на тілі російської нації, небезпечна мутація «російськості», яка заперечує саму себе і видає себе за щось інше (стає «анти-Росією», у термінах Путіна, якою маніпулюють, зрозуміло, одвічні вороги Росії та їхні місцеві найманці). Українців, однак (на відміну від примордіально «невиліковних», з погляду Гітлера, євреїв), можна зцілити від їхнього розумового збочення, від хибної свідомості, званої українством, і зробити їх «нормальними», тобто російськими. Кремлівські ідеологи передбачають для них табори перевиховання, доповнені фізичною ліквідацією тих, хто перевиховуватися не хоче і тим підтверджує, що є «нацистом».

За наявними свідченнями, Путін не був надто одержимий «українським питанням» на початку своєї політичної кар'єри, хоча, безумовно, плекав антизахідні образи, імперський реваншизм і постсовєтську ностальгію протягом усіх років свого врядування у Санкт-Петербурзі, а згодом у Москві¹. У постсовєтській Росії не бракувало шовіністичної, українофобської літератури, яка включала як квазінаукові праці дореволюційних і білоемігрантських авторів, так і сучасні антиукраїнські тексти в усіх жанрах. Володимир Путін як офіцер КГБ міг бути знайомий з цією літературою ще за совєтських часів, оскільки влада мовчки толерувала її «самвидавний» обіг і часто сама поділяла її основні ідеологічні, переважно конспірологічні постулати. З великою вірогідністю можемо припустити, що власне антизахідництво й залишковий імперіалізм, успадковані зі служби в «органах», поєднувались у Путіна з глибоко закоріненими в російському суспільстві великодержавницькими поглядами на Україну і логічно провадили його від квазіакадемічного заперечення України як нації до сумнівів у її політичній легітимності, а відтак і до спроб усунути цю «історичну аберацию» силою.

¹ Володимир Путин обвиняет коммунизм и СССР [відеозапис 1991 р.]. *Youtube*, 31 січня 2014, <https://www.youtube.com/watch?v=cezkyHIV3ls>. Див. також: Ілья Жегульов, Как Путин возненавидел Украину. Вёрстка, 25 апреля 2023, <https://verstka.media/kak-putin-pridumal-voynu>; та Андрій Мовчан, Ліквідація спадку Революції як ідеологія російського вторгнення. *September*, 21 лютого 2023; <https://september.media/uk/articles/antirevolution-ua>

У першій частині цієї глави я розглядаю (можливі) ідеологічні джерела українофобії Путіна, тоді як у другій частині поетапно простежую еволюцію його риторики й політики щодо України, від 1990-х і дотепер. Моє головне припущення полягає в тому, що це ставлення значною мірою визначалося російською культурою, політичною філософією та специфічно імперським світоглядом загалом. Проте конкретні політичні кроки і рішення, хоч і засновані на цьому спотвореному світогляді, не конче мали набути аж таких масштабів і сягнути крайнощів геноциду, коли б патології, що лежать у їхній основі, були належним чином розпізнані і заблоковані.

1. Сумнівне «братерство»

Невдовзі після різанини в Бучі, у квітні 2022 р., президент Франції Еммануель Макрон спровокував обурення багатьох українців, застерігши журналістів від уживання терміну геноцид, тому що, мовляв, «ці два народи [росіяни та українці] є братами»². Міністерство закордонних справ України висловило своє розчарування словами Макрона і назвало метафору недоречною, оскільки ці так звані «брати» вбивають українських дітей, обстрілюють мирних жителів, гвалтують жінок і руйнують усе на українській землі. Інші коментатори без зайвої дипломатії заявили, що «братами» росіян є насправді не українці, а орди Чингісхана. Президент Володимир Зеленський пам'ятно визначив російсько-українське «братерство» біблійною метафорою про Каїна й Авеля³.

Міф про «братерство» та подібні метафори були розроблені більшовиками, які не могли вже просто так заперечувати існування української нації (як це робили їхні суперники-монархісти), особливо після виходу українців на політичну сцену в 1917-1918 роках та проголошення Української Народної Республіки. Більшовики

² Simon Bouvier, Macron rejects use of the term 'genocide' to describe Russian atrocities in Ukraine. *CNN*, April 13, 2022, <https://edition.cnn.com/europe/live-news/ukraine-russia-putin-news-04-13-22/index.html>

³ Zelenskiy Trolls Putin After Russian President Publishes Article On Ukraine, *RFE/RL Newsline*, July 13, 2021, <https://www.rferl.org/a/zelenskiy-trolls-putin-ukraine/31356912.html>

якраз тому й виграли громадянську війну, що були гнучкішими у «національному питанні», ніж білогвардійці, які ревно відстоювали ідею «єдиної і неподільної Росії». Ленін зумів прихилити значну частину меншин на свій бік, пропонуючи їхнім лівим лідерам різні ступені автономії⁴.

Путін, який звинувачує більшовиків у «винайденні» радянських націй, включно з Україною, та руйнуванні «єдиної і неподільної Росії», явно помиляється: більшовики насправді врятували Російську імперію від остаточного розпаду, залучивши «націоналів» до свого утопічного проєкту глобальної соціалістичної федерації, – на противагу до монархістів, які наполегливо заперечували реальність (і пов’язану з нею модерність) – достоту як це робить тепер Путін. Радянське «братерство» було лицемірним, бо ж не передбачало реальної рівності: росіянам відводилася роль «старшого брата» («старшого» не так за віком, як за місцем у ієрархії; відоме визначення Сталіном росіян як «перших серед рівних» стосувалося насамперед статусу; мова йшла про встановлення чіткої ієрархії в комуністичній «родині», де росіянам приписувалась як політична, так і культурна зверхність).

Українцям у цій колоніальній моделі відводилася роль «молодшого брата» – такого собі сільського кузена, недорікуватого, але милого, особливо в народному одязі, з фольклорними співами та кумедним діалектом. Симпатичні, але тупуваті, вони постійно потребували старшобратньої опіки (а деколи й стусанів). Більшість росіян, включно з самим Путіним, «люблять» українців – проте лише доти, доки ті погоджуються грати роль слухняних, підлеглих селяків щодо російських культурніших, урбанізованих родичів. Дослідники колоніалізму порівнюють ці взаємини зі стосунками між Робінзоном Крузо і П’ятницею. Робінзон «любить» свого П’ятницю – але лише доти, доки абориген визнає зверхність білого господаря й не наполягає на шанобливому ставленні до його власної мови, культури та гідності. Тим часом П’ятниця, який хоче зрівнятися з Робінзоном,

⁴ See Peter Kenez, *Civil War in South Russia, 1918* (зокрема розд. 8: A Russia Great, United, and Indivisible). Berkeley: University of California Press, 1971; <https://doi.org/10.1525/9780520312265-010>.

хоче, щоб його називали справжнім, а не вигаданим колонізаторами ім'ям, і який претендує на власну культурну, а тим більше політичну суб'єктність, – це вже якийсь божевільний чи, ще гірше, зманіпульований якимось іншим «Робінзоном» (американським, німецьким, польським, жидомасонським) П'ятниця⁵.

Яскравий приклад цієї своєрідної діалектики «братерства» надав років десять тому неофашистський філософ Александр Дугін, на той час професор Московського державного університету і автор популярних підручників з геополітики, на яких виросло кілька поколінь офіцерів російського Генштабу. У серпні 2014-го він був настільки розчарований запеклим опором українців російському вторгненню на Донбасі, що гнівно написав на своїй сторінці *Вконтакте*: «Я не можу повірити, що це українці. Українці – чудовий слов'янський народ. А це – раса виродків, які виповзли з каналізаційних люків... Ми повинні очистити Україну від ідіотів. Геноцид кретинів необхідний і неминучий...»⁶.

На той час це була досить радикальна заява, хоча й не унікальна і не виняткова, бо ще з 1990-х років, а особливо після 2005 р. (від Помаранчевої революції) російський ультраправий маргінес дедалі більше насичувався подібними закликами та «науковими» трактатами, які доводили штучний і сутнісно «антиросійський» характер незалежної України й пропонували різноманітні шляхи її підкорення та/або ліквідації. Власне, сам Дугін зробив подібну заяву ще в червні 2014⁷, а згодом повторив цей заклик кілька разів⁸ у своїх відеозверненнях: «Українців треба вбивати, вбивати, вбивати. Ніяких більше розмов. Я стверджую це як професор»⁹.

⁵ Докладніше про це: Mykola Riabchuk, The Ukrainian 'Friday' and the Russian 'Robinson': The Uneasy Advent of Postcoloniality. *Canadian American Slavic Studies*, 44:1-2 (2010), 5–20.

⁶ Александр Дугин [особиста сторінка], *Вконтакте*, 24 августа 2014, https://vk.com/wall18631635_3911

⁷ Александр Дугин, Убивать, убивать, убивать! *Youtube*, 18 июня 2014, <https://www.youtube.com/watch?v=DgHiqVy79Zs>

⁸ Александр Дугин, Убивать, убивать, убивать! *Youtube*, 17 июля 2014, <https://www.youtube.com/watch?v=dwgn3JGNrUo>

⁹ Герман Обухов, Агрессор и профессор. *Радио Свобода*, 10 марта 2015, <https://www.svoboda.org/a/26907371.html>

Коментар Дугіна примітний не так своїм радикалізмом (тут конкурентів йому ніколи не бракувало)¹⁰, як специфічною геноцидною «діалектикою». Він дуже добре ілюструє неспроможність російської імперської свідомості прийняти незручну реальність – визнати існування реальних українців і відмовитися від їхнього віртуального образу, виплеканого імперськими ідеологами. Ця свідомість і далі заселяє політичну реальність фіктивними українцями з імперської уяви («чудовим слов'янським народом»), натомість реальних українців переводить у світ хтонічних істот («виродків із каналізаційних люків»), які самою своєю присутністю псують вигадану «чудову» реальність і тому мають бути знищені.

Про особисті контакти Дугіна з Путіним не відомо практично нічого, проте дослідники, які називають його «мозком Путіна», мають рацію принаймні в тому, що відзначають їхню ментальну спорідненість і приналежність до однієї школи вкрай реакційної, месіанської, імперіалістичної думки¹¹. Ця школа ототожнюється насамперед із російським емігрантським християнсько-фашистським філософом Іваном Ільїним (1883-1954), який ще у 1928 р. з ентузіазмом розмірковував про перспективи російського фашизму¹², а у 1933 вітав гітлерівський націонал-соціалізм¹³, хоча й розчарувався в ньому невдовзі – головню через презирливе ставлення гітлерівців до слов'ян.

¹⁰ Игорь Джадан, Операция «Механический апельсин». *Русский журнал*, 21 апреля 2008, <http://www.russ.ru/pole/Operaciya-Mehanicheskij-apel-sin>

¹¹ Anton Barbashin and Hannah Thoburn, Putin's Brain, Alexander Dugin and the Philosophy Behind Putin's Invasion of Crimea. *Foreign Affairs*, March 31, 2014, <https://www.foreignaffairs.com/articles/russia-fsu/2014-03-31/putins-brain>; Anton Shekhovtsov, Putin's Brain? *New Eastern Europe*, no. 4, 2014, 72-79, <https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=429899>; David von Drehle, Russian intellectual Aleksandr Dugin is also commonly known as 'Putin's brain'. *NPR*, March 27, 2022, <https://www.npr.org/2022/03/27/1089047787/russian-intellectual-aleksandr-dugin-is-also-commonly-known-as-putins-brain>; Michael Miller, *Inside "Putin's Brain": The Political Philosophy of Alexander Dugin*. Toronto: Miller School, 2022.

¹² Иван Ильин, О русском фашизме. *Русский колокол* [Berlin], 1928, №3, с. 54-64, https://vtoraya-literatura.com/pdf/rusky_kolokol_1928_3_text.pdf

¹³ Иван Ильин, Национал-социализм. Новый дух. *Возрождение* [Paris], 17 мая 1933, http://www.odinblago.ru/filosofiya/ilin/ilin_i_nacional_sociali

Його твори, заборонені в ССРСР, почали знову перевидаватися у 1990-х, резонуючи, вочевидь, з імперським ресентиментом багатьох росіян, даючи їм надію на національне відродження в каламутних ідеях національної містики, месіанізму, вигаданої меритократії й сподіваного реваншу над безбожним, раціоналістичним, ліберально-демократичним Заходом. «Засобом досягнення цієї мети мав стати сильний тоталітарний лідер, якого Ільїн називав «живим органом Росії, знаряддям самоспокути», «Царем», який поведе Росію «у велику історичну битву між слугами Божими і силами пекла»»¹⁴. У ельцинській Росії не бракувало охочих на таку роль, проте було небагато інституцій, здатних свого кандидата на ту роль проштовхнути. Навряд чи котрась із них зберегла свої традиційні можливості краще, ніж КГБ.

У 2005 р. Путін віддав належне Іванові Ільїну, посприявши його посмертній репатріації зі Швейцарії до Москви. Роком пізніше у щорічному зверненні до Федеральних зборів він визнав свій борг «перед відомим російським мислителем», після чого не раз іще і за різних обставин згадував його як зразкового патріота і яскравого візонера. У 2014 р. він рекомендував своїм регіональним губернаторам прочитати книгу Ільїна «Наша місія» поряд з «Виправданням добра» Владіміра Соловйова та «Філософією нерівності» Ніколая Бердяєва. Незважаючи на всі відмінності, ця трійця мала важливе спільне. Всі вони були віддані «російській ідеї» – «сукупності концепцій, що виражають історичну унікальність, особливе покликання і глобальне призначення російського народу і, відповідно, російської держави»¹⁵. Окрім містики російського месіанізму, вони поділяли також дуже сильні антизахідні почуття, спрямовані насамперед проти секуляризму, раціоналізму та ліберальної демократії. І всі троє твердо вірили в «неподільність російських народів», хоча лише Ільїна можна назвати посправжньому одержимим «українським питанням».

¹⁴ Peter Hughes, «Putin's brain»: What Alexander Dugin reveals about Russia's leader. *Spectator*, 19 April 2022, <https://www.spectator.co.uk/article/-putin-s-brain-what-alexander-dugin-reveals-about-russia-s-leader>

¹⁵ Santiago Zabala, Claudio Gallo, Putin's philosophers: Who inspired him to invade Ukraine? *Al Jazeera*, 30 March 2022, <https://www.aljazeera.com/opinions/2022/3/30/putins-philosophers>

Деякі автори також вказують на загравання Путіна з Александром Солженіцином, котрий незадовго до смерті у 2007 р. прийняв державну нагороду від президента, хоча в минулому відхиляв подібні пропозиції від Горбачова і Єльцина. Путін, зрозуміло, цінував Солженіцина не за його захист свободи слова чи безкомпромісну критику сталінізму й Гулагу. Він підходив до Солженіцинових ідей вибірково і кон'юктурно, роблячи акцент на його затятому антизахідництві та пропаганді російського «особливого шляху». Хоча неоімперіалізм Солженіцина був стриманішим і витонченішим, Путін намагався використати його якомога ефективніше, апелюючи зокрема до антиукраїнської позиції російського нобелянта, висловленої ще у 1990 р.: «Всі розмови про окремий український народ, котрий існує десь із дев'ятого століття і має свою неросійську мову, є нещодавно вигаданою брехнею»¹⁶.

Жоден із цих мислителів не мав справді глибокого впливу на погляди Путіна на Росію, Україну й політику загалом. Скоріше, вони надали йому зручні аргументи, допомогли сформулювати деякі почуття і раціоналізувати певні ідеї. Проте всі вони, як і сам Путін, – продукти тієї ж гегемоністської культури, глибоко схильної до антизахідних ресентиментів, теорій змови, містичного націоналізму і месіанства, та, що особливо важливо сьогодні, «заперечення України». Уся ця культура ґрунтується на специфічних переконаннях і припущеннях та виростає з певного досвіду. У новітню добу вона артикулюється через так зване «імперське знання» – сукупність дискурсивних репрезентацій імперської історії й етнології, які формують ментальність імперських підданих і забезпечують домінування імперії над підкореними народами¹⁷. Протягом трьох століть російське «імперське знання» було інституціоналізоване на міжнародному

¹⁶ Цит за: Peter Yeltsov, What Putin's Favorite Guru Tells Us About His Next Target. *Politico*, 10 February 2015, <https://www.politico.com/magazine/story/2015/02/vladimir-putin-guru-solzenitsyn-115088/>

¹⁷ Докладніше про механізм дискурсивного домінування: Саїд Е., *Орієнталізм*. Київ : Основи, 2001.

рівні – в академічних колах, підручниках і масовій культурі; воно стало, по суті, загальноновизнаною «мудрістю» – самоочевидною, незаперечною і безпроблемною¹⁸.

Стосовно України це «знання» передбачає, що українці є лише етнічною підгрупою росіян, а українська історія – лише регіональна частина вічної, «тисячолітньої» Росії. Щоб довести ці твердження, перебільшується мовна, культурна та релігійна спорідненість українців і росіян, натомість важливі, а подеколи й вирішальні відмінності ігноруються, насамперед – принципово відмінна політична культура, успадкована в одному випадку від деспотичного Московського царства й Золотої Орди, у другому – від республіканської Речі Посполитої та інституційно до неї подібної козацької Гетьманщини.

Російська уява (на яку спирається «імперське знання») створила українців як «малоросів» три століття тому – разом із привласненням української території та історії – під час перетворення середньовічної Московії за Петра I на Російську імперію. За іронією долі, саме освічені українці з колишніх «польських» земель, залучені Петром I до його проєкту «європеїзації», винайшли ідею політичної тяглості між Києвом і Московією (для підвищення власного символічного статусу) і придумали для новонародженої імперії назву «Русь», символічно апелюючи до середньовічної Київської Русі, яка припинила своє існування у XIII столітті¹⁹. Таке «винайдення традиції» не є чимось унікальним для більшості держав і народів, проте винайдення «Росії» як єдиної спадкоємиці Русі мало справді катастрофічні наслідки для її двох інших, набагато прямиших і легітимніших спадкоємців, українців і білорусів. Міф про спадкоємність не лише посприяв перетворенню Московії на Російську імперію шляхом привласнення руської історії та руської території (яка на той час належала Речі Посполитій), але й відкинув та делегітимізував саме існування українців та

¹⁸ Томпсон С., *Трубадури імперії. Російська література і колоніалізм*. Київ : Основи, 2006.

¹⁹ Keenan E., On Certain Mythical Beliefs and Russian Behaviors, in: S. Frederick Starr (ed.), *The Legacy of History in Russia and the New States of Eurasia* (Armonk NY: M. E. Sharpe, 1994), 19-40.

білорусів, понижених до статусу регіональних етнічних підгруп стосовно домінантних «великоросів».

Не дивно, що будь-які спроби українців розвинути свою самобутню культуру, мову та ідентичність жорстко придушувалися імперією як прояви небезпечного сепаратизму. У цьому сенсі російсько-українська війна триває вже триста років, набуваючи різних форм – від заборон мови, друку, освіти, церкви й репресування активістів до військового знищення УНР, Голодомору, масових депортацій і завезення колоністів, брутальних репресій і системної русифікації. У цій війні були короткі періоди перемир'я, на які Москва вимушено погоджувалася, як у 1920-х або 1990-х роках, але по суті війна ніколи не припинялася, оскільки Росія так і не позбулася міфу про «Київську Русь», не розвинула новочасної національної ідентичності замість застарілої імперської і не змирилася з існуванням незалежної, демократичної та європейської України.

Путін, у цьому сенсі, не розпочав нової війни, а лише продовжив і активізував стару, трьохсотлітню. У перше десятиліття свого правління він покладався головно на м'яку силу, корупцію і маніпуляції, але мірою того, як західна м'яка сила і, відповідно, вплив в Україні ставали дедалі сильнішими, він перейшов до жорсткіших методів політичного тиску й економічного шантажу, а відтак і до тотальної війни. Його особистий життєвий досвід і особливості психіки відіграли, ймовірно, роль у виборі часу, методів та риторичного оформлення цієї війни, але основні причини конфлікту випливають із фундаментальної, екзистенційної несумісності російської імперської ідентичності з українською національною, що позиціонує себе як окрема і «європейська».

Одержимість Путіна самим існуванням незалежної України – це не його особиста параноя, а квінтесенція травмованої імперської свідомості, яка сприймає відсутність України в імперському проєкті як зячучу діру, кровоточиву рану, яку слід негайно вилікувати хірургічним шляхом. Якщо уважно вчитатися в заяви й писання Путіна про Україну, то можна догледіти в них такий собі панслов'янський еквівалент «Майн кампф» чи, радше, ще одні фейкові «Протоколи мудреців Сіону». Послання вождя зводяться до кількох простих ідей: України не існує, її вигадали вороги Росії,

українці по суті є росіянами, а ті, котрі з цим не погоджуються, витворюють «антиросію» – екзистенційну загрозу для всього «руського мира», – достоту як євреї становили, з погляду нацистів, екзистенційну загрозу для людства й «німецького світу» зокрема.

Парадоксальний ефект путінської «боротьби» виявився протилежним до того, якого він зі своїми натхненниками й послідовниками сподівався. Україна вийшла з випробування консолідованою політичною нацією з міцною, як ніколи раніше, громадянською ідентичністю, що ефективно перекриває всі її легендарні етнічні, мовні, регіональні та інші поділи. Так само й західний світ подолав нарешті свої внутрішні розбіжності й інституційну слабкість, а летаргійне й нікому вже, здавалося б, непотрібне НАТО отримало новий несподіваний стимул для подальшого розвитку. Натомість омріяне дітище Путіна – «руський мир» – розлетівся на друзки, оскільки не лише українці в переважній більшості визнали Росію своїм найбільшим ворогом,²⁰ а й навіть Російська православна церква в Україні покvapно дистанціювалася від прокремлівського Московського патріархату²¹.

Україна як національна держава виявилася несумісною з імперською Росією як з історичних, так і з політичних причин. Історично московити розвинули ідентичність, яка привласнює ідентичність українців і білорусів як свою невід’ємну частину й не залишає місця для них як окремих народів. Політично Росія еволюціонувала від гібридного режиму кінця 1990-х років до консолідованої автократії, дедалі більш диктаторської та тоталітарної. Російські еліти зайнялася промоцією вкрай ретроградного, застарілого типу імперської ідентичності, заснованого на примордіальних уявленнях про буцiмто спільну мову, релігію та міфологізовану «спільну» історію. Україна тим часом відкинула авторитарні

²⁰ Зовнішньополітичні орієнтації громадян України. *Центр Разумкова*, 4 квітня 2023, <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/zovnishnopolitichni-orientatsii-gromadian-ukrainy-otsinka-zovnishnoi-politiky-vlady-stavlennia-do-inozemnykh-derzhav-ta-politykiv-liutyi-berezen-2023r>

²¹ Neil MacFarquhar, Ukrainian Orthodox Church Breaks with Moscow Over War. *The New York Times*, 28 May 2022, <https://www.nytimes.com/2022/05/28/world/europe/ukraine-orthodox-church-moscow.html>

спокуси, захистила демократію і розбудувала конкурентну політичну систему в рамках відкритого суспільства. Вона зміцнила громадянську і, що важливо, орієнтовану на майбутнє національну ідентичність, ставши таким чином настільки ж відмінною від путінської Росії, наскільки історична Річ Посполита (і Україна як її частина) відрізнялася свого часу від Московського царства.

Конфлікт між цими двома утвореннями був неминучим – мірою того, як росіяни відчували свою ідентичність неповною без України, а українці відчували екзистенційну загрозу від нав'язливих російських обіймів. Форми цього конфлікту змінювалися впродовж століть, і його теперішня кульмінація не конче мусила набрати саме таких, щонайкривавіших форм. Ціла низка об'єктивних і суб'єктивних чинників відіграли істотну роль у його перебігу.

2. Спроба «остаточного розв'язання» українського питання

Серед західних «розумійників Путіна» (Putinverstehers) побутує уявлення про російського президента як «прагматика», що на початку своєї кар'єри буцімто був позитивно налаштований щодо Заходу, прагнув дружніх взаємин і конструктивної співпраці, проте був використаний, обманутий і принижений західними партнерами, зокрема горезвісним «розширенням» НАТО до російських кордонів, внаслідок чого змінив свою настанову і перейшов до дедалі гострішої конфронтації²². Щоб поважно засумніватися у цій версії, досить, однак, прочитати короткі мемуари Тімоті Гартон Еша, опубліковані невдовзі після російського вторгнення на Донбас 2014 р.

Британський автор згадує в них свою першу зустріч із Путіним 1994 р. в Санкт-Петербурзі на круглому столі, організованому Фондом Кербера²³. «Я був напівсонний, – пише Еш, – коли несподівано слово взяв невисокий кремезний чоловік зі щурячим обличчям, – якийсь, за всіма ознаками, підручний петербурзького мера.

²² Цей погляд підтримують не лише незліченні кремлівські «голуби» та фахові «розумійники Путіна», а й деякі поважні вчені, особливо з т. зв. «реалістичної школи» міжнародних відносин. Див. напр., John Mearsheimer, *Why the Ukraine Crisis Is the West's Fault. The Liberal Delusions That Provoked Putin*. *Foreign Affairs*, 93:5 (2014), 77-89; <https://www.jstor.org/stable/24483306>

²³ *Rußland und der Westen: Internationale Sicherheit und Reformpolitik*. Bergedorfer Gesprächskreis, St. Petersburg 1994; <https://koerber-stiftung.de/projekte/bergedorfer-gespraechskreis/archiv/>

Росія, заявив він, добровільно віддала «величезні території» колишнім республікам Радянського Союзу, включно з районами, «які історично завжди належали Росії». І, звичайно ж, вона не може просто кинути напризволяще «25 мільйонів росіян», які опинилися тепер за кордоном. Світ повинен поважати інтереси російської держави «і російського народу як великої нації»²⁴.

Гартон Еш відповів на цю «доповідь» саркастичною реплікою: «Якби ми визначили британську національність за мовою, ми мали б державу більшу за Китай». Та ця заувага, схоже, жодним чином не вплинула на майбутнього російського президента. На той час політичний та історичний ревізйонізм ще не стали пропагандистським мейнстрімом у постсовєтській Росії, хоча після несподіваного успіху Володимира Жириновського на думських виборах 1993 р. ревізйоністська риторика вже ширилася по всьому політичному спектру. Путін явно промовляв від щирого серця, виповідаючи особисті погляди і жалі, і не надто дбаючи про політичну коректність на міжнародному форумі, хоча як заступник ліберального мера Анатолія Собчака мусив би дотримуватися більш поміркованої лінії.

Гартон Еш зазначає, що слово «народ», передане в стенограмі Кербера як Volk, ідеально пасує до путінського «експансивного, народницького (völkisch) визначення російськості – всього того, що він називає тепер “руським міром”». «Ми й уявити собі не могли, – саркастично підсумовує Еш, – що через 20 років заступник мера Санкт-Петербурга, нині некоронований цар усіх росіян, захопить Крим силою, розпалить воєнну пожежу на українському Сході і перетворить свій архаїчний, у дусі XIX ст., völkisch-світогляд у державну політику XXI ст. Сьогоднішній Кремль має власну збочену версію розробленої Заходом і освяченої Організацією Об’єднаних Націй гуманітарної доктрини R2P (responsibility to protect) – обов’язку захисти загрожену групу від геноциду. Росія, стверджує Путін, несе відповідальність за захист усіх росіян за кордоном, при цьому він сам вирішує, хто є росіянином».

²⁴ Timothy Garton Ash, Putin’s Deadly Doctrine. *New York Times*, July 18, 2014, <https://www.nytimes.com/2014/07/20/opinion/sunday/protecting-russians-in-ukraine-has-deadly-consequences.html>

2.1. Неоімперський шаблон

Було б, звісно, перебільшенням стверджувати, що сьогоднішня геноцидна війна Путіна в Україні та його агресивні авантюри в інших країнах були наперед визначені вже у 1994 р. Описаний Гартоном Ешом епізод лише підтверджує, що Путін ніколи не відмовлявся від ліберальних і миролюбних поглядів у відповідь (буцімто) на образи й приниження з боку Заходу, тому що ніколи насправді й не мав таких поглядів. Він завжди був імперцем – у дусі тої організації, в якій починав кар'єру і яка врешті привела його до президентства, і завжди був реваншистом – відповідно до настроїв того суспільства, яке на перших (і єдиних поки що) вільних виборах віддало більшість голосів фашистам і комуністам, і яке досі одноставно підтримує свого знавіснілого вождя.

Поміrkований тон Путіна в міжнародній політиці та досить доброзичливе ставлення до Заходу в перші роки президентства були зумовлені прагматичною потребою розв'язати спершу деякі внутрішні проблеми – приборкати олігархів і перерозподілити їхню власність, обмежити громадянські свободи й ліквідувати опозицію, придушити автономію в регіонах і завершити геноцидну війну в Чечні – уникаючи при тому міжнародного осуду та можливого ostrakізму. Кілька підірваних разом із мешканцями житлових будинків у Москві й Волгодонську 1999 р. допомогли невідомому доти офіцерові КГБ середнього рангу розкрутити ефективну виборчу кампанію і врешті виграти президентські вибори у висококонкурентному (на той час) політичному середовищі. Суспільство потребувало «крутого хлопця», здатного навести «порядок» якими завгодно методами, і тому не надто прислухалося до тривожної інформації щодо підриву будинків, яка просочувалась у мас-медіа. Поклавши відповідальність за вибухи на чеченців і хвацько пообіцявши «мочити терористів у сортирі», маловідомий у публічній політиці кандидат від спецслужб виграв вибори й розпочав консолідацію особистої влади під любим для росіян і прийнятним для іноземців гаслом «наведення ладу».

Перші кроки він мусив робити вкрай обережно, оскільки в Росії все ще була опозиція, незалежні масмедіа та норавливі олігархи. На міжнародній арені теж доводилось діяти м'яко, бо

хоч західні лідери ніби й повірили у зручну для них версію про терористів-чеченців, альтернативна інформація про підозрілі «передвиборчі» вибухи теж потрапила до тамтешніх масмедій і деякі факти в ній були досить тривожними. Фахове входження у довіру до західних лідерів не було для полковника Путіна надто складним завданням, надто беручи до уваги, що вони й самі хотіли бути ошуканими. Росія вабила їх безмірними природними ресурсами і потенційно великим інвестиційним ринком, тож плекати ілюзію тамтешньої «демократії» і президента-реформатора, що наводить буцімто «лад», було політично й економічно вигідно.

Ніхто не хотів зважати ані на грубий ефесбешний слід у московських і волгодонських вибухах, ані на дедалі авторитарніші тенденції у російській внутрішній політиці. Німецькі депутати стоячи вітали виступ колишнього дрезденського резидента у Бундестазі, Джордж Буш побачив у ньому «справжнього демократа», а сам Путін граційно натякнув на можливість вступу Росії до НАТО (звісно, на умовах Москви, а не Альянсу)²⁵. Щоб приглушити критику російських військових злочинів у Чечні, Путін підтримав у Раді Безпеки ООН інтервенцію НАТО в Афганістані і запропонував транспортні коридори через російську територію для доставки військової техніки. Пізніше того ж року, під час візиту до США, він заявив, що «Росія визнає роль НАТО в сучасному світі, готова розширювати свою співпрацю з цією організацією. І якщо ми змінимо *якість відносин*, якщо ми змінимо *формат відносин* між Росією і НАТО, то я думаю, що розширення НАТО перестане бути питанням – перестане бути актуальним питанням» (курсив мій. – М.Р.)²⁶. На конкретне запитання, чи буде він виступати проти членства країн Балтії в НАТО, він відповів: «Ми, звичайно, не в тому становищі, щоб вказувати людям, що їм робити. Ми не

²⁵ David Hoffman, Putin Says «Why Not?» to Russia Joining NATO. *Washington Post*, March 6, 2000, <https://www.washingtonpost.com/archive/politics/2000/03/06/putin-says-why-not-to-russia-joining-nato/c1973032-c10f-4bff-9174-8cae673790cd/>

²⁶ Цит. за: Robert Person and Michael McFaul, What Putin Fears Most. *Journal of Democracy*, 22 February 2022, <https://www.journalofdemocracy.org/what-putin-fears-most/>

можемо заборонити людям робити певний вибір, якщо вони хочуть підвищити безпеку своїх країн у певний спосіб»²⁷.

У травні 2002 р., відповідаючи на запитання про поглиблення відносин України з НАТО, Путін знову залишився незворушним: «Я абсолютно переконаний, що Україна не буде ухилятися від процесів розширення взаємодії з НАТО і західними союзниками в цілому. Україна має свої відносини з НАТО, є Рада Україна-НАТО. Зрештою, рішення мають ухвалювати НАТО і Україна. Це справа цих двох партнерів»²⁸. Два тижні по тому, на пресконференції після саміту Росія-НАТО, він повторив те ж саме, про що повідомив офіційний сайт Кремля: «На тему вступу України до НАТО президент Росії сказав, що вона має право приймати рішення самостійно. Він не бачить у цьому нічого такого, що могло б затьмарити відносини між Росією й Україною»²⁹.

Ці заяви, безумовно, не слід приймати за чисту монету, оскільки вони не відбивають якихось політичних чи ідеологічних переконань, а є радше чистим опортунізмом і прагматичним утіленням «мистецтва можливого». По-перше, Путін ще не був готовий до відкритої конфронтації з Заходом і все ще сподівався, що з «особливими інтересами» Росії будуть рахуватися, тобто формально чи неформально визнають «легітимну» сферу російського впливу (саме на це вказують його слова про бажану зміну «якості» і «формату відносин»). А по-друге, він розумів безперспективність боротьби зі вступом країн Балтії до НАТО, оскільки консенсус стосовно цього вже існував і на Заході, і в країнах Балтії, і зупинити процес у той час Росія була не в змозі. Натомість боротьба зі

²⁷ Vladimir Putin speaks with Robert Siegel. *NPR*, November 15, 2001, <https://legacy.npr.org/news/specials/putin/nprinterview.html>

²⁸ Президент России [офіційний сайт], *Совместная пресс-конференция с Президентом Украины Леонидом Кучмой* [Сочі], 17 мая 2002, <http://kremlin.ru/events/president/transcripts/21598>

²⁹ Президент России [офіційний сайт], *По окончании заседания саммита Россия–НАТО Владимир Путин принял участие в совместной пресс-конференции с Генеральным секретарем НАТО Джорджем Робертсоном и Председателем Совета министров Италии Сильвио Берлускони*, 28 мая 2002, <http://www.kremlin.ru/events/president/news/43122>

вступом України до НАТО не мала сенсу з протилежної причини: Путін добре розумів, що ані Захід не зацікавлений у членстві України, ані Україна не готова зробити такий крок в осяжному майбутньому.

Наприкінці 2000-го у Києві якраз вибухнув великий політичний скандал, що сильно зашкодив репутації чинного президента Леоніда Кучми і, опосередковано, репутації всієї очолюваної ним країни. У парламенті і в масмедіях було озвучено таємні записи розмов президента з його підручними, з яких можна було зробити висновок про його причетність до багатьох кримінальних злочинів, зокрема до вбивства опозиційного журналіста Георгія Гонгадзе. Аудіозаписи містили також епізод, у якому Кучма обговорює з радниками, як краще обійти американські санкції і продати українські радарні системи Саддамові Хусейну. Хоча радары так ніколи й не були продані, сам намір і виявлена при тому дволикість стосовно західних союзників зробили з українського президента міжнародного парію.

Щоб якось поліпшити відносини із Заходом і убезпечити себе від надто тісних російських обіймів, Леонід Кучма оголосив про намір України вступити до НАТО на засіданні Ради національної безпеки і оборони (у травні 2002 р.), закріпив цей намір у національному законі «Про основи національної безпеки України» (у червні 2003)³⁰ і дав згоду на відправку українських військ до Іраку, де вони співпрацювали з НАТО до 2006 р. За іронією долі, саме Вікторові Януковичу, тодішньому прем'єр-міністру, довелося проштовхувати цей закон через парламент і представляти згодом Україну на зустрічах з офіційними особами НАТО.

Путін скоріш за все розумів вимушений характер цих кроків і тому не надто переймався декларативною євроатлантичною інтеграцією України. А все ж намагався тримати Україну на короткому мотузку, застосовуючи звичний метод батога і пряника. У 2003 р. він запропонував обложеному зусібіч українському

³⁰ Верховна Рада України [офіційний сайт], *Про основи національної безпеки України*, 19 червня 2003, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/964-15#Text>

президентові очолити Співдружність Незалежних Держав – аморфну і досить безлику організацію, створену після розпаду СРСР як «інструмент цивілізованого розлучення» (з української точки зору) чи як основу майбутньої конфедерації (з погляду росіян). У вересні Кучма урочисто головував у Криму на саміті президентів Росії, Білорусі та Казахстану, які підписали угоду про створення Єдиного економічного простору – ще одного мертвонародженого проєкту, вигаданого Росією задля омріяної «євразійської» інтеграції.

Пряники працювали кепсько, тож доводилося вдаватись і до батогів. У жовтні 2003 росіяни влаштували провокацію в Керченській протоці – почали будівництво дамби довжиною 4 км між російським Таманським півостровом і невеликим українським островом Тузла. Проєкт був розпочатий начебто місцевою владою, без згоди Москви, завдяки чому Кремль якийсь час мав змогу вдавати невідання, аж поки Київ звернувся до російського уряду з тривожним запитанням. Лише після того, як українські прикордонники пригрозили сусідам збройною відповіддю, будівництво греблі було зупинено, а Путін великодушно зіграв роль незамінного миротворця. Роль «лихого поліцейського» натомість була відведена голові його адміністрації Александру Волошину, скандальна заява якого навряд чи була особистим експромтом: «Росія ніколи не залишить Керченську протоку Україні. Досить того, що Крим український... Годі вже над нами знущатися. Якщо буде потрібно, ми зробимо все можливе і неможливе, щоб відстояти свою позицію. Буде треба – скинемо туди бомбу!»³¹.

На перший погляд, це виглядало як цитата з промов Жириновського, проте насправді заява Волошина досить послідовно відбивала логіку ревізійністських скарг Путіна 1994 р. (описаних Гартоном Ешем) і великою мірою провіщала його яструбину промову 2007 р. на безпековій конференції в Мюнхені (яку багато хто нині вважає першою декларацією нової холодної війни). Діатриба Волошина навряд чи звучить несподівано у контексті

³¹ Цит. за: Leonid Shvets, KGB Agent Who Dreamed of NATO. *Promote Ukraine*, August 6, 2021, <https://www.promoteukraine.org/kgb-agent-who-dreamed-of-nato/>

подібних антиукраїнських заяв російських чиновників і громадських діячів, зроблених від самого початку української незалежності. Борис Єльцин, варто зазначити, ставився до них так само поблажливо, як і Володимир Путін. Попри всю його конфронтацію з російською Думою, він не вважав за потрібне спростовувати її одіозні антиукраїнські заяви – юридично нікчемні, проте символічно значущі. Так було у травні 1992 р., коли російський парламент оголосив передачу Криму у 1954 р. акцією, що «не має юридичної сили», бо, мовляв, вона була прийнята «з порушенням Конституції (Основного Закону) РРФСР і законодавчого процесу». Роком пізніше Дума видала постанову, яка «підтвердила російський федеральний статус Севастополя», а через три роки оголосила, що Росія має право здійснювати суверенітет над містом. Найбільш загрозливим і потенційно небезпечним було рішення Думи 1996 р. (прийняте переважною більшістю голосів) про анулювання Біловезьких угод 1991 р. про розпад Радянського Союзу.

Наприкінці 2004 р., втім, поблажливість Путіна до прозахідної орієнтації Києва вичерпалась, оскільки Помаранчева революція перевела ту орієнтацію з суто декларативної площини у площину практичної політики. Вже в грудні він застеріг Україну від подальших загравань із НАТО, хоча й зробив позитивний жест щодо Європейського Союзу: «Якби Україна вступила до ЄС, це було б позитивним фактором, який, на відміну від розширення НАТО, допоміг би зміцнити систему міжнародних відносин»³². Ще через десять років він змінить свою думку і щодо ЄС, застосувавши усі наявні пряники й батогови, шантаж і підкуп, щоб змусити президента Януковича відмовитися від Угоди про асоціацію з Євросоюзом за кілька днів до її запланованого парафування на саміті Україна-ЄС (у листопаді 2014 р.).

³² Президент России [офіційний сайт], *Россия всегда негативно относилась к расширению НАТО, но всегда положительно смотрела на вхождение новых стран в ЕС*, 10 декабря 2004, <http://www.kremlin.ru/events/president/news/32366>

Можемо припустити, що ставлення Путіна до НАТО й ЄС (і, взагалі, до Заходу) насправді ніколи не змінювалося. Просто до 2004 р. він не надто переймався «європейськими устремліннями» України, розуміючи, що сутнісно це така сама словесна гра українських урядовців, як і його власне «партнерство» із Заходом. Але Помаранчева революція показала, що справи серйозніші, а Революція гідності остаточно переконала Кремль, що в Україні вже є критична маса населення і еліт, здатних перевести європейську риторичку в інтеграційну практику.

2.2. Помаранчева загроза

Схоже, що саме Помаранчева революція змінила відносно поблажливе, «вегетаріанське» ставлення Путіна до України, а заразом і до Заходу як гаданого спонсора і натхненника цієї та кількох інших «кольорових революцій» у посткомуністичних країнах. Можливо, тут відіграли роль ще й особисті фобії колишнього кагебіста – пережиті ним переляк і розгубленість у дрезденській штабквартирі під час антиурядових протестів у НДР 1989 р. В кожному разі, системна робота з метою «дати кольоровим революціям у морду» (за висловом одного з путінських політтехнологів)³³ почалася в Кремлі відразу після перемоги Віктора Ющенка і формування в Києві ліберального і прозахідного чи, у термінах Москви, «націоналістичного» й «антиросійського» уряду³⁴.

Прикметно, що Ющенко уникав прямої конфронтації з Кремлем і навіть демонстративно здійснив свій перший міжнародний візит до Москви (по дорозі до Брюсселя), щоб запевнити Путіна, що він не тримає зла на нього за втручання в українські

³³ Глеб Павловский, «Революции вовремя не дали в морду» [інтерв'ю]. *Корреспондент.net*, 7 грудня 2004, <https://korrespondent.net/world/worldabus/108656-ng-revolucii-vovremya-ne-dali-v-mordu-intervyu-gleba-pavlovskogo> Першодрук: *Независимая газета*, 7 декабрю 2004.

³⁴ Див., напр., Jeffrey Kuhner, Will Russia-Ukraine be Europe's next war? *Washington Times*, 12 October 2008, <https://www.washingtontimes.com/news/2008/oct/12/europes-next-war/>; Сергей Медведев, Мать родна. О войне как национальной идее. *Радио Свобода*, 18 июля 2022, <https://www.svoboda.org/a/matj-rodna-sergey-medvedev-o-voyne-kak-natsionaljnoj-idee/31947357.html>

президентські вибори і що Україна цінує відносини з Москвою так само, як і з ЄС. Але Путіну непотрібні були рівноправні і дружні відносини з Україною, як і з будь-якою іншою колишньою колонією. Він потребував беззастережного послуху і підлеглості – за лукашенківською моделлю. Путін, схоже, занадто багато вклав у перемогу Януковича й був переконаний, що його протеже зазнав поразки внаслідок змови і зради Заходу, а не народного голосування. Україна, за всієї своєї безладності, була все ж демократією, де формула «воля народу» мала як нормативний, так і практичний сенс. Росія ж, починаючи з перших років правління Путіна, ставала дедалі більш авторитарною, з дедалі вужчими можливостями вільного вираження поглядів та політичної конкуренції. Путін, який завжди вважав постсовєтський простір своєю «законною сферою впливу», мав вагомі підстави боятися демократії на цьому просторі, як і в самій Росії.

Російській авторитарній консолідації суперечила не лише демократія в Україні, а й історична політика, спрямована на розвінчання тоталітарної спадщини, зокрема сталінізму, що дедалі активніше реабілітувався в Росії. Москву дратувала й українська культурна політика, спрямована на відродження пригнобленої та маргіналізованої української мови й культури; і релігійна політика, що обстоювала юридичну рівність усіх церков, відокремлених від держави, у супереччя вимогам Москви пріоретизувати Російську православну церкву на так званій «канонічній території» (до неї Москва зараховує й усю Україну).

Конфліктним було й питання штучного голоду, організованого Сталіном у 1932-1933 роках, який забрав життя близько п'яти мільйонів українських селян. За совєтських часів навіть згадування про нього жорстоко каралося як «антирадянський наклеп». Віктор Ющенко вважав своїм особистим обов'язком відновити пам'ять про цю трагедію та вшанувати її жертв. У 2006 р. він створив Український інститут національної пам'яті як спеціальний орган при Кабінеті Міністрів для «відновлення та збереження національної пам'яті українського народу». Розслідування злочинів сталінського режиму та реабілітація його жертв були визначені

першочерговим завданням Інституту, а дослідження Голодомору посили центральне місце в його науковій діяльності.

Восени того ж року українська Верховна Рада законодавчо визнала Голодомор «геноцидом українського народу» і закликала іноземні парламенти ухвалити подібні резолюції. З ініціативи Ющенка в Києві було створено Національний музей Голодомору-геноциду і започатковано щорічне поминання на національному рівні жертв Голодомору в четверту суботу листопада.

Знову ж таки, усвідомлюючи чутливість цього питання, Ющенко та його команда ретельно уникали звинувачень Росії та росіян у цьому злочині. «Це тоталітарна, комуністична, сталінська система [вчинила геноцид], вона не має національної ідентичності»³⁵, – неодноразово повторював він – проте російських лідерів це не переконало. Вони вже надто далеко зайшли в реабілітації та відродженні сталінізму й надто глибоко ототожнили власний режим із радянським «славним минулим», щоб сприйняти Ющенкові аргументи. Вшанування українцями пам'яті жертв Голодомору було потрактоване у Москві як ще один вияв їхнього націоналізму, русофобії та, врешті, «нацизму».

У відповідь на українські ініціативи і з виразним наміром запобігти поширенню «помаранчевої» інфекції у Росії, зіц-президент Дмитрій Медведєв створив у 2009 р. спеціальну комісію, уповноважену «протидіяти спробам фальсифікації історії на шкоду російським інтересам». Її основними завданнями було визначено «узагальнення та аналіз інформації про фальсифікацію історичних фактів і подій, спрямовану на приниження міжнародного престижу Російської Федерації». Законопроект, який криміналізує «реабілітацію нацизму», був поданий до Думи не так для боротьби з вигаданою «реабілітацією», як для унеможливлення будь-яких обговорень радянських воєнних злочинів, співпраці ССРСР з Гітлером чи зіставлень сталінізму з нацизмом³⁶.

³⁵ Jan Maksymiuk, Ukraine: Parliament Recognizes Soviet-Era Famine as Genocide. *RFE/RL*, November 29, 2006, <https://www.rferl.org/a/1073094.html>

³⁶ Pål Kolstø, Dmitrii Medvedev's Commission Against the Falsification of History: Why Was It Created and What Did It Achieve? A Reassessment. *Slavonic and East European Review*, 97:4 (2019), 738-760,

У 2007 р. указом Путіна був створений державний фонд «Русский мир» для поширення російської «м'якої сили» за кордоном, а ще через рік постало Федеральне агентство у справах Співдружності Незалежних Держав, співвітчизників, що проживають за кордоном, та з питань міжнародної гуманітарної співпраці, більш відоме як «Росспівробітництво» – федеральна держустанова під егідою Міністерства закордонних справ. Обидві установи за старою традицією почали відразу використовуватися для прикриття підривної діяльності в тих країнах, де вони працювали³⁷. У квітні 2021 р. президент Зеленський припинив діяльність «Росспівробітництва» в Україні³⁸, а в липні 2022 р. фонд «Русский мир» потрапив під санкції ЄС разом з багатьма іншими організаціями та особами, причетними до російської агресії проти України.³⁹

Співпраця України з НАТО завжди була відчутним подразником для Москви – не так через вигадану «загрозу» російській безпеці з боку Альянсу, як через справді реальну загрозу російським імперським амбіціям та експансіоністським планам. Навесні 2008 р. Україна перетнула «червону лінію», визначену Кремлем, коли подала заявку на отримання Плану дій для членства в НАТО. Москва мобілізувала весь свій вплив у країнах Альянсу, щоб ті

<https://www.jstor.org/stable/10.5699/slaveasteurorev2.97.4.0738>. Див. також: Ivan Kurilla, The Implications of Russia's Law against the «Rehabilitation of Nazism». *PONARS Eurasia Policy Memo*, no. 331, August 2014; та Nikolay Koposov, *Memory Laws, Memory Wars. The Politics of the Past in Europe and Russia* [зокрема розд. 6, Memory Laws in Putin's Russia]. Cambridge University Press, 2017.

³⁷ How Kremlin Uses «Soft Power» for Malign Influence: Case of Rossotrudnichestvo in Ukraine. *Hybrid Warfare Analytical Group*, 9 September 2020, <https://uacrisis.org/en/how-kremlin-uses-soft-power-for-malign-influence-case-of-rossotrudnichestvo-in-ukraine>; Yulia Masiyenko et al., «The Russian flag will be flown wherever Russian is spoken»: «Russkiy Mir» Foundation. *Ukrainian Institute*, 2022; <https://ui.org.ua/en/sectors-en/russkiy-mir-foundation-2/>

³⁸ Ksenia Polskaya, Rossotrudnichestvo fell under the Kyiv's sanctions. *Deutsche Welle*, April 4, 2021, <https://www.dw.com/ru/rossotrudnichestvo-i-rjad-rossijskih-kompanij-popali-pod-sankcii-kieva/a-57099884>

³⁹ European Union imposed sanctions on Sobianin et al. *Meduza*, July 21, 2022, <https://meduza.io/news/2022/07/21/evrosoyuz-vvel-sanktsii-protiv-sobyana-bezrukova-mashkova-i-lidera-nochnyh-volkov>

відхилили українське подання, причому головну роль у цій не зовсім благочестивій справі була відведена Франції та Німеччині – головним бенефіціарам специфічних бізнес-відносин із Росією. Сам Путін виступив на саміті НАТО в Бухаресті з промовою, в якій (уперше, наскільки відомо) озвучив своє реакційне, радикально імперське бачення України як «штучної» держави («навіть не країни», як пояснив він у приватній розмові Джорджеві Бушу-молодшому)⁴⁰.

Груба суміш брехні, напівправди та безсоромних маніпуляцій, деталізована згодом у його численних квазі-історичних екзерцисах⁴¹ та провокаційних промовах про Україну⁴², ґрунтувалася на фундаментальній, проте не завжди і не всім очевидній хибі: архаїчному, в дусі XIX ст., розумінні нації як спільноти «ґрунту і крові», об'єднаної спільною мовою, релігією та міфологізованою історією, а не громадянською лояльністю, рівними правами і візією спільного майбутнього. Україна не вписувалася в цю його примордіалістську модель, оскільки від перших днів незалежності розвивалась передусім як політична нація, у якій мова, етнічність або релігія відіграють другорядну роль і не розглядаються як ключові детермінанти громадянської лояльності і поведінки. У Бухаресті, однак, нікого не насторожила примордіалістська риторика Путіна, як і його подальші антиукраїнські заяви, що ставили під сумнів саме існування України як держави і нації, – аж поки вони не оформилися в чітку українофобську теорію й не трансформувалася, зрештою, у геноцидну практику.

Через чотири місяці після Бухарестського саміту, що увінчався фактично дипломатичною перемогою Путіна, Росія вторглась до Грузії, анексувала 20% її території і, не зазнавши серйозного

⁴⁰ Text of Putin's speech at NATO Summit (Bucharest, April 2, 2008). *UNIAN*, 18 April 2008, <https://www.unian.info/world/111033-text-of-putin-s-speech-at-nato-summit-bucharest-april-2-2008.html>

⁴¹ Владимир Путин, Об историческом единстве русских и украинцев. Президент России [офіційний сайт], 12 июля 2021, <http://kremlin.ru/events/president/news/66181>

⁴² Президент России [офіційний сайт], *Обращение Президента Российской Федерации*,

21 февраля 2022, <http://kremlin.ru/events/president/news/67828>

міжнародного осуду і поважних санкцій, інтерпретувала скоріш за все цю поблажливість Заходу як своєрідний карт-бланш для подібних розбійницьких дій у «ближньому зарубіжжі». У серпні 2009 р. Дмитрій Медведєв, який на той час виконував роль російського президента, надіслав Вікторові Ющенку зловісного відео-листа, сповненого погано замаскованих погроз, інсинуацій та брехливих тверджень. Він критикував політику України в усіх сферах: пам'яті, культури, мови, релігії, взаємин із НАТО (всупереч «добре відомій позиції Росії»), солідарності з Грузією під час російського туди вторгнення, та розриву «наявних економічних зв'язків із Росією, насамперед у сфері енергетики» (це була кодова назва для спроб українського уряду зламати корупційні схеми в торгівлі енергоносіями, вигідні вузькій кліці українських і російських олігархів)⁴³. А найгірше, Україна зробила справді безпрецедентну річ, яку може собі дозволити лише справді суверенна країна: вислала двох російських шпигунів і зухвало нагадала російському військовому командуванню в Севастополі, що в договорі про оренду є пункти, які обмежують чисельність військ, перешкоджають перевезенню зброї і зобов'язують командувачів консультуватися з українською владою щодо будь-яких пересувань за межами визначеного місця дислокації.

Головною метою «листа» Медведєва у той час вважалася спроба підбадьорити й мобілізувати проросійські сили в Україні напередодні президентських виборів, запланованих на січень 2010 р. (десятиденний візит Патріарха Кирила в Україну слугував, очевидно, тій самій меті). І лише деякі спостерігачі звернули увагу на специфічне тло цього «листа»: відеозапис було зроблено у резиденції Медведєва в Сочі, з видом на Чорне море і військовими кораблями вдалині. У цьому контексті оголошене рішення «відкласти направлення нового російського посла в Україну» до нормалізації російсько-українських відносин звучало досить зловісно.

⁴³ Президент России [офіційний сайт], *Послание Президенту Украины Виктору Ющенко*. 11 августа 2009, <http://kremlin.ru/events/president/news/5158>

2.3. Останній шанс Путіна

Орієнтовна «миротворча операція» в Україні була підготовлена, правдоподібно, ще в той час, проте перемога «дружнього» для Кремля кандидата Віктора Януковича на президентських виборах у лютому 2010 р. зробила цю операцію непотрібною – принаймні на якийсь час. Вдячний Москві за підтримку новообраний президент покvapливо підписав із Медведєвом надзвичайно не вигідні для України (та й для самого Януковича, як покаже час) «Харківські угоди», покvapно й без жодних дебатів проштамповані у Верховній Раді пропрезидентською більшістю. Суть угод зводилася до продовження російської оренди військово-морських об'єктів у Криму ще на 25 років, з 2017 по 2042 р., з можливістю додаткової п'ятирічної пролонгації, в обмін на вельми сумнівну знижку на російський газ. Опозиція розкритикувала Угоди з цілої низки причин: і як антиконституційні – через численні процедурні порушення; і як шкідливі економічно – оскільки розрекламовані газові «знижки» підривали насправді вільний ринок і повертали Україну до непрозорих схем у торгівлі енергоносіями; і як шкідливі політично – бо ж Янукович анітрохи не ослабив цими поступками російський «інтеграційний» натиск, скоріш навпаки – лише посилив його й захопив. Фактично, як зауважив тоді один із коментаторів, він «заклав частину незалежності України, щоб забезпечити внутрішню консолідацію» свого режиму, і тим самим «усунув противаги, які робили партнерство з Росією можливим і безпечним»⁴⁴.

Таким чином, Харківські угоди означали не лише «відхід від політики, яку з 2005 р. проводив колишній президент Віктор Ющенко, а й фундаментальний перегляд курсу, яким Україна йшла з моменту здобуття незалежності»⁴⁵. Виглядає, однак, що росіяни в інтеграційному запалі переборщили, зазіхнувши зокрема й на особисті економічні інтереси найближчих Януковичевих соратників. Українські олігархи не надто переймалися ідеологічними поступками Москві – чи то у вигляді привілеїв Російській

⁴⁴ James Sherr, *The Mortgaging of Ukraine's Independence*. London: Chatham House, 2010.

⁴⁵ Ibid., p. 3.

православній церкві в Україні, чи підвищення статусу російської мови, чи вилучення згадок про «геноцид» у вшануванні пам'яті жертв Голодомору, чи відновлення сталінської формули «Велика Вітчизняна війна» (замість Другої світової) в підручниках тощо. Проте надання російському бізнесу необмеженого доступу до українських ресурсів ішло кардинально в розріз із їхніми інтересами. Ймовірно, саме вони спонукали Януковича пручатися під московським натиском, продовжуючи оптимальну для них політику «багатовекторності» Леоніда Кучми, але Януковичеві не вистачало для цього ані навичок, ані простору для маневру. Восени 2013 р. він мусив остаточно капітулювати перед путінським шантажем, відмовившись підписати в останню мить Угоду про асоціацію з Євросоюзом.

Укладена у 2010 р. угода «газ за флот» хоч і принесла Януковичу деякі короткострокові політичні й економічні вигоди, у тривалішій перспективі серйозно підірвала українську безпеку. Харківські угоди не лише продовжили далеко за межі 2017 р. присутність у Криму 25 тисяч російських військових (без яких навряд чи вдалося б так легко захопити півострів у 2014 р.), вони ще й легітимізували там підривну діяльність російських спецслужб, оскільки злочасна російсько-українська угода 1997 р. (Договір про статус та умови перебування Чорноморського флоту) передбачала ще й збереження десяти російських розвідувальних та контррозвідувальних підрозділів у Севастополі. Російський флот, як влучно зауважив Джеймс Шерр, це не просто звалище старих кораблів, призначених на металобрухт, це ще й притулок для російської агентури, логістичний центр «діяльності, яку всі попередні українські президенти вважали шкідливою для інтересів своєї країни»⁴⁶.

У червні 2010 р. український парламент під тиском Росії виключив зі стратегії національної безпеки мету «інтеграції в євроатлантичну систему безпеки і набуття членства в НАТО»⁴⁷. У

⁴⁶ Ibid., p. 16.

⁴⁷ Ukraine drops Nato membership bid. *Euobserver*, June 4, 2010, <https://euobserver.com/news/30212>

липпі був прийнятий закон про пріоритети внутрішньої і зовнішньої політики, який офіційно зобов'язав Україну зберігати «позаблоковий статус». Російські розвідники, вислані Ющенком, були негласно прийняті назад в Україну; ціла низка росіян отримала українське громадянство за прискороною (і сумнівною з правового погляду) процедурою, щоб обійняти високі урядові посади, аж до очільника Міністерства оборони, Служби безпеки та особистої охорони президента. А Володимир Сивкович, політик, якого ще тоді підозрювали у тісних зв'язках із російськими спецслужбами (нині він у розшуку), став віцепрем'єр-міністром із питань безпеки. Не дивно, що на момент російського вторгнення у 2014 р. українська армія й апарат безпеки були в повному безладі; кілька тисяч державних службовців утекло до Росії слідом за Януковичем, десятки офіцерів армії, поліції та служби безпеки перейшли на бік ворога.

Масштабна інфільтрація українських держустанов російською агентурою не лише уможливила мирне захоплення Криму російськими спецпризначенцями і масштабні збройні заворушення на південному сході країни. Вона, ймовірно, забезпечила також керувану ескалацію насильства на Майдані й довкола нього взимку 2013–2014 р. у рамках розробленої російськими «політтехнологами» стратегії так званого «контрольованого» (чи «маніпульованого») хаосу⁴⁸. Один із цих «ляльководів», тогочасний помічник Путіна і, як вважають, його головний радник з українських справ Владіслав Сурков («путінський Распутін», за висловом Пітера Померанцева)⁴⁹, знаний як завзятий «заперечувач України» і один з архітекторів путінської (анти)української політики. Саме йому належить відома фраза про те, що «немає ніякої України, є лише «українство», специфічний розлад свідомості». Практичні поради щодо насильницького лікування згаданого ним «розладу» виглядають сьогодні особливо зловісно: «Примус силою до братніх

⁴⁸ Andrew Wilson, *Virtual Politics. Faking Democracy in the Post-Soviet World*. New Haven & London: Yale University Press, 2005.

⁴⁹ Peter Pomerantsev, Putin's Rasputin. *London Review of Books*, 20 October 2011, <https://www.lrb.co.uk/the-paper/v33/n20/peter-pomerantsev/putin-s-rasputin>

відносин, – пояснював він, – єдиний метод, який історично довів свою ефективність на українському напрямку. Не думаю, що буде винайдено якийсь інший»⁵⁰.

Велетенський масив електронних листів та інших документів, добутих із поштової скриньки Суркова хакерською групою «Українська кіберхунта», ілюструє його масштабну участь у подіях 2014 р. в Україні, зокрема в організації та управлінні так званою «російською весною» – народним «повстанням» на півдні і сході України після революції Євромайдану⁵¹. Його роль в ескалації насильства на Майдані і подальшій, досі не до кінця зрозумілій утечі Віктора Януковича (вже після досягнення посередницького компромісу з опозицією, який начебто відкривав шлях достроковим президентським виборам), залишається поки що суто гіпотетичною⁵².

Проте цілком очевидно, що Кремль цього разу був набагато краще підготовлений до революційних подій в Україні, ніж у 2004 р., і мав набагато більше можливостей маніпулювати цими подіями на власну користь. Не лише інфільтрація українських інституцій була значно глибшою і системнішою, а й «політичні технології», застосовані командою Суркова, були витонченішими, а пропагандистська кампанія, розгорнута під час Євромайдану, була значно потужнішою – що й підтвердила невдовзі антиукраїнська (й антизахідна) пропагандистська війна в глобальному масштабі⁵³.

⁵⁰ Surkov: It's interesting for me to act against the reality. *Актуальные комментарии*, 26 февраля 2020, <https://actualcomment.ru/surkov-mne-interesno-deystvovat-protiv-realnosti-2002260855.html>

⁵¹ Alya Shandra, Robert Seely, The Surkov Leaks: The Inner Workings of Russia's Hybrid War in Ukraine. *RUSI Occasional Papers*, 16 July 2019, <https://rusi.org/explore-our-research/publications/occasional-papers/surkov-leaks-inner-workings-russias-hybrid-war-ukraine>

⁵² Timothy Thomas, *Russia. Military Strategy. Impacting 21st Century Reform and Geopolitics*. Fort Leavenworth, KS: Foreign Military Studies Office, 2015, p. 373-374.

⁵³ Деякі провокації, особливо після 2014 р., були організовані досить винахідливо, – як, наприклад, підпал угорського культурного центру на Закарпатті у 2018 трьома польськими громадянами з праворадикального угруповання на замовлення німецького(!) журналіста, зв'язаного, правдоподібно, з російськими спецслужбами. Див. Yuri Zoria, Alya Shandra, Attack on Hungarian centre in Ukraine:

Окрім часто повторюваної тези про «неіснування» України та пов'язаних із нею тез про «глибокі внутрішні поділи» та «штучність» українських кордонів, для полегшення й виправдання військового вторгнення було розроблено ще два окремих, але взаємопов'язаних наративи. Один стосувався «нацистів» із потужно демонізованої Західної України, котрі начебто здійснили у Києві державний переворот, скинули (за підтримки Заходу) законний уряд і встановили фашистську хунту. Другий наратив стосувався росіян і російськомовних, які нібито зазнають утисків в Україні, а з приходом до влади «нацистів» опинилися взагалі на межі геноцидного знищення. Ні один наратив, ні другий не були абсолютно новими. Історія про «пригноблених» російськомовних циркулювала в російських і багатьох зарубіжних ЗМІ ще від початку 1990-х років, коли мільйони російських колоністів і їхніх нащадків у постсовєтських республіках зіткнулися раптом з вимогою (і потребою) опанувати на певному рівні мову зневажених ними аборигенів. Що ж до «нацистського» наративу, то його бойове випробування відбулось у 2004 р., коли фальшиві «націоналісти» пройшли парадом у центрі Києва, вдаючи з себе прихильників Віктора Ющенка – для його передвиборчої дискредитації⁵⁴. Проте

three Poles charged with terrorism in German journalist-planned plot. *Euromaidan Press*, 9 January 2019, <https://euromaidanpress.com/2019/01/09/organized-by-german-journalist-three-poles-face-terrorism-charges-for-arson-attack-on-hungarian-center-in-ukraine>. Або на свій лад показова історія про невелику групу російських олігархів, які фактично приватизували територію меморіального комплексу Бабин яр із заявленим наміром збудувати там музей Голокосту. Їхні перші практичні кроки, однак, викликали занепокоєння активістів, які запідозрили групу в намірах реалізувати в проєкті прокремлівські, антиукраїнські пропагандистські наративи. Див. Josef Zissels, Poutine nous envoie un Cheval de Troie. *Desk Russie*, 24 septembre 2021, <https://desk-russie.eu/2021/09/24/josef-zissels-poutine-nous-envoie.html>. Підозри особливо загострились після того, як один з олігархів був викритий на фінансуванні антиукраїнської операції «під чужим прапором» у Харкові – платив кримінальникам за малювання у місті свастик від імені українських «неонацистів». Див. Seth Hettena, Sources Say Oligarch Funded Scheme to Paint Swastikas in Ukraine. *Rolling Stone*, 23 March 2022, <https://www.rollingstone.com/politics/politics-features/putin-russia-ukraine-invasion-nazi-operation-1325817/>

⁵⁴ Anton Shekhovtsov, Pro-Russian network behind the anti-Ukrainian defamation campaign. *Blogspot*, 3 February 2014, <https://anton-shekhovtsov.blogspot.com/2014/02/pro-russian-network-behind-anti.html>. Див. також: Halya Coynash, Fake «Ukrainian fascist»

глибше коріння цього нарративу сягає совєтських часів, коли весь український національний рух визначався як «націоналістичний» або й «нацистський», а Західна Україна оголошувалася його споконвічною колискою⁵⁵.

Обидва нарративи виявилися доволі успішними з пропагандистської точки зору, оскільки обидва спиралися на певні усталені стереотипи (як частина «імперського знання», перетвореного на міжнародне), а також на деякі вміло підтасовані факти та напівправду. І той, і той апелював до «здорового глузду», хоча зазвичай цей «глузд» ґрунтувався на цілковитому незнанні особливостей України, її колоніального минулого й постколоніального сьогодення. Наратив про «пригноблених русофонів» спирався на загальне переконання, що кожна держава, особливо новостворена, має тенденцію до «націоналізації», тобто прагне асимілювати меншини панівну мову й культуру. Ця модель виглядає слушною, проте малопридатною до України, де владна, майже стовідсотково зросійщена еліта зберегла панівне становище й після проголошення незалежності, а відтак і російська мова зберегла домінантні позиції в більшості сфер суспільного життя. Досить згадати, що жоден український олігарх не розмовляє українською мовою як рідною, а з-поміж усіх шести українських президентів лише Віктора Ющенка можна вважати україномовним у повсякденному побуті. Поступове розширення вжитку української мови впродовж трьох останніх десятиліть відбувалося не згори вниз, зусиллями владних «націоналізуючих» еліт (які насправді цілком комфортно почувалися зі звичною російською мовою), а як складний двосторонній процес, у рамках якого україномовна більшість мусила шукати взаємоприйнятних компромісів із панівною, структурно упривілейованою російськомовною меншістю. Повільність і непослідовність цього процесу дратувала радикалів з одного боку, натомість сама його необхідність дратувала консерваторів з

arrested and charged with working for Russia and its proxy Luhansk «republic». *Kharkiv Human Rights Group*, 24 January 2021, <http://khp.org/en/1608808766>

⁵⁵ Mykola Riabchuk, *The City and the Myth: Making Sense of the Lviv «Nationalist» Image*. *Aspen Review*, 2020, no. 1, p. 63-77; <https://www.aspen.review/article/2020/city-myth-making-sense-lviv-nationalist-image/>

другого боку, проте одні й другі поступово при звичаювались до пошуку компромісів, а разом і до того, що їхня країна виглядає (і, ймовірно, виглядатиме) не зовсім так, як їм би хотілося.

Другий пропагандистський наратив – про вигаданих «нацистів» – спирається на схожі стереотипи, розроблені і поширені «імперським знанням» (українці у тому дискурсі – нацистські колаборанти, Західна Україна – колыска українського націоналізму, українці – генетичні антисеміти). «Доказова база» того наративу істотно слабша, проте саме йому було відведено головну роль для виправдання російської агресії. До новочасного політичного обігу він потрапив у 2004 р. з легкої руки російських «політтехнологів», що керували кампанією Януковича проти Віктора Ющенка (одним із них був, до речі, автор сьогодишнього «підручника з геноциду» Тімофей Сергєйцев)⁵⁶, а у 2012 р. той наратив отримав друге дихання, коли маргінальна ультраправа партія «Свобода» отримала несподівану інформаційну підтримку від провладних, лояльних до Януковичевого режиму масмедій (за рахунок більш поміркованої демократичної опозиції) і пройшла до парламенту з безпрецедентними для подібних груп в Україні 10% голосів. Генеральний план, ймовірно, полягав у тому, щоб вивести згодом її лідера до другого туру президентських виборів (2015 р.), оскільки це був єдиний опонент, якого Янукович міг перемогти без значних фальсифікацій.

Ці зусилля несподівано окупилися у 2014 р., коли в Києві почалися антиурядові протести, а історії про «нацистів» на Майдані були підхоплені і роздуті московською пропагандистською машиною⁵⁷. Це збило з пантелику багатьох іноземців, не кажучи вже про

⁵⁶ Ольга Ліпич, Автором плану знищення української нації виявився політтехнолог Януковича, який у 2004 році ділив Україну на три сорти. *Обозреватель*, 5 квітня 2022, <https://www.obozrevatel.com/ukr/politics-news/avtorom-planu-znischennya-ukrainskoi-natsii-viyavivysya-polittechnolog-yanukovicha-yakij-2004-roku-diliv-ukrainu-na-tri-sorti-foto.htm>

⁵⁷ Додільницька група Hoaxlines проаналізувала обширні дані з мережі щодо поєднання термінів «Україна» (Ukraine) та «нацисти» (Nazi) у медійних дискусіях від червня 2010 до липня 2022 року. Їхнє парне вживання різко зросло під час російського вторгнення в Україну у 2014 році і так само підскочило напередодні і під час російського нападу у 2022. Дослідники дійшли висновку, що «широке занепокоєння екстремізмом в Україні є рідкістю, якщо тільки Росія не інструменталізує це явище для виправдання

росіян, а найгірше – спантеличило й налякало багатьох українців на південному сході, традиційно прив'язаних до російських ЗМІ. Дехто навіть приєднався до російських оперативників, відряджених в Україну очолити «народне повстання проти хунти» (як згодом хвалився один із очільників того «повстання» Ігорь Гіркін: «Коли б наш загін не перейшов кордон, все би пропало!»)⁵⁸. Більшість жителів регіону воліли лишатися осторонь, проте деякі стали й на український бік. Цього було недостатньо, щоб дати відсіч озброєним провокаторам, проте досить, щоб не допустити поширення «Російської весни» на всю територію «Новоросії». Українська армія, хоч і дезорганізована, змогла звільнити за допомогою добровольців більшу частину Донбасу і наблизилася до оточення його головних центрів – Луганська та Донецька. Щоб урятувати своїх маріонеток від повного розгрому, Росія мусила ввести регулярні війська, передбачувано розбила танками погано озброєну українську піхоту і змусила Київ погодитися на перемир'я.

Тривалі переговори розпочалися у Мінську, де Росія вдавала, що «не є стороною конфлікту», й наполягала на тому, щоб Київ вів переговори безпосередньо з представниками так званих Донецької та Луганської «народних республік». Це означало б фактичну легалізацію маріонеткових режимів, чого Київ не міг прийняти, тож переговори проходили в дещо химерному форматі, де Росія грала роль посередника – поряд із Францією та Німеччиною, і водночас промовляла від імені представників «воєнних формувань окремих районів Донецької та Луганської областей» (так вони офіційно називались на зустрічі).

Семирічні суперечки щодо тлумачення «Мінських угод» передбачувано не принесли жодних результатів, оскільки неможливо ефективно обговорювати конфлікт, головний підбурювач, учасник і бенефіціар якого вдає, ніби «не є його учасником». Україна резонно противилась інкорпорації «сепаратистських» регіонів до свого тіла на

своїх агресивних дій». Див. *Hoaxlines*, August 3, 2022, <https://hackmd.io/@Hoaxlines/aug-3-2022?fbclid=IwAR3i56GyyRH6TeAF5NqrSypIM-YAXLZwjPnbyzeclpoW9WkY18f2hSeHkyY#What-can-the-data-tell-us>

⁵⁸ Anna Dolgov, Russia's Igor Strelkov: «I Am Responsible for War in Eastern Ukraine. *Moscow Times*, 21 November 2014, <https://www.themoscowtimes.com/2014/11/21/russias-igor-strelkov-i-am-responsible-for-war-in-eastern-ukraine-a41598>

московських умовах (і під московським контролем), оскільки це фактично перетворило б її на дисфункціональну державу, «велику Боснію», відкриту для всіляких московських диверсій і маніпуляцій. А Росія, зрозуміло, теж не могла піти на жоден компроміс, оскільки це означало б цілковитий провал її майстер-плану⁵⁹.

Неспроможність Москви загнати Україну в пастку майстерно сконструйованих нею «Мінських угод» доповнилася черговою поразкою проросійських партій і кандидатів на виборах 2019 р.: прихід до влади «космополіта» і «пацифіста» Зеленського замість гаданого «ультранационаліста» Порошенка не спричинив жодних істотних змін у політиці України щодо Москви. Це був виразний знак, що традиційно хитка й амбівалентна Україна пройшла нарешті точку неповернення, не лишаючи проросійським силам шансів на електоральний реванш. Як і в кожній нормальній країні, зміна уряду в Україні перестала бути підставою для фундаментальних геополітичних реорієнтацій.

Всупереч очікуванням Москви, Зеленський не став нічого змінювати в політиці свого «ультранационалістичного» попередника. «Декомунізаційні закони», ухвалені у 2015 р. (і спрямовані фактично на деколонізацію), залишилися чинними, національна мета приєднатися до ЄС і НАТО залишилася закріпленою в Конституції, м'яке просування української мови й культури було й далі підтримане низкою нових законів та інституцій, Російській православної церкві в Україні так і не дісталось сподіваних привілеїв і вивищення над іншими церквами, зокрема головною суперницею – Православною церквою України, канонічно пов'язаною від 2018 р. з Константинопольським патріархатом. Ставлення населення до Росії й, особливо, до Путіна залишалося в Україні вкрай негативним⁶⁰, а позитивне ставлення до ЄС і НАТО – стабільно високим⁶¹.

⁵⁹ Duncan Allan, *The Minsk Agreements Rest on Incompatible Views of Sovereignty. Chatham House*, July 15, 2019; <https://www.chathamhouse.org/expert/comment/minsk-agreements-rest-incompatible-views-sovereignty>

⁶⁰ Динаміка ставлення населення до Росії. *Київський міжнародний інститут соціології*, 26 травня 2022, <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1112&page=1>

⁶¹ Public Opinion Survey of Residents of Ukraine. *International Republican Institute*, 2 April 2022, https://www.iri.org/wp-content/uploads/2022/05/2022-April-Survey-of-Residents-of-Ukraine_ENG.pdf

Під певним оглядом, Зеленський навіть перевершив свого попередника, закривши найбільш токсичні проросійські пропагандистські телеканали і посадивши під домашній арешт найближчого друга Путіна й головного агента російського політичного впливу в Україні Віктора Медведчука, звинуваченого у державній зраді⁶². Вигуки «ми втрачаємо Україну!» стали постійним мотивом у російських пропагандистських медіях – як відображення справді важливої, хоча і неповної правди. Повна правда полягала в тому, що Україна вже давно була «втрачена» – якщо не у 1991, то безумовно у 2014, – і лише власні міфи й ілюзії перешкоджали Москві це збагнути.

Після кільканадцяти місяців шантажу та демонстративного нарощування військової присутності біля українських кордонів Міністерство закордонних справ Росії 17 грудня 2021 р. оприлюднило два проекти текстів – «Договору між Сполученими Штатами Америки та Російською Федерацією про гарантії безпеки» та «Угоди про заходи щодо забезпечення безпеки Російської Федерації та держав-членів Організації Північноатлантичного договору [НАТО]» – і звернулося до США та їхніх союзників по НАТО з проханням негайно відреагувати. Заявлена мета документів полягала в отриманні «правових гарантій безпеки», але фактично зводилася до зухвалої вимоги відходу НАТО зі Східної Європи на позиції до 1997 р. і визнання всього регіону й насамперед України легітимною сферою російського впливу⁶³.

Ці документи були радше погано завуальованим оголошенням війни, аніж пропозиціями для переговорів. Якщо вимоги Росії не будуть виконані, зловісно натякали кремлівські політики, їм доведеться подбати про безпеку країни самотужки, наявними «військово-технічними засобами». Через два місяці, 24 лютого 2022 р., всі ці «засоби» були приведені в дію. Росіянам, як з'ясувалося, йшлося зовсім не про безпеку, не про територію і навіть не про

⁶² Kremlin-Allied Ukrainian Lawmaker Medvedchuk's House Arrest Extended. *RFE/RL*, 10 January 2022, <https://www.rferl.org/a/ukraine-medvedchuk-house-arrest-extended/31647523.html>

⁶³ Françoise Thom, What Does the Russian Ultimatum to the West Mean? *Desk Russie*, 30 December 2021, <https://en.desk-russie.eu/2021/12/30/what-does-the-russian-ultimatum.html>

помсту. Йшлося про перемогу уяви над дійсністю, фантазії над реальністю: українців, уявлених як «нацистів», слід було знищити, людей Заходу – як ворогів-змовників – викрити, а росіян – богоносців – ошчасливити місією порятунку людства від глобального зла в мілленарному поєдинку. Російська війна в Україні таким чином – це війна перверсивного, ілюзорного, паралельного світу, витвореного не лише Путіним і його очманілими від власної брехні пропагандистами, а й поколіннями російських філософів, письменників, науковців, митців, – війна колективної маячні з невідвладною їй реальністю, яка має бути якщо не змінена, то знищена, починаючи з України, «військово-технічним шляхом».

За цих обставин українці не мають іншого вибору, окрім як боротися за свою країну, свободу, гідність та ідентичність. Єдина альтернатива – бути стертими з лиця землі в рамках «остаточного розв’язання українського питання», до якого вже досить відверто закликають кремлівські ідеологи. Росіяни, які абсолютною більшістю підтримують своїх знавіснелих лідерів, не мають жодного шансу стати нормальною нацією, зосередженою на розв’язанні власних проблем, а не поглиблюванні чужих. Для одужання їм треба було б капітально переглянути свою переверсивну самосвідомість і сформувати нову, постімперську ідентичність, сумісну з сучасним світом суверенних національних держав. Можливо, такій фундаментальній ревізії посприє шок від поразки у війні з Україною; можливо, статус держави-ізгоя й дедалі глибша міжнародна ізоляція спонукає їх критичніше глянути на свою сумнівну історію, ганебну сучасність і безперспективне майбутнє. Історія іронічна, й остаточне розв’язання «російського питання» (замість «українського») цілком може стати несподіваним (і вельми бажаним) наслідком путінської війни в Україні.

Володимир Нагірний

РОЗДІЛ IV

«ВНУТРІШНІ КРОВОТЕЧІ» «НАРОДНОЇ ВІЙНИ».

Війна проти України провокує внутрішні розколи в РФ

До вторгнення в Україну всі війни, які вела путінська Росія, сприяли зміцненню режиму та консолідації населення довкола влади. Друга чеченська війна (1999–2009), російсько-грузинська війна (2008), анексія Криму (2014), гібридна війна на Донбасі (2014–2022), інтервенція в Сирію (з 2015 р.) були подіями і процесами, які посилювали режим і сприяли консолідації населення довкола нього.

Разом з культом «Великої Перемоги» у Другій світовій війні, новітні воєнні інтервенції грали і продовжують грати роль «вітрини» режиму в його комунікації з внутрішньою аудиторією. Мілітаристський порядок денний є головною платформою імперської мобілізації населення Росії. «Перемоги» та воєнна істерія, генерована пропагандою, сформували в РФ атмосферу піднесеного очікування населенням нових територіальних та статусних здобутків країни. Станом на початок 2022 р. ці очікування були єдиним чітким елементом «образу майбутнього» Росії. У цій системі координат, перемоги в Україні і/або в інших конфліктах мали гарантувати режиму стійкість, щонайменше, на період фізичного життя Путіна та ключових фігур російської влади.

Водночас попри намір провести швидко і успішну кампанію, влада усвідомлювала, що війна з Україною і ймовірне продовження агресії щодо країн, які Москва називає (або потенційно може назвати) «історичною Росією», є надскладними завданнями. Подібні

війни актуалізують (навіть у разі успіху) значні ризики, зокрема для внутрішньополітичної стабільності.

Саме тому впродовж тривалого часу Росія готувалася до «великої війни». Цілеспрямована підготовка до неї стартувала в період між 2007 та 2009 роками. Реваншистський курс остаточно оформився після трьох подій:

- *Мюнхенська промова Путіна 2007 р.*, у якій російський правитель артикулював «образи» на адресу Заходу, позначив геополітичні амбіції РФ та де-факто оголосив курс на «проведення незалежної зовнішньої політики»¹ (де-факто – курс на реванш);

- *Вторгнення в Грузію у 2008 р.*, яке стало своєрідним тестом на спроможність збройних сил РФ у конфліктах з набагато слабшим у військовому плані противником та дозволило побачити реакцію Західного світу на використання Росією армії в процесі реалізації курсу на відновлення контролю над колишньою «периферією імперії»;

- *Остаточне завершення Другої чеченської війни у 2009 р.*, придушення останнього активного осередку сепаратизму всередині РФ.

Відтак курс було визначено, апробовано, а внутрішній фактор воєнної дестабілізації ліквідовано. Режим зосередився на підготовці до майбутніх завоювань.

1. Передвоєнна мобілізація населення, держави та еліт

В рамках підготовки до «Великої війни», крім іншого, режим провів профілактику внутрішніх ризиків. Це не був окремий трек внутрішньої політики. Адже в цілому всередині країни Путін прагнув встановлення максимально можливого контролю над політичним життям та будь-якими проявами громадянської активності. А це однаковою мірою відповідало інтересам як підготовки до війни, так і зміцненню особистої влади правителя РФ та режиму, що асоціюється насамперед з його іменем.

¹ Виступление Владимира Путина на Мюнхенской конференции по вопросам политики безопасности. Мюнхен, 10 февраля 2007 г. URL: [https://ru.wikisource.org/wiki/%D0%A0%D0%B5%D1%87%D1%8C_%D0%9F%D1%83%D1%82%D0%B8%D0%BD%D0%B0_%D0%B2_%D0%9C%D1%8E%D0%BD%D1%85%D0%B5%D0%BD%D0%B5_\(2007\)](https://ru.wikisource.org/wiki/%D0%A0%D0%B5%D1%87%D1%8C_%D0%9F%D1%83%D1%82%D0%B8%D0%BD%D0%B0_%D0%B2_%D0%9C%D1%8E%D0%BD%D1%85%D0%B5%D0%BD%D0%B5_(2007))

Маневрувати і вести складну гру не тільки на міжнародній, а й на внутрішній арені, Путін змушений був, оскільки усвідомлював: під тиском війни ризики дестабілізації та поглиблення внутрішніх розколів зростають. На думку Тімоті Снайдера, якщо війна в Україні призведе до внутрішньої дестабілізації в РФ, Путіну доведеться обирати між збереженням влади і продовженням війни. І у цьому разі «Путіну не знадобиться виправдання, щоб піти з України, оскільки він робитиме це заради власного політичного виживання»². Втім, робити такий вибір Путін не хотів і не хоче. Тому тривалий час готував Росію до «геополітичного стрибка».

Ставши головним розпорядником ресурсів Північної Євразії, режим вимагав від інших «стейкхолдерів» держави Росія безумовної лояльності до себе та переважно імітаційної участі в формальних суспільно-політичних процесах.

Населення: лояльність і декларативний патріотизм

Як і на зовнішній арені, всередині країни путінський режим діяв в параметрах «гібридного» дискурсу. Пропаганда формувала «рамку», в якій толерувалась абсолютна лояльність до влади. При цьому повноцінного включення, реальної мобілізації від росіян до війни і на її початку не вимагалось. Спроби говорити з населенням у категоріях «народної війни»³ та дихотомії «перемога або смерть»⁴ влада почала робити тільки з другої половини 2022 р.

² Snyder Timothy. How does the Russo-Ukrainian War end? Thinking about... 2022. October, 5. URL: https://snyder.substack.com/p/how-does-the-russo-ukrainian-war?i=34pv8&utm_campaign=post&utm_medium=web&fbclid=IwAR2DQZJOAEGJiCv6VDiNgXyK_hGRleNTp8V27ft-61HLXxx5F_5JobOJFM4

³ Перший заступник глави Адміністрації президента Росії Сергій Кірієнко: «Росія завжди вигравала будь-яку війну, якщо ця війна ставала народною. Так було завжди. Ми обов'язково виграємо і цю війну. Але для цього потрібно, щоб це була саме народна війна, щоб кожна людина відчувала свою причетність» (Див.: Замглавы АП Кириенко призвал к «народной войне». Радио Свобода. 2022. 22 октября. URL: <https://www.svoboda.org/a/zamglavy-ap-kirienko-prizval-k-narodnoy-voynе-/32096046.html>)

⁴ Президент РФ Путін: «У них [країн Заходу] одна ціль – розкасувати колишній Радянський Союз і його основну частину, Російську Федерацію. ... Якщо ми підемо цим шляхом, ... я не знаю навіть, чи зможе зберегтись такий етнос, як російський народ у тому вигляді, в якому він є сьогодні. Будуть московити якісь, уральці і так далі» (Див.: Будуть московити та уральці: путін

Втім, навіть на початку другого року війни режим намагався радше заспокоїти населення, знизити рівень тривожності, аніж стимулювати його до несанкціонованих проявів дієвого патріотизму. З одного боку, «турбопатріотизм» формує власний порядок денний, що є незвичним для російської влади, яка звикла сама визначати цілі і шляхи їх досягнення. З іншого – Путін намагається залишити «простір для ескалації». Причому не тільки у воєнній та геополітичній площинах, а й у внутрішній. «На столі» залишаються варіанти включно з економічною націоналізацією та повною мобілізацією. Державно-бюрократичний апарат готовий до реалізації будь-якого з цих сценаріїв⁵. Питання тільки у тому, чи є політична воля на такий варіант розвитку подій та у визначенні режимом оптимального часу для того, щоб дійти до межі ескалації. Однак принаймні до президентських виборів-2024, «стабільний тил» для режиму становить значну цінність. Тому населення має бути більшою мірою лояльним, ніж «патріотичним».

Держава: лояльність і адміністративна вертикаль

Ключовий напрям путінської внутрішньої політики в контексті підготовки до стресів, пов'язаних з війною, – розбудова адміністративної вертикалі, яка стала головним інструментом контролю над внутрішньополітичною ситуацією. З початком війни важливою функцією вертикалі стала також мобілізація внутрішніх ресурсів для реалізації геополітичних амбіцій Путіна.

Вертикаль почала формуватися зі створення у 2000 р. федеральних округів, очолюваних повноважними представниками президента. Наступним кроком стало фактичне скасування виборності губернаторів у 2004 р. (обраний глава регіону має пройти процедуру призначення президентом). Станом на початок 20-х років XXI століття, вертикаль влади було доведено до бажаних для режиму

заговорив про розпад росії. Слово і діло. 2023. 26 лютого. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2023/02/26/novyna/svit/budut-moskovyty-ta-uralczi-putin-zahovoryv-pro-rozpad-rosiyi>)

⁵ Soldatov A., Borogan I. Russia's Halfway to Hell Strategy. Why Putin Has Not Yet Launched a Total War in Ukraine. Foreign Affairs. 2023. March 6. URL: <https://www.foreignaffairs.com/ukraine/russias-halfway-hell-strategy>

параметрів не тільки у структурному, а й персональному плані. Глави суб'єктів федерації – абсолютно лояльні до режиму чиновники. Навіть керівники національних республік (потенційно найбільш схильні до сепаратистських устремлінь) на публічному рівні декларують повну лояльність. А на практичному – забезпечують виконання вказівок з Москви.

Крім послаблення регіональних еліт, вертикаль дозволяє мінімізувати участь населення у політичному житті⁶. Вона успішно блокує будь-які спроби активізму або несанкціонованого впливу на політику «знизу». Фактично, вибудувавши владну вертикаль, режим відмовився від будь-яких форм реального суспільного діалогу. Населення РФ позбавлене можливості розв'язувати проблемні питання на «горизонталі». Влада стала єдиним арбітром та регульовальником внутрішньополітичних процесів. Це, з одного боку, дозволило режиму тримати населення під контролем. Але з іншого – призвело до того, що вирішення значної кількості внутрішніх проблем відкладено на період, коли центр і сформована ним вертикаль ослабнуть достатньо, щоб не вправлятися з роллю арбітра.

Еліти: лояльність та імітаційна демократія

Путін та ключові фігури російського режиму виходять з того, що населення не впливає на ухвалення рішень державного рівня і масштабу, а реальними суб'єктами політики є групи еліт. Саме тому ключові зусилля були спрямовані на те, щоб вибудувати таку систему міжелітної комунікації, яка унеможлиблювала б появу альтернативних владі центрів впливу. Система, яка отримала образну назву «вежі Кремля», заохочує горизонтальну конкуренцію між представниками еліт. Однак передбачає, що єдиним арбітром у цій конкуренції є особисто Путін⁷. До того ж представники «веж»

⁶ Сухов І. «Вертикаль власти» и самосознание нации. *Россия в глобальной политике*. 2008. №2. URL: <https://globalaffairs.ru/articles/vertikal-vlasti-i-samosoznanie-naczii/>

⁷ Вежі Кремля: Хто буде ділити спадок Путіна? К.: Український інститут майбутнього, 2023. 64 с. URL: https://uifuture.org/publications/vezhi-kremlya-htobude-dilyty-spadok-putina/?fbclid=IwAR3jICaeVXt-_Ve5BfkW1WnHdTf2ktJr1h37W3x-FQBcmgh3uT66qQKB0kc

зацікавлені у збереженні інституту «верховного арбітражу». Цей інститут, уособлений Путіним, забезпечує зрозумілі для них «правила гри», регулює доступ до державного бюджету та «фінансових потоків», визначає обсяги корупційної ренти, гарантує безпеку на горизонталі, захищає від небезпек знизу та ззовні. При цьому сам Путін є фактором небезпеки для представників еліт. В разі потрапляння у «немилість до Першого» представники еліти втрачають активи, а на фізичну безпеку можуть розраховувати лише в разі втечі з Росії.

Путін «відформатував» Росію під власне розуміння того, якою має бути країна, що веде війну. Однак як і у випадку оцінки та прогнозування зовнішніх реакцій на початок війни в Європі та ресурсу опору України, у внутрішній політиці російська влада не завжди виходила з коректних висновків та припущень.

Як наслідок, всередині РФ сформувались умови для ряду розколів. Частина з них вже проявляється. А ще частина – має суттєві умови для прояву. Подальше продовження війни посилює руйнівний потенціал наявних розколів та створює нові лінії протистояння. І одночасно – продовження війни є головним мотивом збереження чинного режиму. Принаймні саме таке пояснення сам режим транслює населенню.

2. Руйнування «путінської соціальної угоди»

Базова формула: «Добробут в обмін на політичну пасивність»

Основа стабільності путінської Росії – негласна соціальна угода між режимом та населенням. Вона почала формуватися з перших років правління Володимира Путіна і остаточно концептуалізувалась на виборах 2012 р., коли фактичний лідер РФ повернувся з прем'єрського крісла у президентське.

У межах цієї угоди режим гарантував росіянам відносний добробут, а вони відмовлялись від контролю над владою. Тривалий час обидві сторони угоди мали підстави бути задоволеними одна одною. Населення отримувало прийнятні для нього умови життя,

поступове зростання стандартів та обсягів споживання, можливості для саморозвитку та самореалізації у неполітичних сферах. Натомість режим мав змогу повною мірою використовувати переваги безконтрольного доступу до бюджету, застосовувати корупційні механізми та розробляти ризиковані не тільки для глобальної безпеки, а й для самої РФ, геополітичні концепти.

«Побічними ефектами» дії «путінської соціальної угоди» стала деградація інститутів громадянського суспільства та мінімізація політичної участі населення, яке практично повною мірою делегувало владі функцію формування та реалізацію національного порядку денного.

Спроби політичної опозиції та громадського активу зберегти вплив на визначення шляхів розвитку Росії зазнали поразки. Піком цих спроб став «рух білих стрічок» – наймасовіші у XXI столітті політичні акції у РФ (кінець 2011 – перша половина 2012 років). До 2013 р. владі вдалося нівелювати протестний потенціал населення⁸.

З того часу режим взяв курс на односторонню корекцію угоди в своїх інтересах та відповідно до своїх світоглядних та геополітичних уявлень. Починаючи з 2012 р., жодні дії та рішення влади, які мали потенціал непопулярності, не зустріли опору опозиції та населення. Принаймні опору, який за масштабами та політичним значенням міг би бути порівняний з виступами грудня 2011 р. та мітингу на Болотній площі у травні 2012 р. Березневий 2014 р. «Марш миру» проти окупації Криму та початку війни на Донбасі поступався протестам «білих стрічок» і за чисельністю, і за резонансом⁹. І він жодною мірою не вплинув на позиції та наміри влади.

Населення змирилось з тим, що «його не питають». Режим отримав чіткий сигнал, що позицію «незгодних» можна ігнорувати. А соціальну угоду – переписувати в односторонньому порядку.

⁸ Наймасштабніші акції протесту в Росії за останні 20 років. Слово і діло. 2020. 28 липня. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2020/07/28/infografika/svit/najmasshtabnishi-akcziyi-protestu-rosiyi-ostanni-20-rokiv>

⁹ МалOVERьян Ю. «Марш мира» в Москве собрал десятки тысяч участников. BBC News Русская служба. 2014. 15 марта. URL: https://www.bbc.com/russian/international/2014/03/140315_ukraine_moscow_rallies

Корекція 1, 2013-2014 рр. «Добробут і свободи в обмін на велич»¹⁰

Йдучи на першу корекцію негласної соціальної угоди, режим виходив з двох ключових міркувань.

По-перше, влада прагнула «виключити з формули» опозицію. У базовій угоді («добробут в обмін на політичне невтручання») відсутність добробуту за логікою передбачала і відмову населення від невтручання. Відтак виникали умови для критики режиму і з'являлось політичне поле для опозиції. В оновленій редакції частина угоди, яка стосувалась зобов'язань влади (забезпечити «велич»), виносилась за межі політичного поля: народ і влада спільно «йдуть до величі». Однак населення платить за це вже не тільки свободою, але й добробутом.

По-друге, влада відповіла на зростання «запиту на велич». Станом на початок 2010-х років РФ, назагал, пододала наслідки соціально-економічної кризи 90-х років XX століття. Високі ціни на енергоносії дозволили Росії стабілізувати внутрішню ситуацію. Режим помітно зміцнився. Риторика «вставання з колін» поступово поширилась з соціально-економічної площини в геополітичну. Жага реваншу за розпад СРСР, «найбільшу геополітичну катастрофу», стала національним трендом.

Російське населення з ентузіазмом сприйняло «симптоми відродження величі». Важливо, що запит на «велич» підтримали як прихильники Путіна, так і його опоненти. Прагнення бути частиною «великої країни» стало платформою, на якій об'єдналась більшість росіян¹¹.

Пропаганда абсолютизувала ці настрої і вивела на перші позиції у порядку денному. Саме перша зміна «путінської соціальної угоди» обумовила розбудову потужної пропагандистської

¹⁰ Баунов А. Вот такой вышины. В чем опасность нового контракта народа и власти. Фонд Карнеги. 2015. 3 июня. URL: <https://carnegiemoscow.org/commentary/60307>

¹¹ Шилина И. Барометр страха и величия: можно ли в России измерить общественное мнение? LRT.lt. 2022. 20 июля. URL: <https://www.lrt.lt/ru/novosti/17/1742251/barometr-strakha-ili-velichiia-mozhno-li-v-rossii-izmerit-obshchestvennoe-mnenie>

«екосистеми»¹². Через пропаганду режим спрямовує настрої населення РФ у потрібному для нього руслі. Причому пропаганда працює не тільки над створенням образу ворога, а й над питаннями внутрішнього порядку денного.

Корекція 2, лютий-березень 2022 р. «Добробут і свободи в обмін на велич, безпеку і абсолютизм»

Вторгнення в Україну режим позиціонував як війну («спеціальну військову операцію»), успіх якої ультимативно гарантований. Пропаганда пояснювала росіянам, що наслідками цієї «спецоперації» стане зростання міжнародної ваги Росії, ліквідація зовнішніх воєнних загроз, розширення території. В стратегічній перспективі середньостатистичний росіянин мав би отримати опосередковані вигоди від очікуваних здобутків. Однак «тут і зараз» населення було поставлене перед обумовленими війною новими обмеженнями.

Зокрема, в березні 2022 р. було впроваджено закон про воєнну цензуру («закон про фейки»)¹³. Запроваджені проти РФ санкції, хоч і не завдали критичної шкоди середньостатистичному росіянину, все ж помітно змінили звичні стандарти споживацької поведінки населення. Панічні черги за цукром, закриття значної кількості торгових та сервісних мереж, обмеження можливостей подорожувати призвели до відчуття дискомфорту. Але з точки зору середньостатистичного росіянина все це виглядало прийнятною ціною за «неминуче відновлення величі». Так само прийнятною виглядала і поява досить очевидних ознак тоталітаризму. До того ж, така трансформація навіть часто сприймалась як позитивна і бажана, як інструмент прискорення перемоги у війні.

¹² GEC Special Report: August 2020 Pillars of Russia's Disinformation and Propaganda Ecosystem. U.S. Department of State. 2020. URL: https://www.state.gov/wp-content/uploads/2020/08/Pillars-of-Russia%E2%80%99s-Disinformation-and-Propaganda-Ecosystem_08-04-20.pdf

¹³ Путін підписав закон про кримінальну відповідальність за «фейки про дії російської армії». Суспільне. 2022. 4 березня. URL: <https://suspihne.media/213622-derzduma-rf-prijnala-zakon-pro-kriminalnu-vidpovidalnist-za-fejki-pro-dii-armii-rosii/>

До всього, Путін особисто у березні 2022 р. пообіцяв: війна буде вестись силами контрактної армії, мобілізація не планується¹⁴. Тобто влада не вимагатиме включати життя росіян в оновлену соціальну угоду.

Корекція 3, 21 вересня 2022 р. «Добробут, свободи і життя в обмін на велич і перемогу»

Адаптований до потреб війни негласний договір між режимом і населенням був чинним лише пів року. Численні поразки російської армії в Україні наприкінці літа – на початку осені 2022 р. призвели до чергової односторонньої корекції «путінської соціальної угоди». 21 вересня 2022 р. Путін виступив зі зверненням до росіян¹⁵. З точки зору «путінської соціальної угоди» ключовими повідомленнями цього виступу стали:

- оголошення «часткової мобілізації» – тим самим режим повідомив росіянам про те, що від частини з них тепер вимагаються життя для досягнення цілей, позначених владою;
- анонс анексії окупованих територій – «підтвердження величч» мало обґрунтувати ціну, яку мусить заплатити населення за продовження війни;
- репозиціонування війни зі «спецоперації з денацифікації та демілітаризації України» в «протистояння з колективним Заходом» – таким чином акцент переносився на «вищі цілі», ніж ті, які закладені у неформальну соціальну угоду.

Після вересневого звернення Путіна неформальну соціальну угоду було змінено, порівняно з первинною формулою, повністю. Однак вона не втратила легітимності ні в очах населення, ні тим більше в очах влади.

Перш за все тому, що влада не отримала спротиву з боку населення. Навіть навпаки, рівень підтримки війни російським

¹⁴ Как Путин поздравляет женщин с 8 марта во время войны. Медуза. 2023. 8 марта. URL: <https://meduza.io/paragraph/2023/03/08/kak-putin-pozdravlyayet-zhenschin-s-8-marta-vo-vremya-voyny-dve-tsitaty>

¹⁵ Путин объявил «частичную мобилизацию» в России. Медуза. 2022. 21 сентября. URL: <https://meduza.io/feature/2022/09/21/putin-ob-yavil-chastichnuyu-mobilizatsiyu-v-rossii>

населенням швидко і різко зріс (до 80% у листопаді 2022 р. з 34% – у вересні¹⁶). Тобто після того, як кампанію «часткової мобілізації» було в цілому завершено, і безпосередня небезпека бути призваним до війська для більшості військовозобов'язаних минула, населення схвалило цей крок влади. Соціологічні дані з РФ зазвичай не викликають великої довіри, оскільки вони є інструментом пропагандистських маніпуляцій. Але у такому випадку важливі не так цифри, як тенденція: коли минула пряма загроза безпосереднього залучення на фронт для більшості представників соціуму, росіяни повернулись до декларативної підтримки війни, а рівень їх тривожності знизився.

Друга важлива причина відсутності загострення конфлікту між населенням і владою після початку мобілізації полягає у тому, що після кількох корекцій зазнала змін не лише формула, а й ідейна база «путінської соціальної угоди». Станом на 2022 р. і влада, і населення орієнтувались вже не на нормалізацію ситуації в країні після кризи 90-х минулого століття, а на геополітичний реванш. Тобто з'явилися умови для «перекваліфікації» угоди з соціальної в геополітичну. І влада зробила спробу насамперед саме в такому контексті вибудовувати комунікацію з населенням. Суттєвих заперечень соціум не сформулював. Адже інструментів для таких заперечень (дієвого громадянського суспільства) в РФ немає. А умови для бунту, який міг би бути альтернативою громадському тиску на владу, станом на кінець 2022 р. в РФ ще не сформувались. Навіть якби населення хотіло, воно не могло б розірвати угоду в односторонньому порядку.

Корекція 4, лютий-квітень 2023 р. «Свободи і життя в обмін на війну, ізоляцію і соціальний мінімум»

Чергової трансформації «путінська соціальна угода» знову зазнала за пів року. Зміни були озвучені в посланні Путіна до Федеральних зборів, виголошеного російським правителем

¹⁶ Gershkovich Evan. Dozens of Russian Draftees Died in a Ukrainian Strike. Putin's War Machine Rolled On. The Wall Street Journal. 2023. January, 16. URL: https://www.wsj.com/articles/dozens-of-russian-draftees-died-in-a-ukrainian-strike-putins-war-machine-rolled-on-11673864038?mod=hp_lead_pos7

21 лютого 2023 р.¹⁷. Повторивши тезу про те, що Росія змушена вести війну, яку проти неї розв'язав Захід, Путін заявив, що «мова йде вже про існування нашої країни». Відповідно війна є цивілізаційним конфліктом, результати якого визначають не тільки геополітичну перспективу Росії, а й долі всіх росіян.

Значну частину виступу було присвячено питанням соціально-економічного порядку денного. Путін заявив, що Захід не добився успіхів на «економічному фронті»: «Ми забезпечили стійкість економічної ситуації. ... Стратегічне завдання – вивести економіку на нові рубежі». Відтак ключове повідомлення путінського послання до населення РФ – у країні збережено соціальну стабільність, влада контролює ситуацію і виконує зобов'язання; предмет особливої уваги – учасники війни та їхні родини.

У такий спосіб в оновлену «путінську соціальну угоду» повернулася обіцянка забезпечити населенню вже не добробут, але певний соціальний мінімум. Натомість зменшено акцент на «величі». Путін дав зрозуміти росіянам: він готовий дотримуватись частини первинних зобов'язань, але за умови продовження практики повної відмови населення від участі у політичному житті, підтримки війни і згоди на життя в ізольованій країні.

У квітні 2023 р. було зроблене суттєве «доповнення» до соціального контракту між владою і населенням. Закон про створення Єдиного реєстру військовозобов'язаних та запровадження електронних повісток фактично ліквідували можливості ухилитись від призову до війська для російських чоловіків¹⁸.

Війна поступово трансформувалась з інструменту геополітичного реваншу в умову збереження режиму. Крім планетарних амбіцій, Путін має «базову потребу» у збереженні контролю над РФ. А раз так, то населення має бути все ж насамперед лояльним. І під цю трансформацію негласну соціальну угоду знову було «переписано». До неї включені нові обмеження для населення. Але водночас повернулись соціальні обіцянки.

¹⁷ Послання Путіна: повне відео. Главком. 2023. 21 лютого. URL: <https://glavcom.ua/world/world-politics/poslannja-putina-909879.html>

¹⁸ Електронні повістки. Як це працюватиме у Росії? BBC News Україна. 2023. 11 квітня. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-65240699>

Перспективи «путінської соціальної угоди»: чергова корекція або остаточне скасування

Відсутність громадянського суспільства в Росії обумовлює інертну реакцію населення на односторонні зміни режимом формули соціальної угоди. Масових соціальних виступів у РФ не фіксується, соціологічна ситуація є більш ніж прийнятною для влади. Це створює ілюзію того, що численні корекції основ співіснування населення і еліт схвалюються росіянами. Втім, опосередковані дані свідчать, що російський соціум все ж відчуває, що база багаторічної стабільності руйнується:

1. Зріс рівень тривожності. Згідно з даними російської соціологічної кампанії «Фонд Общественное мнение», піки тривожності населення Росії припали на лютий 2022 р. (55% задекларували підвищену тривожність) та на вересень 2022 р. (70%). Тобто, саме на ті періоди, коли влада переглядала умови «путінської соціальної угоди». Очікування послання Путіна до Федеральних зборів призвело до ще одного піку (59%). Однак після того, як до переліку обіцянок влади повернулась теза про забезпечення соціального мінімуму, рівень тривоги на початок березня 2023 р. знизився до 46%¹⁹.

2. Фіксувались протести проти мобілізації. Вони не були масовими. Більшість відомих виступів була спрямована не власне проти мобілізації, а проти характеру та форм її проведення, умов, у які потрапляли мобілізовані. Найпоширенішою формою опору стала «релокація». Після оголошення указу про мобілізацію Росію залишило не менше 500 тис. осіб²⁰. Типовий соціальний портрет «релоканта» – освічений середнього віку чоловік, що працює у високотехнологічній сфері. Під час «часткової мобілізації» спостерігались і специфічні форми вияву опору. Так правитель Чечні Рамзан Кадіров де-факто відмовився виконувати указ Путіна на території республіки, заявивши, що план вже «перевиконано на

¹⁹ Перцев А. Зубья тревожности. Riddle. 2023. 21 марта. URL: <https://ridl.io/ru/zubya-trevozhnosti/>

²⁰ Касянчук Д. Сколько россиян в 2022 году уехало из страны и не вернулось. The Bell. 2022. 30 декабря. URL: <https://thebell.io/skolko-rossiyan-v-2022-godu-uekhalo-iz-strany-i-ne-vernulos>

254%»²¹. Наприкінці 2023 р. в Росії розпочався рух родичів мобілізованих, які вимагають повернення чоловіків з фронту. З одного боку, цей рух використовує стримані форми протесту. З іншого, влада остерігається застосовувати виразно репресивні методи протидії дружин та матерів мобілізованих.

3. *Почала мінятись структура інформаційного споживання.* Телебачення все ще залишається ключовим інструментом формування інформаційного порядку денного в РФ. Але воно втрачає монополію на поширення контенту. Якщо на початку війни росіяни отримували інформацію переважно з телебачення, то вже з кінця весни 2022 р. різко почала зростати аудиторія телеграм-каналів²². Увага до альтернативних оцінок ситуації набула ознак сталої тенденції. Показовим був скандал з публікацією розмови російського продюсера Йосипа Пригожина з мільярдером Фархадом Ахмедовим²³. Негативні оцінки на адресу російських еліт та «самого Путіна» викликали великий інтерес у Росії. При цьому фактором довіри стало те, що такі оцінки дали не опозиціонери, а, зокрема, Пригожин, який публічно підтримує режим.

4. *З'явилися ознаки прихованого невдоволення ситуацією.* Фокус-групові дослідження в РФ, інформація про які потрапляє у відкритий доступ, свідчать, що незадоволення розвитком подій є і в прихильників режиму, і в «незгодних», і в умовного «болота». Незалежно від того, як сформульоване невдоволення, сам факт його появи свідчить про те, що населення фіксує негативні зміни у соціальному контракті. Також про наростання невдоволення та вищу, ніж заведено вважати, крихкість режиму свідчать дані

²¹ Рамзан Кадыров: в Чечне мобилизация проводится не будет. Кавказ. Реалии. 2022. 22 сентября. URL: <https://www.kavkazr.com/a/v-chechne-mobilizatsiya-provoditsya-ne-budet-kadyrov/32046850.html>

²² Склярєвська Г. «Журналисты особого назначения». Кто такие российские z-военкоры? Детектор медиа. 2022. 3 листопада. URL: <https://ms.detector.media/propaganda-ta-vplivi/post/30572/2022-11-03-zhurnalisty-osoblyvogo-pryznachennya-khto-taki-rosiyski-z-voienkory/>

²³ Как развивался скандал вокруг предполагаемого разговора Иосифа Пригожина с Фархадом Ахмедовым о Путине и войне. BBC News. Русская служба. 2023. 27 марта. URL: <https://www.bbc.com/russian/news-65086084>

досліджень з застосуванням новітніх інструментів обробки даних²⁴. Втім, під час кількісних опитувань більшість росіян воліють декларувати підтримку твердження про те, що Росія рухається «у правильному напрямку». І це дисонує з очевидним і вже сформованим соціологічним запитом на закінчення війни (поки – «на російських умовах»). Так, наприкінці 2023 р. 48% росіян вважали, що Росія має переходити до мирних переговорів. Запит на мир перевищив запит на продовження війни²⁵.

5. Зріс потенціал стихійних бунтівних реакцій при збереженні низької ймовірності організованих протестів. Протести неможливі, коли немає структур, здатних підтримувати виступи (політична опозиція, громадські організації). За таких умов рушійною силою протестів могли б стати політико-економічні групи, невдоволені режимом. Але всі ключові групи впливу станом на першу половину 2023 р. все ще мають більше вигоди від співпраці з режимом, ніж ризиків. Виступи, організовані «вежами Кремля» можливі лише за умови укладення ними нового «пакту еліт». Або ж – появи домовленості про «нового путіна». Натомість потенціал бунтівних реакцій навпаки, зростає. Це обумовлено більшою мірою не так ростом невдоволення, як зазначеною вище особливістю російської політики – запереченням самої можливості впливу населення на політику. За таких умов ймовірність неконтрольованого і руйнівного протесту, спровокованого випадковими подіями, є порівняно високою.

Отже, «путінська соціальна угода» буда тричі змінена владою впродовж першого року повномасштабної війни. Повернення до її «базової формули» вже неможливе. Але немає й очевидних ідей щодо нових корекцій соціального контракту. Влада надалі вважає, що може

²⁴ Як російська соціологія маніпулює ставленням росіян до «спецоперації»? Центр протидії дезінформації при РНБО України. 2023. 3 березня. URL: <https://cpd.gov.ua/articles/yak-rosijska-socziologiya-manipulyuye-stavlennyam-rosiyan-do-spezoperacziyi/>

²⁵ Майже половина росіян хочуть, щоб Путін почав переговори про припинення війни в Україні – опитування. Суспільне. 2023. 15 листопада. URL: <https://suspilne.media/617941-majze-polovina-rosian-hocut-sob-putin-pocav-peregovori-pro-pripinenna-vijni-v-ukraini-opituvanna/>

мінати умови співіснування еліт і соціуму без врахування позиції останнього. Та все ж змушена рахуватись з потребами населення.

Маніпуляції з угодою в першій третині 2023 р. – свідчення того, що влада не здатна забезпечити росіянам те, що вона позиціювала як компенсатор за «негаразди», обумовлені війною. Режим не може одночасно утримувати соціальні стандарти і проводити доукомплектування сил вторгнення та заміщення безповоротних втрат російської армії виключно шляхом прихованої мобілізації. Тому, з великою ймовірністю, «путінська соціальна угода» буде денонсована.

Денонсація не обов'язково відбудеться одномоментно. Більш ймовірно, що сторони угоди поступово будуть міняти моделі взаємодії. Влада посилюватиме тиск на населення, а воно, у свою чергу, поступово знижуватиме рівень очікувань від влади. В будь-якому разі режим втратить найнадійніший інструмент «м'якого контролю» над населенням. У нього залишиться тільки опція силового утримання влади. А також сподівання на нездатність росіян до проявів внутрішньополітичної суб'єктності.

3. Вертикальний конфлікт: латентний стан з незначними «клінічними симптомами»

Стосунки між елітами і населенням в РФ не зводяться до «путінської соціальної угоди». Тому руйнування основного неформального контракту між владою і соціумом веде до зростання напруги на всіх напрямках взаємодії між елітами та населенням. Ключова категорія цієї взаємодії – «єдність». В тій чи іншій формі теза про «національну» єдність присутня в усіх програмних виступах Путіна, починаючи з 2008 р.

З 2014 р. влада почала підвищувати статус свята «День національної єдності» (4 листопада). У попередні роки ця дата традиційно була днем проведення «руських маршів» – вуличних театралізованих акцій російських націоналістів. Основний месидж «маршів» був опозиційним до влади. Націоналісти висловлювали їй претензію за те, що вона «недостатньо захищає інтереси»

російського етносу. Втім, після 2014 р. влада перехопила націоналістичний дискурс, значною мірою інтегрувавши його державну ідеологію та, особливо, пропаганду²⁶.

На єдності росіян, яка є запорукою протистояння «зовнішнім загрозам», пропаганда стала робити особливий акцент після початку повномасштабного вторгнення в Україну. І значно посилила його з кінця 2022 р., коли стало очевидним, що війна і пов'язані з нею внутрішні проблеми триватимуть довго. «Ми добре знаємо: коли народ Росії згуртований, єдиний – нам немає рівних. І це головна умова всіх наших досягнень і перемог», – заявив Путін у лютому 2023 р.

Вже сам факт посиленої апеляції режиму до теми вертикальної згуртованості свідчить, що вона відчуває напругу «на вертикалі».

«Ми» і «вони»: російська версія

Тривале перебування при владі одних і тих самих груп еліт, обмежене функціонування «соціальних ліфтів» об'єктивно сприяють загостренню вертикального конфлікту. Однак в РФ цей конфлікт до вторгнення в Україну виглядав мало актуальним. Прояви вертикальної напруги стали прямим наслідком війни.

Попри ритуальну риторичку про «єдність», і населення, і еліти чітко відмежовуються одні від одних. Уявлення про «нас» і «їх» для обох полюсів суспільної «вертикалі» є доволі чіткими. Цю чіткість обумовлюють кілька факторів:

Специфіка політичної культури та міфології. Російський політичний міф персоніфікує періоди піднесення держави. Успіхи Росії заведено пов'язувати передусім з правителями (Іван Грозний, Петро I, Катерина II, Сталін). Так само як і періоди невдач або періоди, оголошені чинним режимом невдалими (Смута, Микола I, Ленін, Хрущов, Горбачов, Єльцин). Функція народу в цій системі світогляду – йти за лідером та/або об'єднуватись довкола нього. Виключення – епізодичні (Мінін і Пожарський), вони не впливають на характеристики базової моделі. Тобто з точки зору населення,

²⁶ Кушнерик Т. Демонстрація примарної єдності. Що святкують росіяни 4 листопада? Главком. 2022. 4 листопада. URL: <https://glavcom.ua/world/observe/demonstratsija-primarnoji-jednosti-shcho-svjatkujut-rosijani-4-listopada-886968.html>

його підпорядкована роль виглядає цілком природною. Це зручно для влади, але практично унеможлиблює досягнення реальної (а не позірної) національної єдності. А також є чинником недовіри до соціологічних даних, які фіксують високий рівень підтримки починань влади (включно з війною). Населення у цій системі координат просто грає відведену йому (і акцептовану ним) роль.

Лояльність до корупції. Ні з точки зору еліт, ні з точки зору населення корупція не підлягає моральному осуду. За неї можуть карати. Однак навіть покарання за корупцію – не «торжество закону», а спосіб з'ясування стосунків між різними групами еліт. Ідеальна модель – «крадуть, але діляться». Якщо влада діє за цим алгоритмом, населення не бачить морального права за собою на осуд корупціонерів, а за державою – на їх переслідування: «вони» «мають право» красти, «ми» не можемо на це вплинути, але претендуємо на частку. «Корупційна угода» менш масштабна, ніж негласний соціальний контракт. Однак вона також є однією із засад «соціальної ієрархії».

Абсолютизація інструментів політтехнологічного впливу. Російські еліти заперечують право та можливість соціуму впливати на вирішення важливих для країни проблем. Населення, своєю чергою, відмовляється функціонувати як суспільство. За таких умов технології політичного та інформаційного впливу підміняють діалог. А сконструйована («віртуальна») реальність стає головним смисловим майданчиком, на якому пересікаються еліти і населення. Така модель не передбачає реальної взаємодії та роботи «соціальних ліфтів». «Ми» і «вони» залишаються фактично незмінними. Політтехнологічні впливи дозволяють не лише забезпечити сталий вплив еліт на населення, але й маскувати вертикальний розрив, який з початком війни набуває нових проявів. Мова йде вже не тільки про дистанцію між путінськими палацами на Валдаї і «ізбою» в російській глибинці, а й між бункером та окопом.

Провісники бунту? Перші симптоми загострення вертикального конфлікту

В РФ не сформувався системний антивоєнний рух. І причина не лише у тому, що з початком вторгнення в Україну режим криміналізував антивоєнну активність. Не менше значення має той

факт, що провоєнні настрої населення підтримуються, рекламуються, схвалюються.

Крім того, в РФ немає політичної потуги, яка б могла взяти на себе лідерство у антивоєнному русі. Єдине політичне середовище Росії, яке декларує неприйняття війни – так звана «ліберальна опозиція». Однак це середовище лише через рік після початку вторгнення в Україну генерувало структуровану антивоєнну програму, яка привернула до себе увагу²⁷. Номінальні російські ліберали не змогли запропонувати населенню зрозумілу альтернативу путінській пропаганді. А найактивніші з них, з одного боку, стали демонстративними «жертвами режиму», отримавши ув'язнення за статтями про «дискредитацію армії» чи «поширення фейків». А з іншого – фактично солідаризуються з владою у формуванні спотворених уявлень на Заході про ситуацію в РФ. Найпоказовіша ілюстрація такої ситуації – кейс Іллі Яшина. Засуджений на 8,5 років ув'язнення політик виступив на сторінках «Time» з закликом до західних суспільств «не звинувачувати всіх росіян в путінській війні»²⁸.

Отже, в Росії немає виразного запиту населення на антивоєнну активність і немає популярних лідерів з чіткою антивоєнною програмою (а номінальні лідери займають позицію, яка політично вигідна режиму). Натомість є підтримка війни лідерами думок та мовчазною більшістю. В таких умовах вертикальний конфлікт довкола теми війни проявитись не може. Завдяки цьому в РФ від початку війни зберігається провоєнний консенсус між елітами і населенням.

Але подальше продовження війни ставить під питання здатність режиму забезпечувати матеріальну базу провоєнного консенсусу. За підрахунками «Forbes Україна», з лютого по листопад 2022 р. РФ витратила на забезпечення війни 82,2 млрд доларів. Це

²⁷ 15 пунктов гражданина России, желающего блага своей стране. Навальный. 2023. 20 февраля. URL: <https://navalny.com/p/6634/>

²⁸ Илья Яшин из тюрьмы: Не вините всех русских за путинскую войну. Time. February, 10. URL: <https://time.com/6254471/%d0%b8%d0%bb%d1%8c%d1%8f-%d1%88%d0%b8%d0%bd-%d0%b8%d0%b7-%d1%82%d1%8e%d1%80%d1%8c%d0%bc%d1%8b-%d0%bd%d0%b5-%d0%b2%d0%b8%d0%bd%d0%b8%d1%82%d0%b5-%d0%b2%d1%81%d0%b5%d1%85-%d1%80%d1%83%d1%81%d1%81/>

становило близько чверті російського бюджету²⁹. Бюджет 2023 р. передбачає видатки на армію, спецслужби і поліцію в розмірі 143 млрд доларів, що складає понад 30% всіх бюджетних витрат³⁰.

Найбільш очікуваними кроками, за умов зростання видатків на війну, є скорочення витрат та збільшення податків. Спроби забезпечити додаткові надходження до бюджету російська влада робить, виступаючи з ініціативами на кшталт «добровільного» разового внеску до бюджету від великого бізнесу³¹ чи додаткового податку на продаж активів західними компаніями, які виходять з російського ринку³². Однак ці та інші кроки не компенсують витрати на ведення війни, подальше продовження якої, з великою ймовірністю, все ж вестиме до скорочення витрат на соціальні потреби. Відтак – і до руйнування базису провоєнного консенсусу між владою та населенням.

Війна також провокує загострення протистояння довкола інших проблем, позиції влади і населення щодо яких не узгоджені повною мірою або залишались на периферії уваги обох сторін. Наслідком цих загострень стають вияви антиелітної активності населення.

Так на початку 2023 р. виразна напруга «на вертикалі» сформувалась довкола підвищення тарифів. У 2022 р. збільшення розцінок на послуги ЖКГ у РФ відбулося двічі. Крім традиційного щорічного підвищення з 1 липня, додатковий перегляд комунальних тарифів було здійснено в грудні. Тарифи зросли на 13,46% за період з грудня 2021 р. по грудень 2022 р. При тому, що за попередній рік аналогічний показник складав 3,55%³³. Це призвело до

²⁹ Даченко В. За дев'ять місяців Росія витратила на війну 82 млрд \$ – це чверть її річного бюджету. Forbes. 2022. 24 листопада. URL: <https://forbes.ua/war-in-ukraine/za-devyat-misyatsiv-rosiya-vitratila-na-viynu-82-blrd-tse-chvert-i-richnogo-byudzhetu-rozrakhunki-forbes-24112022-9997>

³⁰ Лондон: Военные расходы РФ в 2023 году превысят 30% бюджета. DW. 2022. 11 декабря. URL: <https://www.dw.com/ru/london-voennye-rashody-kremla-v-2023-godu-prevysat-30-budzeta-rossii/a-64060755>

³¹ Влада Росії зробить примусовим «добровільний» збір до бюджету з бізнесу, - ЗМІ. Бізнес Цензор. 2023. 20 лютого. URL: https://biz.censor.net/news/3400945/vlada_rosiyi_zrobyt_prymusovym_dobrovolnyyi_zbir_do_byudjetu_z_biznesu_zmi

³² Західний бізнес, який хоче вийти з РФ, зобов'язали платити внесок в бюджет. Економічна правда. 2023. 28 березня. URL: <https://www.epravda.com.ua/news/2023/03/28/698504/>

³³ Тарифні петиції. Платежі за ЖКГ стали єдиною протестною віддушиною для росіян. Український інститут майбутнього. 2023. 1 лютого. URL:

появи таких форм демонстрації невдоволення, як критика влади у соцмережах та на локальних пабліках, збір підписів на підтримку петицій з вимогами скасування рішень про підвищення тарифів (у великих містах підписи поставили по кілька тисяч жителів), «антитарифні» пікети.

Для влади навіть такий обмежений вияв активності населення був до певної міри несподіванкою. Її реакція (найчастіше – перекладання відповідальності між місцевими та федеральними чиновниками одне на одного) показала, що протоколи антикризової комунікації підготовлені не були. Влада була впевнена, що невдоволення не піде далі кухонь.

Недооцінка потенціалу активного спротиву населення у цьому випадку не була критичною. Але вона показала, що система не повною мірою контролює росіян, які знаходять способи демонстрації невдоволення діями влади, якщо такі дії мають конфліктний потенціал і не стосуються прямо тем, за апеляцію до яких законодавчо передбачене негайне застосування каральних інструментів.

Не дивлячись на те, що тарифне невдоволення швидко пішло на спад, влада все ж дала сигнал про те, що «почула» населення: Путін заявив, що впродовж півтора р. (де-факто, до президентських виборів) нових підвищень розцінок на послуги ЖКГ не буде.

Під час президентської виборчої кампанії 2024 р. використання дозволених форм декларації політичних позицій було найбільш яскравим в ході підписної кампанії за кандидата, який асоціювався з антивоєнним та опозиційним порядком денним – Бориса Надеждіна. Влада не допустила появи прізвища Надеждіна в бюлетені. Але черги до пунктів збору підписів за цього кандидата стали одним з найяскравіших епізодів виборів-2024³⁴.

Потенціал протестного руху існує в робітничому середовищі. Він низький з тих самих причин, що й потенціал політичних та громадських рухів: немає структур, здатних спрямувати його у

<https://uifuture.org/publications/taryfni-petyczyyi-platezhi-za-zhkg-staly-yedynoyu-protestnoyu-viddushynoyu-dlya-rosiyan/>

³⁴ Борис Надеждин: чому росіяни стають у черги, щоб підписатися за позасистемного кандидата. Інформатор. 2024. 24 січня. URL: <https://informator.ua/uk/boris-nadyezhdin-chomu-rosiyani-stayut-u-cherghi-shchobi-pidpisatisya-za-pozasistemnogo-kandidata>

русло захисту інтересів трудового населення. Профспілки – повністю підконтрольні владі і, радше, є «синекурами» для профспілкових чиновників, ніж інструментом захисту працівників. Однак певні прояви активізації працівників присутні.

Російська влада наполягає: економіка РФ витримує санкційний тиск. Але, починаючи з 2022 р., великі промислові підприємства Росії все ж мають проблеми як зі збутом продукції, так і з залученням інвестицій. Особливо, якщо власники цих підприємств (олігархи) особисто є фігурантами санкційних списків.

Санкції завдали відчутного удару, наприклад, по автомобілебудуванню. Обсяги виробництва легкових автомобілів у 2022 році впали на 67%³⁵. Постраждали й інші галузі.

Тож цілком природно що, попри всі зусилля влади, в РФ у першому кварталі 2023 р. зросла кількість трудових протестів. Згідно з даними Моніторингу трудових протестів, у січні-березні 2023 р. було зафіксовано 108 акцій працівників³⁶. Для порівняння: за аналогічний період 2022 р. – 58 акцій.

Російський режим докладає значних зусиль для формування стійкого уявлення – як всередині країни, так і назовні – про те, що влада і населення об'єднані спільною метою і спільними світоглядними позиціями. Однак цей міф формується шляхом виведення на перші позиції в порядку денному питань, щодо яких справді є консенсус між елітами і населенням («відновлення величі», завоювання нових територій, «цивілізаційне протистояння» з Заходом) та «винесення за дужки» питань, щодо яких подібного єднання не спостерігається.

Сама модель вертикальної комунікації («путінська соціальна угода») передбачає, що дві сторони угоди, є «ми» і «вони». І еліти, і населення чітко усвідомлюють, що «національна єдність» –

³⁵ Як за Брежнєва. Виробництво легкових автомобілів у РФ впало нижче рівня 1972 року. NV Бізнес. 2023. 3 лютого. URL: <https://biz.nv.ua/ukr/markets/virobnictvo-avtomobiliv-u-rf-vpalo-do-pokaznikiv-brezhnevskih-chasiv-ostanni-novini-50301800.html>

³⁶ Трудовые протесты в России в первом квартале 2023 г. Мониторинг трудовых протестов. 2023. 3 июня. URL: <http://www.trudprotest.org/>

показна. Обидві сторони угоди більшою мірою грають ролі, ніж сприймають ідею єдності, як реальну цінність.

При цьому обидві сторони погоджуються з тим, що «право говорити» мають лише еліти. У населення – опція погоджуватись або не погоджуватись. Досвід незгоди (масові акції протесту, участь у громадській та опозиційній діяльності) у більшості росіян вкрай малий і застарілий.

Ціна такої «стабільності» – накопичення невирішених проблем і суперечностей. Напруга на «вертикалі» зростає. Інструментів амортизації напруги (демократичні процедури, громадянська активність) стає менше.

За таких умов потенційних сценаріїв вирішення вертикального конфлікту є два: остаточне утвердження диктатури або стихійний бунт, приводом до якого може стати непрогнозована і чутлива для критичної маси населення подія чи ситуація.

4. Партійно-політична «карта» Росії: контури «перекроювання»

Вибори до Державної Думи 2021 р. стали взірцевим прикладом застосування на практиці «контрольованої демократії». Згідно з зафіксованими Центрвиборчкомом результатами, нижня палата Федеральних Зборів сформована відповідно до інтересів режиму та з врахуванням потреби у створенні «демократичних декорацій». «Єдина Росія» отримала 49,8% голосів на пропорційних виборах та 198 депутатських мандатів в одномандатних округах. Це дозволило партії влади зберегти конституційну більшість (324 депутати) у нижній палаті парламенту. КПРФ отримала 57 мандатів, «Справедлива Росія» – 27, ЛДПР – 21. Подолати п'ятивідсотковий бар'єр змогла також партія «Нові люди» (технологічний проект, орієнтований на «аполітичного» та «незгодного» виборця) – 13 мандатів³⁷.

Таким чином, без втрати повного контролю над парламентом, режим прагнув показати наявність «демократичних процесів»

³⁷ Партія Путіна і комуністи захопили 85% Думи: в РФ оголосили результати виборів. Українська правда. 2021. 24 вересня. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2021/09/24/7308287/>

(партія влади, у порівнянні з попереднім скликанням втратила 19 мандатів), реструктуризацію середовища «системної опозиції» (комуністи «додали» 15 мандатів, «жириновці» втратили 17), помірне оновлення партійно-політичної структури (входження в парламент «Нових людей») та підтвердження повної поразки «ліберальної опозиції» (серед допущених до виборів номінальних «антипутінців» найвищий результат у партії «Яблуко» 1,34%). І з політичними, і з політтехнологічними завданнями на виборах-2021 режим впорався. У війну Путін вступив, маючи повний контроль над депутатами, що суттєво спростило процес «проведення через парламент» рішень правителя РФ, для легітимізації яких законодавчо передбачена участь Федеральних Зборів.

Російський парламент став одним з ключових інструментів збереження та підтримки провального консенсусу в РФ. Сервільність Держдуми стала головною причиною того, що значущі політичні процеси в РФ, спричинені війною, відбуваються поза парламентом.

«Ліберальна опозиція»: втрачені і не здобуті шанси «хороших русских»

Станом на 2012 р., саме умовна «ліберальна опозиція» виглядала найпотужнішим політичним опонентом Путіна. Саме російські ліберали були найбільш впізнаваними обличчями руху «білих стрічок». Вони сприймалися і всередині РФ, і за кордоном як головний опонент режиму. «Ліберальна опозиція» мала ідеологічно близьке середовище всередині режиму – «системних лібералів», які впроваджували курс на економічні реформи та модернізацію країни. Організаційно російські ліберали представлені кількома партійними проєктами, міжпартійними об'єднаннями та численними громадськими рухами.

Однак впродовж більш ніж десятиліття після виступів на Болотній площі «ліберальна опозиція» лише втрачала вплив на політичний процес в Росії. Реалізувати потенціал їй не вдалось з ряду причин:

Відсутність сталої традиції лібералізму в державному управлінні. Носії ліберальних ідей в Росії лише епізодично отримували доступ до влади, залишаючись переважно поза межами політичної

системи; «як правило, влада в Росії належить консерваторам, прибічникам патерналістського укладу керування державою»³⁸.

Репресії та переслідування опозиційних політиків. Бориса Немцова було вбито у 2015 р. Олексій Навальний пережив замах на життя, після чого опинився в ув'язненні, де врешті також помер (за офіційною версією) або був убитий (за найпоширенішим переконанням). Гаррі Каспаров, Михайло Ходорковський, ще ряд помітних представників «ліберальної опозиції» емігрували. Системного переслідування зазнають прихильники вказаних політичних лідерів.

Втрата потенційного союзника всередині режиму. «Системні ліберали» інтегрувались в режим не тільки організаційно, а й значною мірою ідеологічно: «Без цілісної ідеології та політичної платформи ... лібералізм виродився у сервісну функцію в особі таких професійних управлінців як Олексій Кудрін, Анатолій Чубайс, Дмитро Козак, Герман Греф, Ельвіра Набіулїна, Антон Силуанов і ряд інших, які свідомо обрали служіння запеклій чекістській державі»³⁹. Після початку війни саме «системні ліберали» відіграли важливу роль у забезпеченні економічної та управлінської стійкості путінського режиму.

Ідеологічна та світоглядна близькість з режимом у геополітичних та цивілізаційних питаннях. Російські ліберали загалом поділяють концепт «руського міра». Так, співзасновник «Форуму вільної Росії» Гаррі Каспаров заявляв, що опоненти Путіна не повинні «віддавати їм рускій мір, російську мову і всі ідеї, які пов'язані з просуванням прогресивного»⁴⁰. А письменник і

³⁸ Кононенко Н. Ліберальна опозиція в Росії: міф чи реальність? *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2014. Вип. 2. С. 92. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/kononenko_liberalna.pdf Виправити лінк. Цей переводить на Кондратенка

³⁹ От модернизации до мобилизации. Сергей Медведев – о «сислибах». Радио Свобода. 2023. 13 января. URL: <https://www.svoboda.org/a/ot-modernizatsii-do-mobilizatsii-sergey-medvedev-o-krahe-sislibov-/32220514.html>

⁴⁰ Каспаров на антивоенному форумі: Ми захищатимемо рускій мір в Криму, коли туди прийде Україна. InfoResist. 2022. 21 травня. URL: <https://inforesist.org/ua/kasparov-na-antivo%20d1%94nnomu-forumi-mi-zahishhatimemo-ruskij-mir-u-krimu-koli-tudi-prijde-ukra%20d1%97na/>

публічний критик путінського режиму Дмитро Биков виступав на підтримку «модернізованої» версії одного з головних імперських наративів про «слов'янську єдність»: «Потужне об'єднання слов'ян відбудеться там, де зустрінуться Тіхановская, Навальний і Зеленський. Три молодих президенти трьох вільних республік, трьох вільних країн. Експреспублік, само собою. Якщо три вільні країни отримають молодих і динамічних лідерів, то чому б їм разом не просунути слов'янство у майбутнє?»⁴¹. Тобто «ліберальна опозиція» вже під час війни позначила контури успадкування імперського дискурсу, принаймні щодо країн, які Путін називає «історичною Росією».

Відтак з початком війни «ліберальна опозиція» втратила черговий шанс на те, щоб запропонувати росіянам альтернативний порядок денний. А ключовим напрямом діяльності лібералів після 24 лютого 2022 р. стало формування медійно-політичного тренду «хороших русских». В рамках цього тренду, російські опозиціонери намагаються донести до західних суспільств тезу про те, «що не всі в Росії підтримують війну», і виступають проти «скасування Росії» і «русофобії». Тим самим де-факто, працюють в інтересах режиму, боротьбу з яким декларують своєю метою⁴². При цьому номінальні антипутінські ліберали не сприймають звинувачень у тому, що їх діяльність не приносить користі – ні в боротьбі України проти російського вторгнення, ні в створенні реальної опозиції Путіну⁴³, а також – зберігають повчальний тон щодо українців⁴⁴.

Багато в чому обмеження комунікації з українським суспільством декларацією співчуття та повчаннями для «ліберальної опозиції» та «хороших росіян» зрозуміле. Україна об'єктивно не є

⁴¹ Путин кинул страну в топку. Чем закончится противостояние между Зеленским и путиным. Дмитрий Быков. 3 34:45. URL: https://www.youtube.com/watch?v=uOSIkGHV_Po

⁴² Воробйов Д. Хто такі «хороші росіяни» і що нам з ними робити? Media Vista. 2022. 13 грудня. URL: <https://mediavista.com.ua/archives/4838>

⁴³ Бабченко А. Про ефективність російського ліберала. Главком. 2023. 21 лютого. URL: <https://glavcom.ua/ru/think/pro-effektivnost-rossijskoho-liberala-909908.html>

⁴⁴ Кудін О. Шендерович та Акунін заходилися повчати Українців. Вкрай невдало. Укрінформ. 2022. 31 серпня. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/3561572-senderovic-ta-akunin-zahodilisa-povcati-ukrainciv-ukraj-nevdalo.html>

важливою цільовою аудиторією для них. Ключова аудиторія – західні еліти і (меншою мірою) суспільства. На Заході номінальна антипутінська опозиція все ще розглядається, як «майбутня влада».

На Мюнхенську конференцію з безпеки у 2023 р. отримали запрошення російські політики, які емігрували з РФ. Вони позиціювали себе в якості «російської делегації». І вели мову про майбутнє Росії. Михайло Ходорковський, зокрема, виступив проти дезінтеграції РФ, натомість назвавши оптимальним варіантом розвитку Росії сценарій, за якого країна має «стати реальною федерацією, стати реальною парламентською республікою, стати країною з реальним впливовим самоврядуванням, тобто країною, яка орієнтована на те, щоб покращити добробут громадян, а не шукати легітимність центральної влади шляхом наявності зовнішнього ворога»⁴⁵.

Ходорковський та інші російські опозиціонери говорили в Мюнхені те, що хотіла б почути аудиторія західних еліт. На початку другого року війни «хороші рускіє» усвідомили себе середовищем, з яким західний світ готовий говорити про майбутнє РФ. «Ліберальна опозиція» відчула, що вона має монополію на представлення візії майбутнього Росії перед Заходом і є єдиним «мостом» між путінською диктатурою і «прекрасною Росією майбутнього».

Саме тому Ходорковський висловився проти діалогу Заходу з представниками чинних державно-бюрократичних еліт РФ і сценарію «підтримки нового царя» та збереження основних характеристик російського режиму⁴⁶. Гіпотетично, подібний сценарій «постпутінської реальності» можливий на умовах припинення війни і поступок з боку умовного Михайла Мішустіна в обмін на поступове скасування санкцій. Захід прагне зміни не тільки і не стільки персонального складу, скільки суті російського режиму.

⁴⁵ Васильєва В. Михаил Ходорковский: «Я хочу верить, что через одну Мюнхенскую конференцию на нее будет приглашена официальная делегация из России». Голос Америки. 2023. 21 февраля. URL: <https://www.golosameriki.com/a/khodorkovsky-interview-for-voa-russian/6971836.html>

⁴⁶ Там само.

Водночас дезінтеграція РФ – страх західних еліт настільки сильний, що вони навіть відмовляються публічно говорити на цю тему⁴⁷.

Для «хороших русскіх» ці прагнення і цей страх створюють простір можливостей. Вони позиціюють себе як сила, яка здатна забезпечити демократичну трансформацію та зниження агресивності Росії і при цьому вберегти країну від розпаду.

Втім, навіть якщо «хорошим русским» вдасться запропонувати переконливий для Заходу проєкт «олюднення» Росії, залишається відкритим питання про те, як вони зможуть його впровадити? Російські ліберали мають дуже слабкі політичні, організаційні та електоральні позиції в РФ.

«Ліберальна опозиція» впродовж більш ніж 10 років практично не бореться за підтримку росіян. Де-факто, «хорошіє русскіє» працюють у якості «дублера» режиму, претендуючи на те, щоб зайняти його місце, коли (і якщо) путінська система впаде. По суті, місія, до якої вони себе готують, полягає у тому, щоб зберегти не тільки цілісність РФ, а й основні характеристики імперської політики. Тобто не маючи системних позицій в російській політиці і залишаючись поза межами політичної системи, «хорошіє русскіє» мають амбіції «вбити дракона», аби самим стати цим «драконом».

«Ліберальна опозиція» – це конкурентна до адміністративно-економічної верхівки РФ група еліт, яка використовує ліберальну риторику як інструмент боротьби за доступ до влади. Причому використовує переважно в комунікації не з населенням Росії, а з зовнішніми групами еліт. Принаймні, зворотного вони не довели.

«Хорошіє русскіє» претендують на те, щоб отримати «спадок Путіна» неелекторальним способом і розпорядитись ним відповідно до власних уявлень про оптимальну модель розвитку Росії.

«Турбопатріоти»: прообраз нової опозиції Путіну

Якщо «ліберальна опозиція» за рік війни фактично втратила будь-які шанси на широку підтримку населенням РФ, то на іншому

⁴⁷ Karnitschnig M. Libya with nukes: Is the West ready for Putin to lose? Politico. 2023. February, 23. URL: <https://www.politico.eu/article/libya-nuclear-weapon-west-vladimir-putin-lose-ukraine-war/>

фланзі умовної політичної шкали з'явилося політичне середовище «турбопатріотів». Його соціальна база – ті, хто виступають за безумовне продовження війни, незалежно від того, чи досягаються її цілі⁴⁸. Частка радикальних прихильників війни коливається від 5% до 20%, залежно від того, наскільки успішно відбувається реалізація реваншистських амбіцій РФ.

Середовище «турбопатріотів» претендує на формування політичних проєктів, що будуть представлені у Державній Думі. На відміну від лібералів, які переслідуються як поширювачі «фейків про збройні сили» і яких звинувачують у відсутності патріотизму, влада тривалий час змушена була рахуватись з турбопатріотами». Їм важко закинути відсутність «любові до батьківщини». З таких позицій саме «ультрапатріотичний рух, що спирається на ветеранів, які повернулися з фронту», стає головною загрозою стабільності режиму⁴⁹. Він фактично позбавляє його простору для маневру, підтримуючи тільки ескалаційні сценарії. Саме «турбопатріоти» найбільшою мірою впливають на стратегічні рішення Путіна, ставши важливим елементом «колективного Путіна»⁵⁰.

Середовище «турбопатріотів» є строкатим і неструктурованим. Однак для нього все ж характерні деякі спільні риси. Ідеологічно «турбопатріоти» виступають з націоналістичних позицій. Але російський націоналізм представлений у цьому середовищі в різних версіях – від етнічного до державного. Втім, потенційні ідеологічні розбіжності між прихильниками гасла «Росія для руских» і «многонаціоналами» відходять на другий план. Значно важливішим маркером для них є ставлення до війни. Всі «турбопатріоти» виступають за «війну до повної перемоги» незалежно від того, яку позицію з цього питання займатиме влада і незалежно від

⁴⁸ A year of the war. Did Russians change their mind? Open Minds Institute. 2023/ February, 24. URL: <https://www.openmindsinstitute.org/reports/a-year-of-the-war-did-russians-change-their-mind>

⁴⁹ Пастухов: «Сегодня все, что хорошо для режима, плохо для России и ведет к ее неминемому распаду». Салідарнасць. 2023. 8 апреля. URL: <https://gazetaby.com/post/pastukhov-segodnya-vse-chto-khorosho-dlya-rezhima-pl/190604/>

⁵⁰ Денисенко В. Еліти взяли в облогу Путіна і починають воювати між собою. Главред. 2022. 31 жовтня. URL: <https://opinions.glavred.net/eliti-vzyali-v-oblogu-putina-i-pochinayut-voyuvati-mizh-soboyu-10421546.html>

того, хто і як уявляє «повну перемогу». Для них знищення України як держави є завданням-мінімум у війні.

«Денацифікація неминуче буде й деукраїнізацією – відмовою від розпочатого ще радянською владою масштабного штучного роздмухування етнічного компонента самоідентифікації населення територій історичних Малоросії та Новоросії. Дебандеризації буде самої по собі недостатньо для денацифікації – бандерівський елемент є лише виконавцем і ширмою, маскуванням для європейського проекту нацистської України, тому денацифікація України – це її неминуча деєвропейзація», – писав на початку квітня 2022 р. російський політтехнолог Тимофій Сергєйцев у статті «Що Росія має зробити з Україною»⁵¹.

Публікація статті з закликом до геноциду українців на державному пропагандистському ресурсі стала опосередкованим свідченням того, що носії націоналістичної ідеології прямо пропонують режиму взяти її в якості офіційної. Однак режим виявився не готовим прямо задекларувати реальну мету війни в Україні. З того часу почалася поступова суб'єктивізація «турбопатріотичного» середовища. Воно не дистанціювалося повною мірою від влади і не відмовилося від своєї основної функції всередині влади – здійснення ідеологічно-пропагандистського обслуговування режиму. Однак почало демонструвати власні амбіції, впливати на формування порядку денного, а не тільки впроваджувати накреслені владою плани.

Зі зниженням військової спроможності РФ, знижується до мінімального рівня і здатність режиму виконати програму «турбопатріотів». Саме тому з середини 2023 р. пропаганда почала ставити під сумнів доцільність вимог, які озвучуються радикальними прихильниками війни. Так, 20 червня РІА «Новості» розмістило статтю, в якій «самопризначені патріоти» прирівнюються до «ворогів Росії», оскільки виступають за «війну до переможного

⁵¹ Рецепт знищення України запропонував автор плаката про «три сорти українців». Українська правда. 2022. 4 квітня. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2022/04/4/7337056/>; Скан тексту Сергєйцева на ресурсі «РІА Новості»: Сергєйцев Т. Что Россия должна сделать с Украиной. Главком. 2022. 4 квітня. URL: https://glavcom.ua/pub/pdf/49/4935/ria_ru.pdf

кінця» і згодн не рахуватись з жертвами⁵². Відтак, якщо режим дискутує з «турбопатріотами», то де-факто, вже визнає їх політичну суб'єктність.

Другим важливим консенсусом «турбопатріотів» є підтримка безумовної тоталітарної трансформації РФ, з максимальним обмеженням громадянських прав, переведенням країни на «воєнні рейки» та повною мобілізацією.

На другому році війни середовище «турбопатріотів» складається з кількох сегментів.

«Диванні яструби» всередині влади. Ряд політиків та чиновників публічно виступають з риторикою, радикальнішою, ніж офіційна позиція Кремля. Найяскравіший представник цього середовища – колишній президент РФ, заступник секретаря Радбезу Дмитро Медведєв. Він регулярно через соцмережі та в інтерв'ю виступає з ядерними погрозами, образливими випадками на адресу західного політикуму та України⁵³. Публічна активність Медведєва та інших трансляторів ксенофобського і погрозливого контенту з середовища влади (спікер Держдуми В'ячеслав Володін, ряд депутатів) є свідченням того, що режим прагне зберегти за собою опцію офіційного переходу на «турбопатріотичні» позиції.

Відкриті критики воєнно-політичного керівництва РФ. Одним з перших почав критикувати російську армію та керівництво РФ Ігор Гіркін (Стрелков). Він прямо заявляє про реальність воєнної поразки Росії. «На жаль, ситуація на фронті, яку ЗМІ всіляко лакують, вкрай негативно впливає на ситуацію по всій країні. Не побоюся цього сказати, що ми рухаємося до воєнної поразки. Ми влізли в тривалу затяжну війну, до якої наша економіка виявилася абсолютно не готовою. До неї виявилася не

⁵² Вишневецький Ю. «Знекровити і змучити Росію». Чому кремлівська пропаганда вірить у перемогу ЗСУ. ДС. 2023. 22 червня. URL: <https://www.dsnews.ua/ukr/politics/obeskrovit-i-izmuchit-rossiyu-pochemu-kremlevskaya-propaganda-verit-v-pobedu-vsu-21062023-482025>

⁵³ У Медведєва знову істерика: тепер він заявляє, що Україна нікому не потрібна. УНІАН. 2023. 8 квітня. URL: <https://www.unian.ua/war/u-medvedyeva-znovu-isterika-teper-vin-zayavlyaye-shcho-ukrajina-nikomu-ne-potribna-12210270.html>

готовою ні армія, ні політична система»⁵⁴, – заявляв Гіркін. В експертному середовищі неодноразово висловлювалось припущення, що діяльність Гіркіна контролюється спецслужбами. В такому випадку його активність може бути розцінена як спроба каналізації невдоволення носіїв «турбопатріотичних» поглядів. Або ж навпаки як форма трансляції позицій радикальної внутрішньо-режимної опозиції. Відкриті критики станом на першу третину 2023 р. ще не виступали з акцентованими випадками на адресу особисто Путіна. Однак саме вони створюють умови для постановки питання про те, що Путін вже не задовольняє «справжніх патріотів» і на порядку денному – пошук нового «вождя». До того ж, саме Гіркін першим почав шукати організаційні форми для «турбопатріотизму». Так ним та ще кількома відомими в націоналістичному середовищі фігурами було проголошено про створення «Клубу розгніваних патріотів», який має стати «спільнотою патріотично налаштованих людей, які багато років не словом, а ділом служать Росії». Саме Гіркін став першою «жертвою репресій режиму проти російських патріотів». 21 липня 2023 р. його було затримано, а потім – заарештовано за звинуваченням у «екстремізмі»⁵⁵. Найбільшим розчаруванням медіа-аудиторії Гіркіна стало те, що «розгнівані патріоти» не змогли хоча б позначити опір діям влади. Причому, не спостерігалось не лише помітних вуличних акцій, а навіть помітної інформаційної хвилі на захист одного з найбільш впізнаваних «турбопатріотичних» критиків режиму. Арешт Гіркіна розглядався в інформаційному просторі переважно у контексті намірів влади «розгромити» «турбопатріотів», як потенційного політичного конкурента. Політичний захист лідер «розгніваних патріотів» отримав лише від лідерів «ліберального крила»

⁵⁴ Цит. за: Чупак М.-С. Клуб недоумків. Гіркін зібрав «розлючених патріотів Росії», які втомилися від поразок окупантів. 24 канал. 2023. 3 квітня. URL: https://24tv.ua/girkin-stovriv-klub-rozserdzhenih-patriotiv-yaki-vtomilisya-vid_n2286918

⁵⁵ Арестован Игорь Стрелков (он же Гиркин). Его заподозрили в призывах к экстремизму. Медуза. 2023. 21 июля. URL: <https://meduza.io/feature/2023/07/21/arrestovan-igor-strelkov-on-zhe-girkin-ego-zapodozrili-v-prizyvah-k-ekstremizmu>

російської опозиції. Гірка визнали політичним в'язнем Навальний⁵⁶ та Ходорковський⁵⁷.

Пропагандисти: «хвіст», який хоче «крутити собакою». Телевізійні пропагандисти відіграли вирішальну роль у поширенні українофобії, російського націоналізму та провоєнних настроїв серед населення. Вони формували міф про «другу армію світу» та очікування щодо швидкої перемоги. З другої половини 2022 р., коли стало зрозумілим, що сила російської армії переоцінена, а російська перемога не очевидна, пропагандисти почали частково дистанціюватись від режиму. Пропаганда залишилась важливим елементом інформаційної війни, зокрема в частині трансляції російських наративів на світову аудиторію⁵⁸. Однак телевізійні топ пропагандисти (Ольга Скабєєва, Маргарита Сімоньян, Володимир Соловйов, Дмитро Кисельов та інші) почали подекуди «знімати відповідальність» з себе перед російською аудиторією. Поразки та стратегічні прорахунки російської армії пропагандисти пояснюють політичною нерішучістю керівництва, помилками військових, недостатньою залученістю населення до війни⁵⁹. Ще більшою мірою, ніж обережна критика влади, про прагнення пропагандистів набути політичної суб'єктності свідчить їх постійна апеляція до радикальних експансіоністських та ескалаційних сюжетів (погрози «дійти до Берліна», завдати ядерного удару, знищити українців, залякування наслідками поразки РФ⁶⁰). У такий спосіб, пропа-

⁵⁶ Навальний назвав терориста Стрелкова «політичним в'язнем». Українська правда. 2023. 25 липня. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2023/07/25/7412814/>

⁵⁷ Ходорковский назвал преследование Стрелкова политическим. DW. 2023. 25 июля. URL: <https://www.dw.com/ru/mihail-hodorkovskij-nazval-presledovanie-igora-strelkova-politiceskim/a-66345297>

⁵⁸ Roache M., McKenzie S. Another Tech 'Innovation' With Unintended Consequences. NewsGuard. 2023. February. URL: <https://www.newsguardtech.com/special-reports/russian-disinformation-programmatic-advertising/>

⁵⁹ Stepanenko K., Kagan F. Russian Offensive Campaign assessment: October 2. ISW. 2023. October, 2. URL: https://www-understandingwar-org.translate.googleusercontent.com/ru/russian-offensive-campaign-assessment-october-2?_x_tr_sl=en&_x_tr_tl=uk&_x_tr_hl=uk&_x_tr_pto=sc

⁶⁰ Сімоньян лякає росіян наслідками в разі поразки РФ (відео). Главком. 2022. 29 листопада. URL: <https://glavcom.ua/video/simonjan-ljakaje-rosijan-naslidkami-v-razi-prohrashu-rf-video-892216.html>

гандисти претендують на роль виразників поглядів найбільш радикального, «турбопатріотичного» сегменту російського населення. З цієї позиції (якій влада не може заперечити) пропаганда почала піднімати й інші проблеми. Вона заговорила про корупцію, зокрема в армії⁶¹. Тобто, пропагандисти почали виходити за межі сформованого владою порядку денного. А раз так, то заявили і про амбіції політичної суб'єктності. Втім, про чітку артикуляцію цих амбіцій не йдеться. Пропаганда залишається на службі режиму.

«Воєнкори»: «гібридна» громадськість. На фоні перших суттєвих втрат та поразок російської армії частина російського соціуму почала шукати альтернативні телебаченню медійні майданчики. З березня по червень 2022 р. аудиторія Telegram в Росії зросла вдвічі. Основу цього зростання забезпечили канали про війну⁶². Мережа каналів російських «воєнкорів» (кілька з них досягли охоплення понад 1 млн підписників), в цілому працює як пропагандистська. Однак якщо телевізійна пропаганда орієнтується на все населення РФ, то «воєнкори» – на середовище, яке глибоко інтегроване в воєнний та націоналістичний порядок денний. «Воєнкори» не є єдиною спільнотою. Частина з них – штатні співробітники пропагандистських ЗМІ, які чітко орієнтується на обслуговування інтересів влади. Інші – виступають з критичних позицій стосовно армійського керівництва. Однак всі «воєнкори» є виразниками позицій провоєнних кіл. В контексті «спецоперації» вони забезпечують інформаційну підтримку війни⁶³.

Розуміння того, що вплив «воєнкорів» зростає, стимулює владу до спроб встановити контроль над цим сегментом інформаційного простору. Путін особисто провів кілька зустрічей

⁶¹ Архангельский А. Среди своих. Почему российские пропагандисты начали критиковать власть. Фонд Карнеги. 2022. 6 октября. URL: <https://carnegieendowment.org/politika/88105>

⁶² Склярєвська Г. «Журналісти особливого призначення». Хто такі російські з-воєнкори? Детектор медіа. 2022. 3 листопада. URL: <https://ms.detector.media/propaganda-ta-vplivi/post/30572/2022-11-03-zhurnalisty-osoblyvogo-pryznachennya-khto-taki-rosiyski-z-voienkory/>

⁶³ «Російські «воєнкори» не є журналістами, це фактично воєнні злочинці – директор Центру стратегічних комунікацій та інформбезпеки. Громадське радіо. 2022. 7 березня. URL: <https://hromadske.radio/news/2022/09/07/rosiys-ki-voienkory-ne-ie-zhurnalistamy-tse-faktychno-voienni-zlochyntsi-dyrekto-r-tsentru-stratehichnykh-komunikatsiy-ta-informbezpeky>

з «воєнкорами», найбільш резонансною з яких була червнева 2023 р. Саме ця зустріч, на думку Марка Галеотті, стала фактичним визнанням: режим не здатен донести свої повідомлення до населення через традиційні канали, він потребує допомоги «воєнкорів», намагається їх використати⁶⁴. В соціальному вимірі – являють собою феномен «гібридної» громадськості. В політичному плані «воєнкори» створюють емпіричну базу «турбопатріотичної» опозиції режиму. Не заперечуючи необхідність війни, вони критикують владу за відсутність результатів. В перспективі «воєнкори» претендуватимуть на те, щоб займатись інформаційним супроводом націоналістичних сил.

*Євгеній Пригожин: «персональний садист Путіна»*⁶⁵, що став «жертвою режиму». Один з екстравагантних представників російської клептократії, Євгеній Пригожин, став помітною медійною фігурою в контексті війни у середині 2022 р. Саме тоді приватна військова компанія «Вагнер», яку він контролював, почала набирати для участі у бойових діях ув'язнених. «Штурмові загони», сформовані з «зеків», використовувались на найскладніших ділянках фронту. Зокрема – під час багатомісячного штурму Бахмута. «Вагнерівці» зазнавали велетенських втрат. При цьому сам Пригожин максимально використовував увагу до себе з політичною метою. Він позиціював «Вагнер», як найбільш боездатний підрозділ сил вторгнення, на відміну від ЗС РФ, які не довели статус «другої армії світу». При цьому «вагнерівці» регулярно епатували демонстрацією жорстокості. Страта кувалдою⁶⁶ колишнього ув'язненого, який, здавшись, побував у полоні, стала елементом публічного образу ПВК «Вагнер» та інструментом психологічного тиску як на українську армію, так і на самих найманців. Демонстративно

⁶⁴ Galeotti Mark. Opinion: One sign Putin is losing ground. CNN. 2023. June, 20. URL: <https://edition.cnn.com/2023/06/20/opinions/putin-russian-war-bloggers-communication-galeotti/index.html>

⁶⁵ Захаров А., Аренина К. и др. Шеф и повар. Проект. 2023. 12 июля. URL: <https://www.proekt.media/portrait/evgeniy-prigozhin/>

⁶⁶ Заключенного, завербованного ЧВК Вагнера, жестоко убили после возвращения из украинского плена. Медуза. 2022. 16 ноября. URL: <https://meduza.io/cards/zaklyuchennogo-zaverbovannogo-chvk-vagnera-zhestoko-ubili-posle-vozvrashcheniya-iz-ukrainskogo-plena-a-zakonno-bylo-ego-vydavat>

підкреслюючи свою позасистемність, Пригожин став «лакмусовим папірцем російської кризи»⁶⁷.

Певний час, Пригожин виглядав претендентом на лідерство в ніші «турбопатріотизму», який розглядає опцію створення власного політичного проекту за згодою влади і під її покровительством. Частково його формат «очікування майбутнього» був подібним до формату «ліберальної опозиції». Він робив ставку на «отримання у спадок» влади у неелекторальний спосіб. Вибори мали б лише легітимізувати присутність Пригожина у владі. Він чітко давав зрозуміти, що не бачить для себе варіантів поза Росією, не залишить країну за будь-яких умов. А підконтрольний йому силовий інструментарій, зважаючи на високу ймовірність внутрішніх конфліктів, був для нього гарантією того, що «батьківщина відповість взаємністю». Критикуючи керівництво МО та армії, Пригожин претендував не стільки на те, щоб стати опозицією системі, скільки – щоб посилити власні позиції всередині режиму. Війну він розглядав, як «вікно можливостей», завдяки якому вдасться суттєво розширити вплив у Росії.

Однак коли система почала його відторгати (ключовою подією став наказ міністра оборони про підпорядкування «добровольчих формувань» з 1 липня 2023 р. Міністерству оборони⁶⁸), Пригожин вдавсь до заколоту.

Події 23-24 червня 2023 р., коли «Вагнер» блискавично захопив Ростов-на-Дону і за менш ніж добу пройшов дві третини шляху до Москви, стали найбільшою внутрішньою кризою в РФ з моменту початку війни.

Вони показали, що режим набагато слабший, ніж прийнято було вважати. Населення не готове жодним чином втручатись у важливі для країни процеси, бюрократичний апарат, без чітких

⁶⁷ Пригожин може бути тією «скрепою», яка свого часу буде стримувати РФ від розвалу – Євген Магда. Громадське радіо. 2023. 10 січня. URL: <https://hromadske.radio/podcasts/my-ie-buly-y-budem-informatsiynny-maraton/pryhozhyn-mozhe-buty-tiieu-skriepoiu-iaka-svoho-chasu-bude-strymuvaty-rf-vid-rozvalu-yevhen-mahda>

⁶⁸ Шойгу приказал всем российским добровольческим формированиям подписать контракт с Минобороны. Пригожин отказался. Медуза. 2023. 11 июня. URL: <https://meduza.io/news/2023/06/11/ministr-oborony-sergey-shoygu-prikazal-vsem-rossiyskim-dobrovolcheskim-formirovaniyam-podpisat-kontrakt-s-minoborony>

команд «згори», охоплює параліч, а захопити владу – досить просто. З великою ймовірністю, Пригожин відмовився від наміру йти в Москву якраз тому, що не був готовий розпорядитись владою, яку міг отримати.

З іншого боку, після того, як кризу було врегульовано, Пригожин продовжив інформаційну активність. Фактично, впродовж короткого заколоту він генерував популістську політичну програму, яка виходила за межі порядку денного «турбопатріотизму», і базувалась на категорії справедливості⁶⁹. З цією програмою Пригожин сподівався боротись за владу в РФ. Якщо не на виборах (до участі в яких він скоріш за все не був би допущений), то – в процесі високоймовірного неелекторального «транзиту».

У будь-якому випадку, харизматичний, жорсткий і популярний Пригожин був загрозою для влади. Саме тому його загибель в авіатрощі 23 серпня 2023 р. була однозначно сприйнята більшістю політичного середовища, як убивство потенційного конкурента режиму. Це вбивство ліквідувало загрозу Путіну безпосередньо від Пригожина. Однак створило умови для формування міфу про «жертву режиму», «правдоруба» і «поборника справедливості». В перспективі, Пригожин може бути «піднятий на прапор» «турбопатріотів» у внутрішніх конфліктах всередині РФ⁷⁰.

Загалом же режим розуміючи, що став надмірно залежним від «турбопатріотичного» середовища, намагається частково інтегрувати його в «системні» політичні проекти. Зокрема, в ЛДРП, яка переживає кризу після смерті Володимира Жириновського.

Самі ж «турбопатріоти», демонструючи політичні амбіції, не можуть повною мірою реалізувати їх. По-перше, у більшості з них «точок дотику» з владою більше, ніж «ліній розколу». Вони залежні від влади і контролюються владою, хоч ступінь цього

⁶⁹ «Мы показали мастер-класс, каким могло быть 24 февраля 2022 года». Пригожин выступил с первым заявлением после мятежа ЧВК Вагнера. Медуза. 2023. 26 июня. URL: <https://meduza.io/paragraph/2023/06/26/my-pokazali-master-klass-kakim-moglo-byt-24-fevralya-2022-goda>

⁷⁰ Навальный об убийстве Пригожина. Навальный. 2023. 24 августа. URL: <https://navalny.com/p/6655/>

контролю не є абсолютним. По-друге, від влади повністю залежить, чи будуть створені правові умови для потенційного політичного проєкту носіїв радикальних підходів: як і у випадку «ліберальної опозиції», політичні суб'єкти, які претендували б на участь у політичному процесі, просто можуть бути не легалізованими владою у правовому полі. По-третє, середовище «турбопатріотів» роз'єднане: вони генерують достатні обсяги контенту, щоб претендувати на 20-25% електоральної підтримки, але не витворили організаційних форм, які реалізували б цей потенціал.

Однак станом на першу половину 2023 р., саме «турбопатріоти» були єдиним середовищем, яке генерувало опозиційний Путіну порядок денний. Але вони не пропонували альтернативних підходів до визначення стратегії розвитку РФ. Їх пропозиція – прискорення процесу дистанціювання РФ від світової спільноти, аж до остаточного перетворення країни у «фортецю в облозі».

В контексті виборів потенційним завданням «турбопатріотів» є суб'єктна участь у парламентських виборах. Використовуючи радикальні гасла, вони прагнуть отримати фракцію у Держдумі, трансформувати політичний успіх у доступ до розподілу адміністративно-бюрократичних посад. І вже з цих позицій – готуватись до процесів у Північній Євразії, які розпочнуться після відходу Путіна від влади.

Попри позірну міцність політичних позицій режиму, війна створила умови для значного переформатування «політичної карти» Росії.

Партія влади, з великою ймовірністю, існуватиме не довше, ніж існуватиме чинний політичний режим. «Єдина Росія» є не просто партією влади, а партію путінської влади. Після того, як Путін залишить політичну сцену, ця партія втратить ключовий сенс свого існування.

Потенційні претенденти на владу в післяпутінській Росії орієнтовані не так на політичну конкуренцію з режимом, як на «боротьбу за спадок». Саме цю модель політичного стратегування обирає «ліберальна опозиція».

Реальною електоральною опозицією режиму мають найвищі шанси стати «турбопатріоти»: середовище прихильників ізоляціонізму та конфронтації з Заходом. Вони з середини 2022 р. здійснюють політичний вплив на режим, штовхаючи його до прискореної та інтенсифікованої радикалізації. Однак показово, що

Пригожин, який першим серед російських політичних суб'єктів кинув виклик системі, напередодні «маршу справедливості» зробив заяву, якою позначив готовність дистанціюватись від ультрапатріотичного порядку денного і переключити увагу на внутрішні проблеми РФ. Він визнав, що напад на Україну був неспровокований: «Україна не бомбила Донбас», від НАТО Росії загрози не було. А справжня причина – прагнення російських еліт захопити ресурси України⁷¹. Тобто, лідер заколоту дав чіткий сигнал про готовність суттєво змінити позиції РФ в разі успіху його виступу. Інша справа, що в ході «маршу» Пригожин не продемонстрував стійкого наміру боротись за владу до кінця. І, на думку багатьох спостерігачів, саме відмова від наміру «йти до кінця» визначила подальшу долю Пригожина: режим ліквідував його за саму спробу захоплення влади.

В будь-якому разі, можна припустити, що підтримка «турбопатріотичних» гасел для претендентів на владу в РФ – радше інструмент боротьби, аніж реальна політична програма. Режим використовує в своїх інтересах як «турбопатріотів», так і «ліберальну опозицію». Але Путін і орієнтовані на нього державно-бюрократичні еліти залишаються ключовим політичним гравцем РФ, хоч і значною мірою втрачають можливості, які мали перед початком війни.

Населення РФ залишається політично несуб'єктивним. Ця несуб'єктивність рівною мірою влаштовує і режим, і його головних опонентів. Російські еліти орієнтуються на вирішення політичних питань без участі росіян.

5. «Транзит» чи крах? Коли і за яких умов настане момент прояву внутрішніх розколів

Путін перебуває при владі майже чверть століття. Він та інші ключові фігури режиму мають вік 70 років та більше. Втім фізичний вік державно-бюрократичних еліт РФ – не головна проблема.

Значно важливіше, що російський режим – морально застарілий. Це знаходить прояв як у повсякденному його функціонуванні (російські вищі посадові особи включно з Путіним уникають

⁷¹ ЗСУ не бомбили Донбас – його Росія розграбувала: Пригожин здивував новим одкровенням. 24 канал. 2023. 23 червня. URL: https://24tv.ua/konflikt-prigozhina-shoygu-vatazhok-pvk-vagnera-sprostuvav-feyki_n2340464

користування сучасним інформаційним інструментарієм⁷²), так і в ідеологічній та практично-політичній спрямованості на реконструкцію імперії та колоніальну політику⁷³.

Російський режим є архаїчним і за уявленнями про механізми функціонування сучасних суспільств. Ракетні обстріли енергетичної інфраструктури України мотивувались, зокрема, такою «логікою»: створити українцям нестерпні побутові умови, аби вони змусили Зеленського зупинити опір і прийняти умови Путіна. Так прес секретар російського правителя Дмитро Песков заявляв: «Керівництво України має всі можливості, щоб вивести ситуацію у нормальне русло, має всі можливості врегулювати ситуацію, виконати вимоги Російської Федерації і зупинити таким чином усі можливі страждання мирного населення⁷⁴. Схожі «логічні конструкції» активно транслювали восени 2022 р. учасники пропагандистських телешоу.

Причиною як застосування практики тероризму, так і її очевидно недолугої пропагандистської інтерпретації є намагання «приховати головну таємницю Росії – те, що її не треба розвалювати. Російської Федерації вже не існує, її можна рятувати чи дозволити зникнути принаймні у такому вигляді, як ми її знаємо. ...російський диктатор відтягує не момент розпаду РФ, а той момент, коли всі про це дізнаються»⁷⁵.

Війна стала формою і умовою існування російського режиму. Цілей, досягнення яких означало б завершення війни, немає. Точка

⁷² «Жодного разу не бачив його з мобільним». NV. 2023. 4 квітня. URL: <https://nv.ua/ukr/world/countries/glib-karakulov-zasudiv-viynu-ta-rozpoviv-podrobici-pro-zhittya-putina-ostanni-novini-50315423.html>

⁷³ Один з ідеологів путінського режиму, помічник президента РФ Володимир Медінський заявляв: «Ми, на жаль, маємо конфлікт традиційних колоніалістів, які століттями будували успішні колоніальні імперії, з територією, яка не захотіла бути колонією» (Див.: На другий рік війни у Путіна заявили, що Росія «не має конфлікту з Україною». РБК-Україна. 2023. 13 квітня. URL: <https://www.rbc.ua/rus/news/drugiy-rik-viyni-putina-zayavili-shcho-rosiya-1681381553.html>)

⁷⁴ В Кремлі відкрито шантажують Україну: Виконайте наші вимоги і обстріли зупиняться. Українська правда. 2022. 24 листопада. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2022/11/24/7377787/>

⁷⁵ Давидова Н. Реанімаційна логіка російського тероризму: «перетворити німеч в ілюзію всемогутності». Київ: Український інститут майбутнього. 2023. 21 с. С. 19. URL: <https://uifuture.org/publications/reanimaczijna-logika-rosijskogo-teroryzmuperetvoryty-nemich-v-ilyuziyu-vsemogutnosti/>

зору, згідно з якою війна триватиме доти, доки Путін перебуває в Кремлі⁷⁶, є досить поширеною і аргументованою. З іншого боку, Путін очевидно ухвалив для себе рішення про те, що єдиний реальний для нього сценарій дожити до природної смерті – залишатись при владі до останнього дня⁷⁷. Особливо в світлі подій у Казахстані, де відхід від влади Нурсултана Назарбаєва призвів до «елітної революції» та відсторонення экс президента від будь-якого впливу на суспільно-політичні процеси в країні. Тому підготовка до президентських виборів, на яких режим намагатиметься забезпечити перемогу Путіна і утвердити його як безальтернативного лідера РФ, почалася ще наприкінці 2022 р.

Крім особистих мотивів Путіна, фактором стримування транзиту є відсутність узгоджених на елітному рівні сценаріїв переходу влади до іншої особи (осіб). Саме тому групи еліт готуються до «турбулентного транзиту». Ключових елементів цієї підготовки два:

- Позиціонування щодо війни: відповідь на питання «Що ви робили, починаючи з 24 лютого?» буде визначальним для політичного майбутнього у постпутінській Росії.

- Створення інструментарію стійкості, безпеки та силового тиску на опонентів у транзитний період: перш за все, мова йде про силовий інструментарій.

«Тремтіння намірів» еліт: між «близькістю до тіла в кривавій бані» і дистанціюванням від порядку денного «спецоперації»

Починаючи з засідання Радбезу РФ 21 лютого 2022 р., яке стало актом «поєднання кров'ю» російських бюрократичних еліт, визначення ставлення війни стало ключовою проблемою для топ

⁷⁶ «Имперская формула принята официально: Россия нигде не заканчивается». За несколько дней до начала вторжения социолог Григорий Юдин в точности описал, какой будет эта война. Медуза. 2023. 24 февраля. URL: <https://meduza.io/feature/2023/02/24/imperskaya-formula-prinyata-ofitsialno-rossiya-nigde-ne-zakanchivaetsya>

⁷⁷ Забеліна Ю. Путін вже ухвалив рішення, як покине Кремль, - Вадим Денисенко про війну «башт» Кремля та наступного президента рф. Telegraf. 2023. 6 квітня. URL: <https://telegraf.com.ua/ukr/intervju/2023-04-06/5785917-putin-uzhe-prinyal-reshenie-kak-pokinet-kreml-vadim-denisenko-o-voyne-bashen-kremlya-i-sleduyushchem-prezidente-rf>

посадовців РФ. Ще під час засідання, яке було показане в ефірі російського телебачення нібито в прямому ефірі (насправді – у запису) кілька чиновників продемонстрували, що є готовність коритись рішенням Путіна, але немає усвідомленого схвалення обраного ним курсу. Так, секретар РНБО Ніколай Патрушев намагався «вмовити» правителя Росії на ще один раунд переговорів з США⁷⁸, а глава зовнішньої розвідки Сергій Нарішкін відверто розгубився під тиском Путіна⁷⁹.

Головним фактором дискомфорту для еліт після початку війни стала втрата звичної моделі існування, яка передбачала поєднання діяльності над формуванням та посиленням російського режиму з можливістю використання західного фінансового, політичного, побутового простору. Перед ключовими політичними фігурами РФ постав вибір: або зробити ставку на Путіна (і втратити можливості на Заході), або шукати варіант дистанціювання від воєнної тематики. Опція переходу в опозицію для російських еліт неможлива. Варіант виїзду з РФ був доступним лише для деяких экс чиновників (Анатолій Чубайс, Аркадій Дворкович).

Путін, влаштувавши публічний акт «визнання республік Донбасу», дав зрозуміти, що він вимагає від еліт підтримки курсу на війну. Частина представників влади прийняла ці умови, публічно, ініціативно й регулярно виступаючи зі схваленням війни.

Однак вже за кілька місяців після початку війни стало помітним, що в середовищі російських еліт домінує намір дистанціюватись від воєнного порядку денного. Частина чиновників, серед яких найбільш статусні – прем'єр Михайло Мішустін, мер Москви Сергій Собянін та значна частина губернаторського корпусу, глави державних корпорацій, прагнуть «перечекати» війну і не створити жорстких асоціацій між своїм прізвиськом та воєнною істерією⁸⁰.

⁷⁸ «Це не Україна організувала, а США!» Секретар Радбезу РФ закликав Путіна до переговорів із Байденом. Суспільне. 2022. 21 лютого. URL: <https://susplne.media/209228-ce-ne-ukraina-organizuvala-a-ssa-sekretar-radbezu-rf-zaklikav-putina-do-peregovoriv-iz-bajdenom/>

⁷⁹ Братушак О. Як Путін опустив Нарішкіна (відео). Українська правда. 2022. 21 лютого. URL: <https://blogs.pravda.com.ua/authors/bratushchak/6213b5b50f030/>

⁸⁰ Кашин О. Партия молчания. Где военный энтузиазм российской власти? Republic. 2022. 10 мая. URL: <https://republic.ru/posts/103860>

Поява «партії мовчання» була обумовлена тим, що більшість державно-бюрократичного середовища внаслідок війни втрачає значну частину пільг, які дає доступ до влади. Однак прямо виступити з несхваленням війни представники номенклатурних еліт не можуть. Вони не мають необхідного інструментарію для цього. З іншого боку, «ставка на війну», при всіх ризиках, може забезпечити чиновнику стабільну лояльність з боку вищої бюрократії. Про кар'єрне зростання не йдеться – за час війни Путін нікого з виразних прихильників війни суттєво не «підняв» в номенклатурній системі координат. Швидше за все, аби не створювати прецедент, після якого претензії на кращі позиції в системі державної влади артикулюватимуть всі, хто гучно кричить про «неодмінну майбутню перемогу».

Натомість ліквідувати «партію мовчання» Путін спробував. 19 жовтня 2022 р. ключові «ухилянти» від воєнного порядку денного Мішустін і Собянін отримали призначення, прямо пов'язані з проблематикою «спецоперації»⁸¹. Так створену спеціальну координаційну раду «для забезпечення потреб спецоперації» очолив прем'єр. А московський мер отримав завдання «підключитись до координації регіонів з питань безпеки»⁸².

З наростанням провоєнної істерії, навіть малоактивні в питаннях війни чиновники змушені час від часу демонструвати лояльність за рахунок різного роду «ритуальних кроків» – таких як візит на фронт і фото в бліндажі (Собянін⁸³) чи піар в контексті «спецоперації» (глава Міністерства промисловості і торгівлі Денис Мантуров⁸⁴).

⁸¹ путін доручив створити координаційну раду для забезпечення потреб війни. Укрінформ. 2022. 19 жовтня. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/3596743-putin-doruciv-stvoriti-koordinacijnu-radu-dla-zabezpecenna-potreb-vijni.html>

⁸² Путин поручил Собянину подключиться к координации регионов по вопросу безопасности. Интерфакс. 19 октября. URL: <https://www.interfax.ru/russia/868574>

⁸³ ТікТок-поїздки на фронт та фотосесія у Луганську: навіщо мер Москви включився у військову кампанію. FREEDOM. 2022. 11 грудня. URL: <https://uatv.ua/uk/tiktok-poyizdky-na-front-ta-fotosesiya-u-lugansku-navishho-mer-moskvy-vklyuchyvsa-u-vijskovu-kampaniyu-video/>

⁸⁴ В РФ офіційно визнали застосування винищувача Су-57 у війні проти України. Фокус. 2023. 20 лютого. URL: <https://focus.ua/uk/voennye-novosti/550793-v-rf-oficialno-priznali-primenenie-istrebitelya-su-57-v-voynе-protiv-ukrainy>

Участь у «ритуальних діях» робить російських чиновників співучасниками воєнних злочинів та свідчить про їх готовність приймати стандарти поведінки елітного середовища. Однак не робить представників «партії мовчання» такими ж VIP-пропагандистами війни як Дмитро Медведєв, Рамзан Кадіров чи В'ячеслав Володін. Їх стратегічна позиція – дійти до «точки біфуркації», зберігши актуальними обидві опції: і перехід на бік «яструбів» (якщо війна зміцнить режим і дозволить йому «відіграти» частину втрачених внаслідок ізоляції позицій), і перехід до лав «послідовних прихильників миру» (якщо «спецоперація» призведе до краху режиму та засудження відповідальних за розв'язання війни).

Для більшості російської номенклатури вторгнення в Україну є «чужою війною». Вони включаються у відповідний порядок денний «за посадою» чи «за статусом». Війна в їх розумінні – це «проект» Путіна та його найближчого кола, а також – пропаганди, яка створила запит на «відновлення величі» серед населення.

Середньостатистичний російський чиновник чи бізнесмен високого та середнього рівня сприймає себе, як «заручника» в ситуації з війною. Він розуміє, що війна (особливо – довга і без виразних перспектив успіху) не відповідає його інтересам. Однак «не може нічого зробити». Тому прагне мінімально залучатись у провоєнні активності. Хіба що, якщо інший підхід обіцяє швидкі кар'єрні, статусні чи матеріальні дивіденди.

Широке коло російських еліт розглядає війну не через призму імперських амбіцій РФ (це – радше «факультативний» дискурс). Для номенклатури війна – це вирішальний фактор транзиту. Війна визначає, коли і на яких умовах відбудеться зміна влади в РФ. Тому ключове приготування еліт – не до перемоги чи поразки, а до процесів, які будуть відбуватися після війни закінченням війни.

Не можна стверджувати, що російські еліти зовсім не переймаються «долею Росії». Але це питання для них не на першому місці у порядку денному. І стати таким може, лише якщо від його вирішення прямо залежатимуть їх безпосередні перспективи. Саме тому Путін робить зусилля, аби, з одного боку, утримати лояльність еліт, а з іншого – позбавити як ключові фігури режиму, так і весь номенклатурний клас можливості зберігати різні опції

реагування. В цьому сенсі звільнення чиновників від декларування доходів на період війни⁸⁵ урівноважується пресингом щодо звичної «вольниці» (закордонні поїздки, користування західними гаджетами, інші приклади демонстративного споживання).

І саме тому в коротко- та середньостроковій перспективі російські еліти перебуватимуть під тиском, в ситуації «тремтіння намірів» та у прагненні дистанціюватись від війни. В такому стані вони є поганим союзником для Путіна. Але в них самих інших союзників, крім Путіна, немає. І режим робить все, аби і не було.

Розмивання монополії держави на насилля: еліти готуються до боротьби за владу «після Путіна»

Після остаточного завершення Другої чеченської війни (2009 р.) в Росії не залишилось непідконтрольних державі збройних формувань. Чечня зберегла часткову військову суб'єктність. Однак де-юре національні частини були включені до складу МВС та внутрішніх військ⁸⁶, а їх лояльність центральному уряду гарантувалась особисто правителем Чечні Рамзаном Кадіровим.

Такий стан речей почав зазнавати трансформацій після того, як стало очевидним, що збройні сили РФ не здатні не тільки забезпечити «безумовне виконання завдань спецоперацій», а й втримати території, які вдалось захопити в перший місяць повномасштабного вторгнення.

До того ж втягування РФ у тривалу війну спричинило рефлексії до минулого досвіду країни, для якої тривалі і невдалі війни закінчувались внутрішніми катаклізмами. І частина еліт почала підготовку до можливого (і ймовірного) періоду трансформацій. Зокрема – шляхом формування силових інструментів. Наразі така підготовка ведеться у кількох формах.

Приватні військові компанії. Військове найманство в РФ заборонене. Однак в Росії створено та діють щонайменше 10 приватних військових компаній (ПВК). Деякі з них мають статус «охорон-

⁸⁵ «Зона серого госбандитизма». Путин разрешил чиновникам не публиковать данные о доходах во время войны в Украине. BBC News Русская служба. 2022. 29 декабря. URL: <https://www.bbc.com/russian/news-64116258>

⁸⁶ Яшин И. Угроза национальной безопасности. Новое время. 2016. 20 февраля. URL: <https://newtimes.ru/articles/detail/107961>

них», але фактично це воєнізовані формування. Більшість в той чи інший спосіб афілійовані з Міноборони або іншими силовими структурами⁸⁷.

В другій половині 2022 р. (після того, як участь ПВК у війні в Україні стала об'єктом підвищеної уваги) в РФ піднімалось питання про необхідність легалізації найманців. Однак влада поки що не пішла на цей крок, оскільки це означало б втрату державою монополії на насилля не тільки де-факто, але й де-юре. Тому Путін обмежився тим, що підвищив статус найманців, поширивши на них соціальні гарантії, аналогічні гарантіям для військових, та закон про покарання за «дискредитацію та поширення фейків»⁸⁸. В червні 2023 р. Міністерство оборони (з санкції і за підтримки Путіна) взяло курс на підпорядкування ПВК армії. І це спричинило заколот найвідомішої російської ПВК – «Вагнер».

Кейс Пригожина і «Вагнера» показав іншим представникам російських еліт, що наявність підконтрольного силового інструмента (навіть з обмеженим функціоналом в період війни) – це суттєвий «аргумент» у міжелітних стосунках та політичній комунікації в країні, що воює.

Саме тому у Пригожина відібрали доступ до вербування ув'язнених. З осені 2022 р. Міноборони розпочало рекрутинг в колоніях, а з початком 2023 р. стало монополістом на цьому напрямі. Крім того, путінський міністр оборони Сергій Шойгу створив підконтрольну собі ПВК «Патріот», яка, починаючи з кінця 2022 р., бере участь у воєнних діях на Донбасі⁸⁹. А в орбіті Міноборони (чи окремих чиновників та генералів, пов'язаних з МО) перебувають ще щонайменше дві ПВК: «Редут» та «Шторм».

Стрімке посилення приватних військових компаній – це свідчення прискореної підготовки еліт (насамперед силових – вони

⁸⁷ Які приватні військові компанії є в росії та в яких країнах вони діяли. Слово і діло. 2023. 9 січня. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2023/01/09/infografika/svit/yaki-pryvatni-vijskovi-kompaniyi-ye-rosiyi-ta-yakux-krayinax-vony-diyaly>

⁸⁸ Путін підписав закон про покарання за «дискредитацію» всіх учасників війни в Україні, у тому числі вагнерівців. Радіо Свобода. 2023. 18 березня. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-putin-armiya-dyskredytatsiya/32324037.html>

⁸⁹ Шойгу відправив на фронт свою ПВК, яка конкурує з «вагнерівцями» – Череватий. Українська правда. 2022. 28 грудня. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2022/12/28/7382706/>

мають найкращі умови для вербування кадрів у приватні структури) до післявоєнного перерозподілу влади. Для Путіна ж, який тривалий час вибудовував конкурентні зв'язки у своєму бюрократичному оточенні, ситуація виглядає дещо інакше. Він толерує «обростання» груп впливу збройними формуваннями, сподіваючись, що, поки вони конкурують одна з одною, він залишатиметься арбітром⁹⁰. Однак відкритим залишається питання про те, чи впорається російський правитель з арбітражем у такому випадку? І чи потрібен взагалі арбітр «людям зі зброєю»? «Марш справедливості» Пригожина значно загострив актуальність цих питань. А після вбивства Пригожина Путін, з точки зору еліт, вже не виглядає арбітром. Він – активний учасник міжгрупової боротьби. До того ж, учасник, який має монополні можливості використання державного силового ресурсу.

Залишається відкритим питання про те, як поведуть себе ПВК після того, як закінчиться війна. Такі питання не може собі не ставити (колективний) Путін. Тому, це ще один аргумент на користь того, що продовження війни для нього – питання виживання.

«Нацбати» і «добробати». З середини літа 2022 р. російські сили вторгнення почала відчувати значний дефіцит живої сили. Намагаючись уникнути потенційно непопулярної мобілізації, режим шукав «гібридні» способи вирішення проблеми. Крім залучення на війну ПВК, великі надії покладались на добровольчі формування.

У липні 2022 р. в РФ почалась масштабна кампанія з формування «добровольчих» та «національних» батальйонів. За первинним задумом кожен регіон мав сформувати щонайменше одну військову частину в складі 400 осіб. В місцевих ЗМІ велась активна реклама набору в «добробати». Кампанія рекрутингу в добровольчі формування, крім іншого, задумувалась, як інструмент підняття хвилі патріотизму. До середини серпня 2022 р. було заявлено про створення понад 50 добровольчих батальйонів⁹¹.

⁹⁰ The Kremlin seeks preservation of the basic checks and balances system with a model of confrontational competition. Robert Lansing Institute. 2023/ March, 16. URL: <https://lansinginstitute.org/2023/03/16/the-kremlin-seeks-preservation-of-the-basic-checks-and-balances-system-with-a-model-of-confrontational-competition/>

⁹¹ Пехота пуше неволи. Новая газета Европа. 2022. 10 августа. URL: <https://novayagazeta.eu/articles/2022/08/10/pekhota-pushche-nevoli>

Однак до моменту оголошення «часткової мобілізації» (21 вересня 2022 р.) особливих успіхів по залученню росіян на фронт російська влада не досягла. «Добробати» не вирішили проблему живої сили на фронті.

Втім, певні наслідки кампанія вербування добровольців все ж мала. Найбільш активними у формуванні добровольчих частин були національні республіки. Правитель Чечні Кадиров використав кампанію для створення та комплектування додаткових частин, де-факто підконтрольних йому. В ряді інших національних республік важливим став не так кількісний набір, як сам факт створення етнічних військових формувань. Прикметно, що в Татарстані батальйони отримали назви татарською мовою. В Республіці Марій Ел «нацбатам» присвоїли імена національних легендарних та історичних героїв, «оборонців марійської землі». Тобто, «нацбати» стали частиною не імперського міфу, а радше спробою зафіксувати відродження національних військових традицій.

Москві, яка була на той момент зацікавлена у залученні живої сили на фронт без оголошення мобілізації, довелось погодитись на використання національного легендування (навіть коли йшлося про виразний антиросійський контекст у неймінгу).

Однак ні залучення добровольців, ні вербування ув'язнених не вирішили проблем і Кремлю довелось піти на мобілізацію. Фактично згорання кампанії набору в добробати пояснюється ще й тим, що найактивніше вони формувались у регіонах, які є потенційно найбільш ризикованими в плані дезінтеграції РФ. Попри те, що бійці «добробатів» уклали контракти з армією, вони зберігали між собою стосунки земляцтва. А регіональні еліти отримали досвід формування національних частин – нехай навіть у такому випадку в інтересах імперського центру.

«Паралельні» воєнізовані структури. На боці РФ у війні беруть участь воєнізовані підрозділи російських неонацистських організацій. Так, за оприлюдненими пресою даними німецької розвідки, в Україні воюють підрозділи «Російського імперського руху» та група «Русич»⁹². Ці та інші правоекстремістські форму-

⁹² Schmid F. Zahlreiche Neonazis kämpfen in der Ukraine für Russland. 2022. Mai, 5. URL: <https://www.spiegel.de/politik/deutschland/ukraine-krieg-organisierte-neonazi-gruppen-kaempfen-fuer-russland-geheimdienstbericht-a-f1632333-6801-47b3-99b9-650d85a51a52>

вання підконтрольні російському режиму та перебувають в оперативному підпорядкуванні армійському командуванню. Однак питання про те, чи зможе режим зберегти контроль над ними після «спецоперації» (або навіть – в разі виразного розходження щодо цілей війни), залишається відкритим.

Також на боці РФ воюють до 15 тис. представників російських «козачих» організацій. «Козацтво» в РФ має законодавчо закріплені повноваження в сфері дотримання правопорядку і є «недержавною частиною державного силового апарату»⁹³. Тобто, де-факто – це мережа парамілітарних воєнізованих організацій, які під час війни використовуються режимом як додатковий ресурс живої сили. Як і хто буде розпоряджатись цим ресурсом після війни – прогнозувати важко.

За даними Головного управління розвідки Міноборони України, «Газпром» у 2023 р. розпочав створення власної ПВК⁹⁴. Поява такого формування у «Газпрому» неминуче призведе до появи подібних утворень в інших держкорпораціях РФ. Незалежно від того, чим буде мотивоване їх створення, реальна мета полягатиме у захисті активів корпорації в разі силових конфліктів за власність на території Росії.

Тобто, в РФ почався процес створення воєнізованих формувань на фоні війни, але не для війни.

Курс російської влади на залучення до участі у війні збройних формувань, які лише частково контролюються армійським командуванням, став виразно помітним з середини 2022 р. З одного боку, такий підхід відповідає концепту «гібридної війни», дозволяє режиму створювати пропагандистську ілюзію «народної війни», в яку залучена не тільки армія. З іншого – така ситуація свідчить про поступове «розмивання» монополії держави на насилля. Бойовий досвід здобувають формування, які часто конкурують між собою,

⁹³ От гибридной до гражданской: казаки пополнили число негосударственных армий на войне в Украине. Re:Russia. 2023. 14 февраля. URL: <https://re-russia.net/analytics/053/>

⁹⁴ «Газпром» створює власну приватну військову компанію. Головне управління розвідки Міністерства оборони України. 2023. 7 лютого. URL: <https://gur.gov.ua/content/hazprom-stvoriuie-vlasnu-pryvatnu-viiskovu-kompaniiu.html>

орієнтовані на різні ідеологічні платформи, різні групи кремлівських еліт.

«Кадиrowці», «пригожинці», представники інших ПВК, «добро-» і «нацбати», військові «крила» російських неонацистів та ультраправих, «козаки», парамілітарні групи та «корпоративні армії» наразі об'єднані спільним завданням та визнають верховенство влади у визначенні їх цілей та завдань. Однак така ситуація залишатиметься актуальною тільки до тих пір, поки влада перебуває в руках чинного режиму.

Після падіння або трансформації режиму (з великою ймовірністю це станеться одночасно з відходом від влади Путіна) всі «паралельні» військові і воєнізовані формування матимуть вибір: або «присягнути новому господарю Кремля», або стати інструментами внутрішньої боротьби за владу.

Еліти РФ наразі не мають чітких уявлень про параметри «транзиту» та часовий горизонт його здійснення. Тому готуються до різних сценаріїв. У тому числі – до сценарію силової конкуренції за владу. Така конкуренція може вестись як за владу в усій країні, так і в окремих її частинах. У другому випадку можливі як варіанти формального збереження єдності РФ, так і поява нових постросійських державно-політичних утворень.

6. Без образу майбутнього (замість висновків)

Станом на початок 2022 р. Путіну вдалось сформувати загальну рамку образу майбутнього РФ – країни, яка «встала з колін» і бере реванш за «найбільшу геополітичну катастрофу». Повернення контролю над Україною збройним шляхом мало стати одночасно доказом «величч» Росії, прологом до її подальших геополітичних здобутків та фактором посилення режиму, його самозбереження після відходу від активної політики нинішніх лідерів, включно з Путіним. «Місце в історії поруч з Петром Першим» мало стати «особистим бонусом» для російського правителя.

Але спочатку відсутність «параду в Києві», а згодом – масова втеча армії РФ з-під Києва, Чернігова, Сум, Харкова та Херсона під натиском Збройних сил України на фоні збереження єдності України, її готовності до оборони та жорсткої позиції західного

світу не тільки призвели до руйнації цілого ряду міфів російської пропаганди, а й поставили під питання майбутнє самої РФ.

Наразі чіткого образу майбутнього Росії немає. На другому році війни РФ не виглядає такою, якою її «малювала» пропаганда у лютому 2024 р. Росія не є країною, яку всі «бояться», «поважають», з якою «рахуються». Це країна, яку «скасовують» на Заході і розглядають, як «слабкого гусака»⁹⁵ в Китаї. А ще країна, у якій з кожним днем війни оголюються проблеми, які зрештою призведуть до зникнення умов для формування спільного образу майбутнього для територіальних, етнічних, соціальних, культурних, релігійних груп, представлених у сучасній РФ.

Війна зруйнувала базу стабільності нинішньої Росії – «путінську соціальну угоду», в рамках якої населення передало владі практично всі інструменти формування національного порядку денного в обмін на соціальні гарантії.

Влада в односторонньому порядку вже кілька разів «переписала соціальний контракт», а населення, навіть якщо невдоволене цим, не має інструментів впливу на режим. Тому гострота вертикального конфлікту зростає і зростатиме надалі. Режим використовує війну як виправдання запроваджуваним непопулярним змінам. Путін прагне переконати населення, що веде війну в його інтересах, і населення не має інших опцій, крім як вірити в таке трактування.

Режим не здатен сформувати інший образ майбутнього, крім образу нескінченного «цивілізаційного конфлікту». І в РФ немає суб'єктів, які це могли б зробити. Насамперед тому, що немає громадянського суспільства і немає реальних політичних партій.

Ця невизначеність обумовлює об'єктивний інтерес російських еліт (а не тільки самого Путіна) у пролонгації влади нинішнього правителя.

Але при цьому вже позначились претенденти на владу «після Путіна». Крім претендентів всередині режиму, до таких належить

⁹⁵ Умаров Т. Россия теперь «вассал» Китая? Или все-таки полноправный союзник? Медуза. 2023. 24 марта. URL: <https://meduza.io/feature/2023/03/24/rossiya-teper-vassal-kitaya-ili-vse-taki-ego-polnopravnyy-soyuznik>

«ліберальна опозиція» («хорошие русские»), яка сподівається отримати «путінський спадок» в обмін на обіцянку «розпорядитись ним краще, ніж сам Путін». Ще одну групу претендентів становлять «турбопатріоти», які позиціюються, як «путіністи більші, ніж сам Путін». І всі потенційні претенденти не тільки на владу, а й на активну роль у постпутінській Росії готуються до різних сценаріїв розвитку подій. Зокрема до збройної боротьби за владу та ресурси.

На другому році війни Росія виглядає єдиною у своїй ненависті до України та Заходу, у прагненні покращити позиції країни на геополітичному рівні. Однак за фасадом показної, значною мірою емоційної єдності слід бачити і те, що внутрішні проблеми в РФ нарастають. Патріотична істерія та страх перед репресіями маскують наростання соціальних проблем та невдоволення населення.

Росія ще має значний ресурс стійкості. Однак він зменшується. Чим довше Росія буде жити міфами про «велич», «перемогу» і «народну війну», тим менше залишатиметься у неї ресурсу на збереження такої форми державно-політичної організації Північної Євразії як «Російська Федерація».

Андрій Стародуб

РОЗДІЛ V

ТРИЩИНИ В ЕТНІЧНІЙ «МАТРЬОШЦІ» ТА ПРОБЛЕМА «РІЗНИХ РОСІЙ»: етнонаціональні процеси у суб'єктах Російської Федерації

В преамбулі до діючої Конституції Російської Федерації зафіксовано, що її схвалено «багатонаціональним народом Російської Федерації, з'єднаним спільною долею на своїй землі», ухвалюється вона на основі «загальноприйнятих принципів рівноправ'я та самовизначення народів» та з пошаною до «пам'яті предків, що передали нам любов та повагу до Вітчизни»¹. Кожне з цих понять, в теорії, мало б свідчити про єдність та монолітність даного державного утворення, злагоду між його складовими та однаковим баченням минулого та майбутнього.

Але чи це насправді так? Чи існує згаданий «багатонаціональний народ» чи це лише химера, похідна від концепту «багатонаціонального радянського народу»? Наскільки «сумісною» є історична пам'ять у народів, що населяють РФ² і чи насправді повага

¹ Конституция, принята всенародным голосованием 12 декабря 1993 года с изменениями, одобренными в ходе общероссийского голосования 1 июля 2020 года. URL: <http://kremlin.ru/acts/constitution/item>. Характерно, що розділ на сайті Президента РФ, в якому розміщено Конституцію, має назву не «Конституция Российской Федерации», а саме «Конституция России».

² За даними Всеросійського перепису 2021 року на території РФ проживало 147,1 млн осіб, які репрезентували понад 190 народів. Свою національність вказали 130,6 млн учасників перепису (тобто 88,7% від всіх опитаних). Росіяни складають 80,85 % від тих, хто вказав свою національну приналежність, представники інших національностей – 19,15% (або понад 25 млн осіб).

Тут і далі: дані Всеросійських переписів населення 2002 та 2010 років подаються за публікаціями на старій версії сайту Федеральної служби державної статистики URL: <http://www.gks.ru/> (дата звернення: 20.03.2023) Дані перепису 2020–21 років – за публікацією на актуальному сайті цієї служби – URL: http://rosstat.gov.ru/vpn_popul

до власних предків означає необхідність боротися саме за інтереси Росії та росіян?

Ще більше сумнівів викликають твердження про рівноправ'я та право на самовизначення. З одного боку, очевидно, що рівності немає хоча б тому, що «титульна» нація є привілейованішою за всі інші в можливостях використання власної мови та захисту своєї культури та самобутності. З іншого — спроби реалізації права на самовизначення, які мали місце в РФ, придушувались з максимальною жорстокістю.

Таким чином, єдине, про що можна довідатись вже з перших рядків Основного Закону Російської Федерації: ця держава насправді не є такою, якою намагається здаватися. Більше того, введення в оману сторонніх спостерігачів щодо своєї справжньої суті, державного устрою³ та, сказати б, «стресостійкості», є важливою складовою стратегії самозбереження цього державного утворення.

У цьому розділі ми спробуємо проаналізувати наскільки реально стабільною є нинішня Російська Федерація, відштовхуючись від наступного:

1) Російська Федерація не лише формально, але й за використовуваними в сфері «державного будівництва» та «уніфікації» своїх складових частин практиками, є спадкоємицею російської держави XVI—поч. XX ст. та Радянського Союзу (1922—1991). Тобто — «третьою редакцією» «військово-політичної»⁴ імперії, причому на тій стадії «еволюції», на яку дві попередні «виходили» в фінальні роки свого існування.

³ З 83 суб'єктів федерації (у міжнародно визнаних кордонах РФ на 2014 рік) 26 були «національними» (21 республіка, 1 автономна область, 4 автономних округи). На відміну від республік СРСР, за якими застерігалось конституційне право на сепаратизм, можливість виходу зі складу РФ в Конституції РФ не передбачена. Огляд дискусій на тему можливості реалізації народами РФ права на самовизначення див.: Маргиев А. О праве выхода республик из состава Российской федерации. *Вестник Адыгейского государственного университета*. 2005. № 2. С. 135—141.

⁴ Термін російського дослідника Алексея Арбатова, який, наполягає, що логіка «імперськості» Росії ніколи не була економічною, але базувалась на бажанні її еліт розширяти «периметр безпеки» та посилювати «силу, престиж та роль в навколишньому світі». Арбатов А. Особый имперский путь России. URL: https://carnegieendowment.org/files/20berlinwall_arbatov.pdf

2) Росію (у всіх її історичних «іпостасях») найдоцільніше описувати як «поліетнічну імперію». Цей термін («поліетнічна імперія») запропоновано у 1992 р. австрійським дослідником Андреасом Каппелером на противагу до поширеного на Заході сприйняття Росії лише як «держави росіян» та небажання повноцінно враховувати «національний чинник» при вивченні її історії⁵.

3) Оцінка ситуації в етнонаціональній сфері в подібних державних утвореннях вимагає врахування дуже великої кількості параметрів, перелік яких навряд чи можна зробити «вичерпним та остаточним». Логіка викладу цього тексту, в загальних рисах, лежить в річищі запропонованого американським дослідником Альфредом Рібером підходу до оцінки стану взаємин між підкореними народами та імперським центром. Згідно з ним «базовим» є комплексний аналіз наступних факторів: характеру та тривалості завоювання, культурної дистанції між периферією та ядром у питаннях мови, етнічності, релігії та форм організації суспільства, значення зовнішнього тиску чи інтервенції з боку інших держав, можливий «поділ» однієї етнічної групи міждержавними кордонами, впливовості «діаспор» завойованого народу, рівнів колективної свідомості, сформованої на основі попередніх традицій державності, а також власне культурної політики центру та місцевих еліт⁶.

Еволюція етнонаціональних «здобутків» РФ. На початок 1917 р. на території імперії Романових проживали народи, що за неоднакових обставин та в різний час потрапили у російське підданство, знаходились на різних стадіях суспільного розвитку та мали специфічний для кожного з них досвід опору чи пристосування у взаєминах з імперським центром.

⁵ Kappeler A. Rußland als Vielvölkerreich. Entstehung, Geschichte, Zerfall. Beck. München 1992; український переклад: Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія: виникнення, історія, розпад. Львів: Вид-во Католицького Українського університету, 2005. 412 с.

⁶ Rieber A. The struggle for the Eurasian borderlands: From the rise of Early modern empires to the end of the First World war. Cambridge: Cambridge univ. press, 2014. p. 64.

Деякі з регіонів було інкорпоровано ще в період Московського князівства/раннього Московського царства⁷, інші були захоплені у війнах XVII–XVIII ст. Частина територіальних надбань була абсолютно «свіжою» (зокрема в Центральній Азії) – аж до того, що деякі з них все ще залишались мінімально «вбудованими» до адміністративного устрою імперії та вважались «протекторатами» (Хівинське та Бухарське ханства, Урянханський край (Тива)). Значний ступінь автономності вдалось зберегти також приєднаній внаслідок російсько-шведської війни 1808–1809 років Фінляндії.

У частини народів були виразні давні традиції власного державотворення з античних (у вірмен) чи ранньосередньовічних (грузини) періодів. У інших ці процеси стартували дещо пізніше, проте пам'ять про них залишалась дуже виразною.

Народи європейської частини імперії мали «незатертий» досвід перебування у складі інших держав, найвиразніший з яких – розділена наприкінці XVIII ст. трьома імперіями Річ Посполита – важлива не лише для поляків, але й для литовців. Для них і для білорусів також значимою була пам'ять про Велике князівство литовське, для українців важливою є давньоруська держава X–XIII ст. з центром у Києві.

Кордони імперської експансії «розділили» етнічні землі декількох народів – поляків, українців, вірмен, азербайджанців. Внаслідок російської політики, яка за багатьма ознаками схожа на геноцид, в Криму та на Кавказі у Османській імперії утворились численні діаспори кримли (кримських татар)⁸ та черкесів (адигів)⁹.

⁷ Залишається дискусійним питання про те, з якого моменту Росія може вважатись «імперським» державним утворенням. Найпоширенішою точкою зору є визнання в цій якості 1552 року – завоювання Іваном Грозним Казанського ханства. Однак окремі дослідники (напр.: Romaniello M. *The elusive empire: Kazan and the creation of Russia, 1552–1671*. Madison, Wis.: The univ. of Wisconsin press, 2012. p. 5–6, 188–190.) схильні вважати, що цей «рубіж» (трансформацію в імперію) було пройдено століттям пізніше – після остаточного завершення процесів інкорпорації Казанського, Астраханського та Сибірського ханств та старту нових завоювань на західному напрямку (в першу чергу – приєднання української козацької держави).

⁸ Kozelsky M. *Casualties of Conflict: Crimean Tatars during the Crimean War*. *Slavic Review*. 2008. Vol. 67. № 4. P. 866–891.

⁹ Про геноцид черкесів: Richmond W. *The Circassian Genocide (Genocide, Political Violence, Human Rights)*. Rutgers Univ. Pr., 2013. 232 p.

З точки зору імперського центру «найнепокійнішими» околицями на початку XX ст. залишалися Польща та Північний Кавказ (попри те, що останні вияви масового опору були придушені, в обох випадках, ще до середини 1860-х років). Натомість центрально-азійські провінції не вважалися такими ж «проблемними» – аж до моменту вибуху так званого «Середньоазійського повстання» у 1916 р.¹⁰

Звісно, що Російська імперія намагалася уніфікувати завойовані народи, проводячи політику стирання національних ідентичностей. Однак успіхи в асиміляційній політиці Російської імперії були різними. Найсуттєвішими вони були щодо українців, білорусів (через мовну спорідненість та приналежність до панівної Православної церкви), а також щодо більшості фіно-угорських народів центральної Росії. Натомість набагато менше це торкнулось тюркських народів європейської частини імперії, Балтії, регіонів на Кавказькому та центральноазійському «фронтирах». На початку XX ст. відсоток осіб, які вільно володіли російською (тобто вміли читати й писати цією мовою), на окремих національних околицях коливався від 0,6% серед горців Північного Кавказу до 13,9-13,4% у Великому князівстві Фінляндському та Польщі (губерніях так званого «Привіслінського краю»)¹¹.

Перелік «неоднорідностей» і «строкатостей» можна продовжувати та ще більше деталізувати його. Однак згаданого достатньо, щоб виснувати: ***фактично аж до моменту колапсу царської Росії неможливо було б вибудувати точний прогноз, за якими «контурами» вона може розпастись.*** Адже жодна з так званих «національно» (культурно, історично, релігійно) обумовлених відмінностей не була достатньою для того, щоб відокремлення (відновлення чи створення самостійної національної державності) завершилося успіхом. Навіть там, де в наявності був цілий набір необхідних для того факторів.

¹⁰ Дослідження історії цього повстання на тлі колапсу системи управління Російської імперії: Morrison A., Drieu C., Chokobaeva A. The Central Asian Revolt of 1916: A collapsing empire in the age of war and revolution. Manchester University Press, 2019. 384 p.

¹¹ Арефьев А. Русский язык на рубеже XX-XXI веков. Москва : Центр социального прогнозирования и маркетинга, 2012. С. 30.

Нова версія Російської імперії, «комуністична», дещо відрізнялася у своїй політиці асиміляції від царської Росії. Це обумовлено дещо іншими обставинами і настроями серед народів, з якими межував СРСР. Так радянська імперія змушена була піти на цілу низку поступок всім національним рухам, дозволивши оформити власні автономії (різного ступеня реальної незалежності від центру). Але в підсумку, перший етап розпаду завершився тим, що Москві (що знову стала імперською столицею з 1918 р.) вдалося не лише утримати лівову частку територіальних надбань попередніх епох, але й з часом створити (за результатами Другої Світової) своєрідний «зовнішній периметр» з держав-сателітів навколо своїх західних кордонів (чого не було у імперії царської). Навіть єдина «втрата» порівняно з періодом максимального розширення дореволюційної Росії – Фінляндія, змушена була піти на фактичне обмеження свого суверенітету і проводити так звану «політику фінляндизації»¹².

Ця «модернізована модель» Російської імперії достатньо швидко відмовилась від «потурання» розвитку національних меншин та перейшла до репресій за національною ознакою та геноцидів. На новий щабель вийшли практики масових переселень та політика асиміляції. Специфіка селекції національних кадрів до «комуністичних» еліт виключала потрапляння на керівні посади осіб, яких можна було б запідозрити у нелояльності до центру, а каральний апарат жорстко відслідковував і придушував будь-які «націоналістичні» прояви за межами «офіційно дозволеного»¹³.

За такої ситуації, ще станом на середину 1980-х років, сценарії швидкого розпаду СРСР (а по факту – другого етапу дезінтеграції Російської імперії) здавалися фантастичними. Єдиним «вразливим» (порівняно з 1917–1918 роками) моментом, який дозволяв таки допускати можливість такого перебігу подій, була формальна юридична можливість для кожної зі складових «союзу народів-братів» вийти зі складу федеративної держави.

¹² Cotta F. The Evolution of Finnish-Russian Relations from 1917 to the Present. *IL POLITICO* (Univ. Pavia, Italy). 2022. Anno LXXXVII. №2. P. 110–129.

¹³ Щербак А., Болячевец Л., Платонова Е. История советской национальной политики: Колебания маятника? *Политическая наука*. 2016. № 1. С. 100–122.

Проте на іншій чаші терезів був фактор, який нівелював можливість того, що цим правом скористаються і що він знайде відгук у світової спільноти¹⁴, а саме: острах можливих наслідків для планетарної безпеки, які виникали з дезінтеграції ядерної держави.

А втім, друга «редакція» Російської імперії також розпалась, причому за історичними мірками – блискавично. Протягом трьох десятиліть, які минули з того моменту, влада «імперського ядра» – Російської Федерації – використовувала фактично всі відомі «історичні практики», спрямовані як на збереження власної цілісності (в кордонах РСФСР 1991 р.), так і на поступову «реконкісту» «втрачених» територій, які стали незалежними державами. В цій системі координат «Союз Независимых государств» мав стати тимчасовим «зовнішнім поясом» (аналогічним до так званих «народних демократій» Центрально-Східної Європи та Північних Балкан кінця 1940-х–кінця 1980-х років). Натомість щодо власних (у складі РФ) національних автономій застосовувалися різні методи «утримання» – від складних «ігрищ» з елітами найбільш близьких до створення власних незалежних держав-суб'єктів федерації (Татарстан) до прямого силового придушення спроб реально вийти зі складу РФ (Ічкерія). Пришвидженими темпами здійснювалась русифікація (у 2018 р. скасовано обов'язковість вивчення національних мов у національних республіках), запроваджувались нові обмеження прав національних суб'єктів федерації, здійснювалась небачених раніше масштабів пропагандистська патріотична «прокачка» населення. Формально все це знову давало «карти в руки» тим, хто стверджував: можливість початку третього етапу розпаду Російської імперії, «відпадиння» від неї «національних окраїн» невисока – власне, як і готовність відповідних еліт та населення національних республік до такого перебігу подій.

¹⁴ З точки зору Заходу, не всі «складові» СРСР мали однаковий статус. Зокрема, США та Великобританія ніколи де-юре не визнавали анексію трьох балтійських країн (Естонії, Латвії та Литви) здійснену в 1940 році. Дет. див.: Мьялскоо Л. Советская аннексия и государственный континуитет: международно-правовой статус Эстонии, Латвии и Литвы в 1940–1991 гг. и после 1991 г. Тарту : Издательство Тартуского у-та. 2005. С. 146–147.

Проте, як це вже було у 1917 та 1991 роках, *така «картинка» є ілюзорною, оскільки не враховує ані факт наявності величезних відмінностей (дуже часто – вміло приховуваних) між різними частинами багатонаціональної держави, ані те, що вся устрйоєва «конструкція» нинішньої РФ просякнута «тріщинами» суперечностей та лише відкладених, але не вирішених конфліктів на національному ґрунті.*

«Очевидне» й «приховане» на етнонаціональній мапі Російської Федерації. Насамперед йдеться про дані щодо етнічного складу населення Російської Федерації. Так, деталізовані дані про склад населення у будь-якій багатонаціональній державі є для її влади «чутливою» інформацією, оскільки на їхній підставі можна не лише оцінювати актуальний статус-кво, але й прогнозувати тенденції та процеси в етнонаціональній сфері. Враховуючи ще радянські традиції «коригування даних»¹⁵ в опублікованих версіях загальнодержавних переписів та «професійну деформацію» нинішньої правлячої верхівки РФ, значну частину якої складають вихідці зі спецслужб, варто з певною пересторогою ставитись до офіційної статистики. При цьому, якщо прямі фальсифікації з цифрами в переписах, навряд чи є аж такими масштабними та їх важко довести, то свідчень про «дрібні маніпуляції» на основі таких даних, мета яких – спотворення реальної картини, досить багато. Особливо якщо мова йде про регіони, які в Москві вважають «проблемними».

Наприклад, у випадку Республіки Татарстан, де відсоток осіб титульної національності коливається в межах 52–53%, здійснюються штучні спроби максимально «роздробити» її на декілька додаткових «підгруп». Зокрема, стимулюються спроби класифікувати як окремий народ етноконфесійну групу «крящен» (татар, які сповідують православ'я)¹⁶ або ж описувати етноконфесійну

¹⁵ Толъц М. С. Статистика как инструмент политики советского Союза / пер. с англ. О. Оберемко. *Социологический журнал*. 2003. №4. С. 108–125.

¹⁶ Відомо, зокрема, про звернення «Межрегионального Союза национально-культурных объединений кряшен» до Президента РФ В. Путіна та Патріархії РПЦ з проханням посприяти отриманню крящанами такого статусу. Российские

ситуацію в республіці, відштовхуючись від сумнівних оціночних припущень щодо кількості «практикуючих» мусульман та християн¹⁷. У першому випадку йдеться про «оспорювання» факту наявності в республіці власне татарської більшості (хоча, навіть без врахування «кряшен», їх все одно буде понад 50%)¹⁸. У другому – нав'язати уявлення про те, що будь-які реальні чи потенційні кроки до сепарації Татарстану мають у своїй першооснові не національну, а лише «релігійну» першооснову.

Окрім того, *сучасні формальні констатації щодо кількості представників того чи іншого етносу, їхній відсоток серед жителів тих чи тих суб'єктів федерації, оцінка рівня володіння рідними мовами серед представників нацменшин самі собою не дають адекватного уявлення про те, що насправді відбувається у конкретному регіоні*. У більшості випадків важливіший контекст і врахування динаміки, демографічні та етнокультурні «тренди» (кардинальне зменшення/збільшення в окремих республіках відсотка росіян, відсутність серед тих чи інших народів суттєвих втрат за рахунок асиміляційних процесів та/чи зовнішньої міграції тощо).

Показовим прикладом в цьому плані є Чеченська та Інгушська республіки. Всеросійський перепис 2021 р. зафіксував один з найбільших приростів (+17% для чеченців та +16,27% для інгушів) по РФ за період між переписами саме серед цих двох

кряшени просят поддержки у Путина и Алексея II. Православие в Татарстане. URL: <https://tatmitropolia.ru/temples/kazan/tihvinskajazercov/statya01/>

¹⁷ Надзвичайно поширеною тезою (це відображено навіть на російськомовній версії статті про національний склад населення Татарстану у Wikipedia) є твердження про те, що «лише 38,8% від приблизно 3,8-мільйонного населення Татарстану є мусульманами». Першоджерелами таких тверджень є результати кількох сумнівних соціопитувань, причому – вкрай вибірково інтерпретовані. Одне з подібних досліджень було, зокрема, здійснене наприкінці 2015 року Фондом Навального. Згідно з його даними нібито було встановлено, що практикуючих мусульман (у підтексті – національно свідомих татар та башкир) серед населення Татарстану – близько 40%. «Мусульмане России. Соцопрос ФБК в Татарстане и Дагестане». URL: <https://navalny.com/p/4647/>.

¹⁸ Денисов А. "Кряшенский вопрос" во Всероссийской переписи населения 2002 года: попытка политизации этничности. *Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Политология*. 2018. № 20(3). С. 323 – 333.

«вайнахських» народів. Проте важливішою є не констатація локального демографічного «буму», а фіксація того, що в цьому регіоні відбулися незворотні зміни в національному складі населення. Так, перед розпадом СРСР значну частину населення Чечено-Інгушської АРСР склали росіяни (269 тис. чол., 24,8% від всього населення)¹⁹. Натомість за даними перепису 2002 р. росіян в Чеченській Республіці нараховувалось 40 645 осіб або 3,7%. За даними перепису 2010 р. їх залишалось 24 382 особи (1,92% населення Республіки Чечня), а в 2021 р. їх кількість скоротилась до 18 225 осіб в Чечні (менше 1,1%) та 3294 – в Інгушетії (0,6% населення).

Таким чином, російська «етнічна присутність» в цих двох регіонах стала абсолютно маргінальною: росіян там залишилось настільки мало, що про жодні можливості використання їх як фактору чи інструменту впливу у взаєминах центру з Чеченською та Інгушською республіками не може бути й мови.

В інших випадках, навіть коли титульна нація не складає формальну більшість в межах того чи іншого «національного» суб'єкту федерації, важливо враховувати регіональні соціально-демографічні та міграційні тенденції.

З цієї точки зору цікавою видається ситуація в Республіці Саха (Якутія). Згідно з даними перепису 2010 р. якутське населення складало 466,5 тис. осіб або 49,9% в загальній чисельності населення республіки. Порівняно з 2002 роком його чисельність та доля збільшилися на 34,2 тис. осіб та 3,2% відповідно. Натомість, як підкреслюють на якутських сайтах, «відсоток колись багаточисельних представників слов'янських національностей скоротився: росіян – з 41,2% до 36,9%, українців – з 3,6% до 2,1%, що пов'язано, головним чином, з їх міграційним відтоком за межі республіки»²⁰.

¹⁹ Кабузан В. Динамика численности и этнического состава населения Чечено-Ингушетии в XVIII–XX веках. Труды Института российской истории. Москва, 2005. Вып. 5. С. 206–225.

²⁰ Саха(Якутия)стат: В республике проживают представители более 120 национальностей. URL: <https://ysia.ru/saha-yakutiya-stat-v-respublike-prozhivayut-predstaviteli-bolee-120-natsionalnostej/>.

Перепис 2021 р. показав, що частка якутів серед населення республіки вже сягнула 55,3% від всіх осіб, які вказали свою національність. Натомість кількість росіян зменшилася до 32,6%. При цьому очевидно, що змінюється не лише загальне співвідношення представництва різних етносів, але й пропорції між ними в різних вікових групах. Найвищий серед російських регіонів Далекого Сходу рівень народжуваності в цій республіці досягається переважно за рахунок багатодітності серед етнічних якутів. Фактом є те, що значна частка етнічних росіян – особи пенсійного та передпенсійного віку (залишки міграційних потоків пізньорадянського періоду)²¹.

Отже, потенційні «відцентрові» процеси в Республіці Саха (Якутії) відбуватимуться не стільки виходячи з актуального «етнічного балансу», скільки з врахуванням його кардинальної зміни в рамках всього одного наступного покоління.

Щодо потенційних дезінтеграційних процесів, то, на перший погляд, менш оптимістично в даному контексті виглядає ситуація в тих регіонах, де зберігається висока інерція асиміляційних процесів та збільшення кількості осіб, які роблять вибір на користь «російської ідентичності». Зокрема, в Республіці Чувашія продовжує зменшуватись кількість представників титульної нації, а серед тих, хто продовжує ідентифікувати себе як чуваша – відсоток осіб, які володіють національною мовою.

За переписом 2021 р. чувашів в РФ налічувалось 1 млн. 67 тис. осіб (у 2010 р. їх було приблизно 1 млн. 436 тис. чоловік). А різниця між кількістю чувашів та числом носіїв чуваської мови склала приблизно 367 тис. осіб (носіями мови залишились приблизно 700 тис. осіб)²².

²¹ Автори демографічного прогнозу для Якутії, складеного в 2015 році, дивовижним чином «уникнули» детального висвітлення питання про варіанти співвідношення представників корінних народів республіки та етнічних росіян на перспективу 2030 та 2050 років. Проте в дослідженні визнається, що нинішні тенденції (вища народжуваність серед якутів та «малих північних народів») найвірогідніше збережуться. Див.: Будущее Республики Саха (Якутия) : в 5 кн. / Сукнева С., Барашкова А., Ефимов В. и др. Якутск : СВФУ, 2015. Кн. 2. С. 14–15.

²² С 2010 года количество чувашей в России сократилось на 25%, а удмуртов стало меньше на 30%. URL: <https://www.idelreal.org/a/32205329.html>

Проте ці успіхи русифікації автоматично не означають повної нівеляції різниці між етнічними росіянами та зрусифікованими чувашами. Соціологія підтверджує факт збереження цілого ряду відмінностей між цими групами. Показовими є такі важливі маркери як відчуття гордості від приналежності до свого народу, прив'язаність до рідного краю (опцію «радий, що тут живу» в 2016 р. обрали 37% з опитаних чувашів в Республіці Чувашія та лише 16,7% росіян, бажання «виїхати з Чувашії назавжди» в різні роки декларували 1–2,5% чувашів, тоді як серед росіян цей відсоток досягав 11–12%)²³.

Все це дозволяє припустити, що «розмиття» чуваської ідентичності не набуло незворотного характеру. За відповідних умов є ресурс для розвороту «маятника» у протилежному напрямку. Проте навіть без того Чувашія все ще залишається національною республікою з одним з найбільших відсотків представників титульної нації (майже 58%).

Проте «асиміляційні» успіхи (зокрема, раптове різке зменшення кількості українців в РФ, єдиним поясненням якому є політично обумовлена зміна декларованої самоідентифікації)²⁴ тим не менш, не «компенсують» «мінусовий» природний приріст серед етнічних росіян. Формально ситуація з їхнім чисельним домінуванням залишається незмінною: лише в 13 з 85 регіонів РФ (в її міжнародно визнаних кордонах) відсоток росіян є меншим за половину населення. Проте за десятиліття між переписами 2010 та 2020–21 років кількість росіян зменшилась на 5 млн. 437 тис. осіб, а їхня доля в загальній кількості населення знизилась з 77,7% до 71,7%²⁵.

Лідерами по швидкості «депопуляції» в РФ є фактично моноетнічні російські області. Наприклад, в Костромській та

²³ Бойко И., Долгова А., Харитонов В. Население Чувашии о республике: общие оценки и этнические особенности (итоги трех волн исследования). *Вестник Чувашского университета*. 2018. № 4. С. 13–20.

²⁴ Почему при Путине сокращается украинское население. URL: <https://istories.media/stories/2023/01/24/pochemu-pri-putine-sokrashchaetsya-ukrainskoe-naselenie/>

²⁵ Окремі українські дослідники звертали увагу цю тенденцію ще в період між переписами 2010 та 2020 років. Див.: Павленко І. Вплив соціально-демографічних змін у РФ на її зовнішню політику. *Стратегічна панорама*. 2017. № 1. С. 36–41.

Івановській областях (95–96% жителів яких росіяни), наявне населення в 2021 р. складало лише 87–87,4% від його кількості за переписом 2010 р. А збільшення (сумарно – на 5%) кількості населення в Центральному федеральному окрузі за цей же період досягнуто виключно за рахунок міграційних потоків (в яких домінують представники інших етносів) до м. Москва та Московської області.

Схожа ситуація в Північно-Західному федеральному окрузі. Невеликий загальний приріст населення (на 2% порівняно з 2010 роком) забезпечено, переважно, мігрантами до Санкт-Петербургу та Ленінградської області. Тоді як в Архангельській області (95,4% етнічних росіян) кількість жителів між 2010 та 2021 роками зменшилась на понад 200 тисяч. осіб або на 16,3%.

Таким чином, *«панівний» та «титультний» для Російської Федерації етнос має вкрай обмежені можливості навіть для «самовідтворення».* Без абсорбції представників інших народів (в першу чергу українців) та «приплюсовування» до загальної кількості росіян «російськомовного населення» анексованих територій Криму та частин Донецької та Луганської областей України картина послаблення російського домінування в РФ за останнє десятиліття виглядала б ще більш разючо. При цьому варто врахувати, що для значної частини тих представників національних меншин в РФ, хто за останні роки змінив свою самоідентифікацію на «русский» це не обов'язково стане остаточним та безповоротним рішенням. Зміна політичної кон'юнктури не лише сприятиме «поверненню до коріння» для багатьох з таких «новонавернених росіян», але й потенційно збільшить притягальну силу для російських регіональних ідентичностей (помори, сибіряки, казаки тощо) – аж до фактичного «розмежування» їх з «общерусской» у віддаленій перспективі.

Території розселення окремих етносів та адміністративні кордони в сучасній РФ: мінне поле проблем. Неспівпадіння між етнічними та адміністративними кордонами в колишньому СРСР породило цілий ряд конфліктів на пострадянському просторі²⁶.

²⁶ Перелік змін в кордонах республік СРСР: Заяц Д. В. Изменение административно-территориального деления союзных республик. *География*. 2001. № 28. С. 24–30.

Більшість з них не вирішені і через три десятиліття після краху радянської імперії. Найбільш резонансний – вірмено-азербайджанський, за територію Нагірного Карабаху (населеного вірменами анклаву, зі статусом автономної області в складі Азербайджанської РСР). *Специфічність рішень щодо ліній кордонів між радянськими республіками змушує припускати, що в багатьох випадках створювалися цілеспрямовані «запобіжники» з арсеналу *divide et impera*, метою яких було змінення чи ускладнення етнічних балансів задля упередження можливого «сепаратизму».* Подеколи йшлося про приєднання територій, на яких би представники титульної нації були б в меншості (північні області Казахстану, Крим, Придністровський регіон Молдови). В інших республіках аналогічну роль могли відігравати національні меншини з виразними «автономістськими» прагненнями (наприклад – абхазі в Грузії чи каракалпаки в Узбекистані).

В рамках схожої логіки сформувались також кордони суб'єктів РСФСР зі статусом національних республік²⁷.

По-перше, *нерідко відбувалось максимальне адміністративне «дроблення» територій проживання окремих народів.* Наприклад, окрім власне Республіки Бурятія існували Бурятський Агінський автономний округ в Читинській області (ліквідований 2007 р.) та Усть-Ординський Бурятський автономний округ в Іркутській області (ліквідований 2008 р.)²⁸. Проте сам факт існування цих округів нагадував про те, що історичні бурятські етнічні землі виходять далеко за межі адмінкордонів національної республіки.

Іншим «форматом» дроблення є ситуація з черкесами: цей кавказький народ є, під різними назвами, «титульною нацією» одразу

²⁷ Тархов С. Историческая эволюция административно-территориального и политического деления России. *Регионализация и развитие России: географические процессы и проблемы* / Под ред. Трейвиша А. и Артоболевского С. Москва : Эдиториал УРСС, 2001. С. 191–213.

²⁸ Попри пропагандистські заяви про нібито схвалення місцевим населенням цих «укрупнень», воно викликало невдоволення серед етнічних бурятів. Васильева К., Анучина Н. Объединение Читинской области и Агинского бурятского автономного округа: анализ общественного мнения. *Вестник ЗабГУ*. 2012. № 12 (91). С. 52–58.

в трьох національно-адміністративних утвореннях – Адигеї (адиги), Кабардино-Балкарії (кабардинці) та Карачаєво-Черкесії (черкеси). При цьому перша з цих республік (Адигея) є «анклавом» у Краснодарському краї²⁹, відрізана як від двох інших, так і від «виходів» до російсько-грузинського кордону.

По-друге, **закладались фактично невирішені суперечності між окремими національними республіками**. Наприклад, кордони між Інгушетією та Північною Осетією-Аланією були проведені в такий спосіб, що конфліктною зоною став цілий район безпосередньо біля столиці останньої – Владикавказу. На даний момент (внаслідок збройного осетино-інгуського протистояння початку 1990-х років) гостроту проблеми «знято» за рахунок фактичної депортації більшості етнічних інгушів з їхніх сіл. Проте жодних рішень, які б дозволили її остаточно владнати, прийнято не було³⁰.

В цілому, в Північно-Кавказькому федеральному окрузі є низка такого роду «спірних територій», конфлікти навколо яких знаходяться на різній стадії розгортання³¹. Зокрема, Республіка Чечня вже досягнула зміни на свою користь кордонів з Інгушетією³². Однак подібні претензії у лідерів цієї республіки є й до Республіки Дагестан³³.

«Проблемні зони» не обмежуються Північним Кавказом. Діячі татарського, башкирського та чуваського національних рухів по-різному бачать «справедливі» лінії розмежування між цими національними республіками. Не у всіх з понад 30 територіальних спорів між суб'єктами федерації є «національна складова» (зокрема,

²⁹ Ракачев В. Административно-территориальные преобразования в Адыгее в годы советской власти и их влияние на численность и состав населения. *Манускрипт*. 2020. №12. С. 80–86.

³⁰ Сек Н., Какадий И. Этнополитический осетино-ингушский конфликт. *Бюллетень науки и практики*. 2019. №7. С. 298–303.

³¹ Литвинова Т. Территориальные споры на Северном Кавказе как источник региональной нестабильности. *Право и управление. XXI век*. 2021. №17(2). С. 3–12.

³² «Это искусственные границы». Эксперт объясняет суть конфликта между Чечней и Ингушетией. URL: <https://www.currenttime.tv/a/29523749.html>.

³³ «Вернут то, что наше, ты не переживай». Пока ингушские общественники протестуют, Чечня продолжает работу по определению границы с Дагестаном. URL: <https://www.kavkazr.com/a/vernut-to-chto-nashe/29858976.html>.

Конституційний Суд РФ розбирав «межові» конфлікти між цілком таки моноетнічно російськими Костромською та Іванівською областями), однак найбільш серйозні – саме національні³⁴.

По-третє, *там, де це було можливо, лінії адмінкордонів проводились таким чином, щоб «національний» регіон (чи група регіонів) сусідили виключно з іншими суб'єктами РФ, бажано – з етнічно домінуючим російським населенням*. Окрім згадуваної вище ситуації з Адигеєю, «відокремленої» від державного кордону РФ та інших північно-кавказьких республік «коридором» з районів Краснодарського краю, типологічно схожі «розмежування» можна побачити також на прикладі Оренбурзької області, яка є «бар'єром» між Татарстаном та Башкортостаном й Республікою Казахстан³⁵. При цьому, що цікаво, на початку 1920-х років саме в Оренбурзі відбувалось формування казахської радянської державності та знаходилася її адміністрація³⁶. Переведення цього регіону до складу РСФСР (у 1925 р.) обумовлювалось саме логікою створення «бар'єру» між двома тюркськими та мусульманськими регіонами (Середньою Азією та Поволжям), в яких був сильний антирадянський повстанський (в російській термінології «басмачеський») рух.

Інший приклад «адміністративного розривання» територій компактного розселення різних корінних народів є ситуація з так званім «Кудимкарським коридором»³⁷. Суб'єкти федерації автономних, переважно фіно-угорських, народів – комі-зірян, хантів, мансі та ненців (республіка й автономні округи) складають єдиний

³⁴ Сюжет дуже непокоїв російських націоналістів, які уважно відслідковували перебіг усіх «територіальних суперечок». Див. напр.: Местечковий сепаратизм. Территориальные споры между субъектами Федерации – бомба замедленного действия под российский суверенитет-1. URL: <https://versia.ru/territorialnye-spory-mezhdu-subektami-federacii-bomba-zamedlennogo-dejstviya-pod-rossijskij-suverenitet-1>

³⁵ Подобед П. Як вийти з Оренбурзького коридору. URL: <https://tyzhden.ua/iak-vyjty-z-orenburzko-ho-korydor/>

³⁶ Аканов К. Оренбург как столица автономного Казахстана (1920–1925 гг.): причины выбора и попытки поиска альтернатив. *Самарский научный вестник*. 2017. №4 (21). С. 160–165.

³⁷ Лашенко С. «Відкушування» і тактика «коридорів». Імперське асиміляторство Кремля. URL: https://zn.ua/ukr/HISTORY/vidkushuvannya-i-taktika-koridoriv-318700_.html

територіальний масив³⁸. До 1 грудня 2005 р. існував ще один суб'єкт федерації, що був фактично сполучною ланкою між національними республіками Поволжя і регіонами північних народів, – Комі-Перм'яцький автономний округ (адміністративний центр — м. Кудимкар). З його ліквідацією (з приєднанням округу не до Республіки Комі, а до Пермської області) було символічно «перекрито» можливість виходу до узбережжя Північного Льодовитого океану для гіпотетичної «широкої конфедерації» національних республік Ідель-Уралу та Європейської Півночі РФ³⁹.

За схожою логікою сформований і умовний «Бодайбинський коридор» – район Іркутської області⁴⁰, яким «відмежовано» Республіки Саха-Якутія та Бурятія. У випадку існування «суцільного» масиву територій національних республік, для Якутії відкривався б шлях до кордону з Монголією (наприклад, для будівництва експортних нафто- чи газопроводів), натомість Бурятія переставала б бути «анклавом» в оточенні лише російських областей та, у перспективі, отримувала б вихід до якутських морських портів.

Потенційно конфліктогенними та остаточно не вирішеними залишається і ціла низка проблем, пов'язаних не стільки зі суперечками щодо тих чи тих «ліній кордонів», скільки власне з трактуванням їхнього статусу та формальним юридичним оформленням. За даними Росстату, станом на кінець 2018 р. відповідними рішеннями влади суб'єктів РФ та з внесенням до Єдиного державного реєстру нерухомості (рос. абревіатура ЕГРН) було зафіксовано

³⁸ Шабает Ю. П., Жеребцов И. Л., Александер Дж. Национальное развитие и этнополитика в восточнофинских республиках России. *Мир России. Социология. Этнология*. 1997. №4. С. 171–182.

³⁹ Про небезпеки, які бачать в РФ від поширення ідей «фіно-угорського світу»: Шабает Ю., Чарина А. Финно-угорский национализм и гражданская консолидация в России (этнополитический анализ). Санкт-Петербург-Москва : 2010. 309 с.

⁴⁰ В спеціальних російських дослідженнях про вплив нинішньої конфігурації адмінкордонів в цьому регіоні на розвиток економічних зв'язків (як між суб'єктами федерації, так і міжнародних), проблема, звісно, не розглядається з такого ракурсу. Однак їхні автори змушені констатувати, що в цій частині Іркутської області «чомусь» склалась ситуація транспортної чи логістичної «непроникності». Безруков Л. Географическое положение Иркутской области: особенности и влияние на экономическое развитие. *Известия Иркутского государственного университета. Серия: Науки о Земле*. 2017. №. 20. С. 9, 21.

лише 19,6% від усіх кордонів⁴¹. Щоправда, за наступні роки ситуація почала змінюватися в кращий бік.

Показово, що особливу активність в цьому плані проявила Республіка Татарстан – один з найбільш готових до оголошення державної самостійності нинішніх суб'єктів РФ. За повідомленнями місцевого відділення Росреєстру⁴² станом на початок 2023 р. до ЄГРН внесені кордони Татарстану з Оренбурзькою областю, Республіками Башкортостан та Марій Ел. Підписані угоди про встановлення кордонів з Республіками Чувашія та Удмуртія, Самарською та Ульяновською областями⁴³.

Дискусійним залишається й питання щодо «природи» кордонів суб'єктів РФ. Відповідно до п. 3.4 мотиваційної частини рішення Конституційного Суду РФ від 6 грудня 2001 р., «територіальні кордони республіки, як і всіх суб'єктів Російської Федерації, є не державними, а адміністративними». Однак частина російських правознавців визнають, що таке трактування та використання відповідної термінології входить у суперечність з використанням термінів «державна влада» не лише в застосуванні до органів влади всієї РФ, але і суб'єктів РФ⁴⁴. На їхню думку, в даній сфері панують еkleктичність (суб'єкти РФ посилаються на різні за формою нормативно-правові акти, що встановлюють кордони між ними, в тому числі – акти СРСР та РСФСР), низький «юридично-технічний» рівень (наприклад, є рішення без картографічних додатків, критично важливих у цьому випадку) та конфліктна неузгодженість між рішеннями органів влади суб'єктів федерації, між якими визначається кордон⁴⁵. У 2018 р. у Держдумі обговорювалась ідея

⁴¹ Регионам некуда вешать замки. В чем проблема с установлением границ между субъектами РФ. URL: <https://www.kommersant.ru/doc/3812389>

⁴² Между Татарстаном и Марий Эл установили официальную границу. URL: <https://www.tatar-inform.ru/news/mezdu-tatarstanom-i-marij-el-ustanovili-officialnuyu-granicu-5892457>

⁴³ Татарстан решил спорные вопросы на границах с Башкортостаном и Чувашией URL: <https://www.idelreal.org/a/31899071.html>

⁴⁴ Лексин И. В. О проблемах установления и корректировки границ субъектов Российской Федерации. *Контуры глобальных трансформаций: политика, экономика, право*. 2013. №6 (32). С. 40–54.

⁴⁵ Забелина М.В. Границы субъектов Российской Федерации: понятие, статус, функции, правовое закрепление. *«Право и политика»*. 2013. № 1. С. 18–26.

ухвалення окремого закону про кордони між регіонами, в якому б були б врегульовані всі ці спірні питання, проте вона не отримала розвитку та підтримки⁴⁶.

Таким чином, до нової фази дезінтеграції Російська імперія підійшла з більшою, аніж це було станом на 1991 р., кількістю актуальних та потенційних конфліктів «за кордони» між різними своїми складовими. Частина з них мають виразно «руко-творний» характер, а саме – змодельовані центром в якості «запо-біжника» від можливого сепаратизму на «етнічній» основі. Щодо окремих з них, у перспективі, неминучі силові протистояння та конфлікти. Проте в умовах, коли відцентрові рухи стануть масовими і в них неминуче втягнуться також суто «російські» регіони, багато з цих суперечок ніяк не допоможуть Москві у збереженні контролю над віддаленими экс-провінціями.

Наявність сформованих національних «управлінських» еліт в національних регіонах РФ та рівень їхньої суб'єктності у взаєминах з Москвою. Одним з перших радикальних протестів з націоналістичними гаслами в СРСР напередодні його розпаду став виступ 16 грудня 1986 р. молоді в Алма-Аті, що була у той час столицею Казахської РСР. Формальним приводом для цього стало призначення першим секретарем ЦК Компартії в цій республіці етнічного росіянина Геннадія Колбіна. Серед іншого протестуючі несли плакати «Покласти край великодержавному божевіллю!» та «Кожному народу – свій лідер!»⁴⁷.

Цей приклад унаочнив наскільки непростою була взаємодія між центральною владою та управлінськими елітами національних республік. Їхня лояльності до центру обумовлювалась, серед іншого, й дотриманням з боку Москви певних неформальних

⁴⁶ В России может появиться закон о региональных границах
URL:<https://www.pnp.ru/social/v-rossii-mozhet-poyavitsya-zakon-o-regionalnykh-granitsakh.html>

⁴⁷ Мякшев А. События в Алма-Ате в декабре 1986 г.: первый ультиматум национальных элит центру. *Известия Сарат. ун-та. Нов. сер. Сер. История. Международные отношения.* 2018. №4. С. 432–439.

умовностей, серед яких – призначення на ключові керівні посади «місцевих кадрів» з числа представників «титульних націй»⁴⁸.

Подібних «неформальних угод» тривалий час дотримувався і федеральний центр щодо більшості національних республік в складі РФ⁴⁹. ***Певною мірою збереження цього «пакту» можна вважати одним з важливих «маркерів» рівня готовності місцевих еліт до активної «суверенізації» у ситуації критичного послаблення центру***⁵⁰.

Всі «національні» суб'єкти РФ з такої перспективи можна розділити на такі групи:

1) Досягнули майже повної «суверенності»

Республіка Чечня. Де-факто вона вже є територією, на якій російські закони діють лише вибірково. Всі ключові посади займають етнічні чеченці, можливості впливу Москви на їхнє заміщення залишаються, але вони мінімальні. Керівник Республіки Рамзан Кадіров (згідно з внесеною у лютому 2023 р. поправкою до Конституції республіки його посада має чеченську назву «Мехх-Да») неодноразово підкреслював, що зв'язок між Чечнею та РФ базується лише на його своєрідній «васальній присязі» персонально Президенту РФ. Де-факто також демонструється, що надалі влада буде передаватись у спадок в рамках родини Кадірових⁵¹.

⁴⁸ Филиппов С. Условия лояльности национальных элит к центральной власти в советский период российской истории. *Идеи и идеалы*. 2020. Т. 12. №. 4-1. С. 230–248.

⁴⁹ Детальна інформація про регіональні еліти 1990-х – поч. 2000-х зібрана у виданні «Регионы России. Хроника и руководители». Вісім томів цього дослідження, що вийшло під редакцією професора Камітако Мацузато, доступні на сайті Центру слов'яно-євразійських досліджень Університету Хоккайдо. URL: <https://src-h.slav.hokudai.ac.jp/>

⁵⁰ Ми не розглядаємо питання взаємодії між «бюрократичними» елітами та місцевими націоналістичними рухами (найчастіше – організаційно розгромленими та/чи витісненими за кордон російськими спецслужбами), оскільки, за нечисленними винятками, ключову роль у процесі «суверенізації» відіграватимуть саме нинішні лояльні до центру діячі, а не опозиціонери-радикали.

⁵¹ Саме в такому контексті була сприйнята багатьма експертами піар-кампанія навколо одного з синів Р. Кадірова, розгорнута восени 2023 року. Див.: Глава Чечни готовит преемника: Адам Кадыров заменит отца? URL: <https://www.dw.com/ru/glava-cecni-gotovit-sebe-preemnika-adam-kadyrov-zamenit-otca/a-67436080>

У республіки є власні збройні формування (підрозділи Росгвардії сформовані виключно з чеченців)⁵². Кадиров також єдиний регіональний лідер, який не лише відносно вільно коментує зовнішньополітичну проблематику, але й може собі дозволити «не погоджуватись» з тими чи іншими рішеннями Москви у цій сфері⁵³. Зокрема, широкий резонанс мали його заяви з проводу теракту проти французького сатиричного видання Шарлі Ебдо (на відміну від російського МЗС він не засуджував нападників) чи масовий мітинг, зібраний в Грозному на підтримку переслідуваних в М'янмі мусульман-рохінджа (що також дисонувало з офіційною позицією РФ, для якої важливою була підтримка добрих взаємин з правлячим режимом М'янми).

2) Високий рівень самостійності при активних спробах центру змінити статус-кво, що підтримувався з 1990-х років.

Республіки Татарстан та Башкортостан. В обох випадках йдеться про регіони, в яких є виразна спадкоємність з пізно-радянськими національними елітами⁵⁴, котрі виборювали більший ступінь самостійності від центру. Перший секретар обкому та Голова Верховної Ради Татарської АРСР Мейтмієв Шаймієв став першим Президентом Республіки Татарстан. Його наступник – нинішній керівник Татарстану Рустам Мініханов (Татарстан найдовше з усіх суб'єктів федерації опирався зміні назви посади з «президент» на «глава республіки», зрештою з лютого 2023 р. найвища посада називається татарською «Раїс») також є етнічним татариним. Четверо з п'яти прем'єр-міністрів уряду Татарстану за останні три десятиліття були етнічними татарами. Лише в 2017 р. на цю посаду був призначений етнічний росіянин (Алексей

⁵² Фактичне створення в Чечні «держави в державі» констатувалось в спеціальній доповіді російського опозиціонера Іллі Яшина «Угроза национальной безопасности», опублікованій ще в 2016 році. URL: <https://s3.amazonaws.com/putin-itogi-files/Ugroza-Doklad-IlyaYashin.pdf>

⁵³ Лузин П. Рамзан Кадыров во внешней политике России. URL: <http://intersectionproject.eu/ru/article/security/ramzan-kadyrov-vo-vneshney-politike-rossii>

⁵⁴ Гузельбаева Г. К вопросу о преемственности современной политической элиты Татарстана. *Россия и мусульманский мир*. 2007. №1. С. 34–48.

Песошин), проте він є уродженцем Казані та вся його кар'єра була зроблена в Татарстані.

В Башкортостані Першим президентом став Голова Верховної Ради Башкирської АРСР Муртаза Рахімов. Етнічними башкирами є обидва його наступники: Рустем Хамітов (перебував на чолі республіки у 2010–2018 роках) та Радій Хабіров. Шість з восьми прем'єр-міністрів були етнічними башкирами⁵⁵. Як і в Татарстані, Москві лише в останні роки вдалося «протиснути» етнічного росіянина на посаду керівника уряду республіки – у 2020 р. ним став Андрей Назаров, уродженець Башкирії⁵⁶.

На відміну від моноетнічної Чечні, керівництво цих двох республік змушене рахуватись з наявністю великої кількості російського населення, відсутністю власних силових структур (показово, втім, що створення у 2022 р. саме татарських та башкирських «добровольчих батальйонів» для участі у війні з Україною викликало найбільше занепокоєння серед російських націоналістів), обмеженістю в можливостях міжнародних контактів⁵⁷.

3) Складний баланс між можливостями центру та регіональних еліт

До цієї групи можна зарахувати цілий ряд республік, ситуація у яких дуже різна. Зокрема, на рівні еліт в **Республіці Тива** є чітка пам'ять про період незалежного існування Республіки Танну-Тива в 1921–1944 роках, а центр, навіть за великого бажання, не може нав'язати автономії, в якій представники титульної нації складають понад 80% від населення, керівників, що не є етнічними

⁵⁵ Султанова Л. Особенности формирования и эволюции региональной политической элиты в постсоветском Башкортостане. *Общество: политика, экономика, право*. 2016. №3. С. 22–24.

⁵⁶ Республика Башкортостан. URL: https://src-h.slav.hokudai.ac.jp/publicatn/tom8/vol8_286_318.pdf

⁵⁷ Обмеження на зовнішні контакти пов'язані з загальним острахом Кремля перед посиленням впливів Туреччини та її проекту «Великого Турану» в населених тюркськими народами регіонах РФ. «Підбірку» цих «страхів» див.: Зорин В., Рудаков А. Применения технологий дезинтеграции России по этническому признаку в регионах проживания мусульман. *Россия и мусульманский мир*. 2009. №10. С. 17–30.

тивинцями⁵⁸. Ними були всі лідери республіки (за посадою вони також очолювали й уряд): Ооржак Шериг-оол, Шолбан Кара-оол та Владислав Ховалыг. Проте через цілу низку причин (від надвисокої залежності від фінансових дотацій з Москви до впливів найвідомішого її уродженця – міністра оборони РФ Сергія Шойгу) в республіці не прослідковуються ознаки підготовки до можливої політичної турбулентності та можливостей для регіональних еліт, що відкриються у зв'язку з цим.

Ще більш неоднозначною є ситуація в іншій республіці з високим відсотком титульної нації в складі населення – **Чувашії**. З одного боку, всі три її керівники з 1991 р. (Ніколай Фьодоров⁵⁹, Михайл Ігнатьєв та Алексей Ніколаєв) були етнічними чувашами та володіли рідною мовою (періодичне офіційне використання цієї мови Ігнатьєвим навіть дратувало місцевих російських націоналістів). З 1991 р. в республіці змінилось вісім голів Кабінету міністрів, з яких шість були етнічними чувашами, один – кримським татариним та один – росіянином. З іншого боку, спроможність чуваських «бюрократичних» еліт до якихось дій, спрямованих на зменшення залежності від центру, виразно залежатиме від того, як будуть розвиватись події в сусідніх регіонах, у першу чергу – в Татарстані.

Достатньо високий рівень «етнічного представництва» в елітах таких республік як **Калмикія**⁶⁰ чи **Бурятія**⁶¹ також не є гарантом готовності місцевих еліт до проявів «сепаратизму». При цьому

⁵⁸ Про специфіку формування нинішньої тивинської еліти та її «клановий» характер: Ламажаа Ч. Клановість в політике регионов России. Тувинские правители. Санкт-Петербург : Алетей, 2010. 208 с; Очирова В. Особенности рекрутирования политических элит полиэтничных регионов России. *Вестник БГУ*. 2011. №6. С. 195–203.

⁵⁹ Кирчанов М. Проблемы национализации политического режима Н. В. Фёдорова в Чувашской Республике. *Известия вузов. Северо-Кавказский регион. Серия: Общественные науки*. 2009. №6. С. 33–36.

⁶⁰ Полякова Т., Давуров Д. Формирование современной политической элиты (на примере республики Калмыкия). *Вестник ИКИАТ*. 2010. №2 (21). С. 143–148.

⁶¹ Очирова В. Эволюция региональных политических элит в постсоветский период (на материалах Республики Бурятия). Улан-Удэ : Изд-во Бурятского госуниверситета, 2009. 140 с.

формальна ситуація в Калмикії краща за бурятську, оскільки етнічними калмиками були всі три пострадянські керівники Республіки Калмикія (Кірсан Ілюмжинов, Алексей Орлов та Бату Хасіков), тоді як перші президенти Республіки Бурятія (Леонід Потапов та Вячеслав Наговіцин) були етнічними росіянами (щоправда, стверджувалось, що Потапов – уродженець краю – володів бурятською мовою). Нинішній лідер республіки Алексей Циденов самоідентифікує себе як бурятсько-російський «метис»⁶².

Свої особливості має ситуація в **Якутії**. Лише один з її керівників за пострадянський період був росіянином (В'ячеслав Штиров – з 2002 по 2010 рр.). Проте на відміну від міцно й «від народження» пов'язаних з республікою Михайла Федорова (очолював Якутію в 1991–2002 роках) та Єгора Борисова (у 2010–2018 роках), нинішній керівник Республіки Саха-Якутія, якут Айсен Ніколаєв є уродженцем Ленінграду, отримав вищу освіту та розпочинав кар'єру за межами Якутії⁶³.

4) Низький рівень суб'єктності місцевих еліт

Ще більшими є відмінності між ситуацією в тих національних республіках, які виразно не готові до «самостійної гри» на новому етапі дезінтеграційних процесів в РФ. Наприклад, проблемою **Республіки Дагестан** є її унікальна етнічна «строкатість». Суперечності між елітами різних національних груп вдавалось утримувати завдяки системі квотування посад (практика притаманна також і кільком іншим республікам Північного Кавказу – Кабардино-Балкарії, Карачаєво-Черкесії та Адигеї)⁶⁴, завдяки якій найбільші шанси на отримання ключових «владних портфелів» у Махачкалі мали представники аварців та кумиків⁶⁵. У 2017 р.

⁶² «Отец — бурят, мать — русская, я, соответственно, метис». URL: <https://www.kommersant.ru/doc/3213624>

⁶³ При цьому нинішнього Главу Саха, як і його попередників, російські націоналісти підозрюють у таємній підтримці націоналізму якутського («Неумная позиция»: глава Якутии потакает националистическим настроениям? URL: <https://regnum.ru/news/society/2593491.html>

⁶⁴ Адиев А., Аккиева С., Аствацатурова М., Курбанов р., Щербина Е. Неформальное этническое квотирование в полиэтничных республиках Северного Кавказа URL: <http://www.iyalidnc.ru/docs/states/doclad2017.pdf>

⁶⁵ Алигаджиева М. Клановое и этническое размывание политической элиты Дагестана. *Власть*. 2019. №. 1. С. 24–28.

Москва вирішила «спростити» всю систему – вперше з 1991 р. керівником Дагестану було призначено «варяга», що не був зв'язаний з місцевими елітами⁶⁶. Навряд чи встановлений новий порядок вдасться закріпити, проте важко спрогнозувати, яких форм набудуть спроби зберегти цілісність Дагестану та можливості знайти баланси представництва у владі для окремих народів цього суб'єкта федерації⁶⁷.

У випадку **Мордовії** має місце інший «казус»: формально в місцевих елітах вагомо представлені представники «титильної» нації. Проте йдеться про штучно створений етнізм, за яким реально «ховаються» два окремих народи – ерзя та мокша⁶⁸. Окрім того, більшість з номінальних «мордвинів» в управлінських елітах дуже глибоко русифіковані та не готові були б оперативно «перемкнутись» на новий порядок денний, з вимогами отримання більшої самостійності від центру.

Складною є ситуація з «національним обличчям» чи хоча б з «місцевою вкоріненістю» еліт в трьох інших фіно-угорських народів, які мають власні національні автономії – комі, удмуртів та марійців⁶⁹. Лише один з п'яťох Глав **Республіки Комі** принаймні декларував знання національної мови (Владімір Торполов, очолював республіку в 2002–2010 роках), лише двоє були місцевими уродженцями, а не «чиновниками направленими з Москви». Так само, тільки один з трьох Глав **Удмуртії** (Александр Соловйов у

⁶⁶ Алигаджиева М. Национально-политические элиты Дагестана: специфика их формирования и функционирования. *Власть*. 2014. № 9. С. 198–200; Курбанова К. Трансформация политической элиты Республики Дагестан в 2017–2020 годах. *Вестник Финансового университета. Гуманитарные науки*. 2020. №10. С. 136–141.

⁶⁷ Події в Дагестані 29 жовтня 2023 року підтвердили, що регіон залишається одним з найвибухонебезпечніших в РФ. Див.: Вся Россия – Махачкала? Рунет о штурме аэропорта в Дагестане. URL: <https://www.svoboda.org/a/vsya-rossiya---mahachkala-runet-o-shturme-aerporta/32660293.html>

⁶⁸ Инязор народу ерзя Сиресь Боляень: «Україні потрібно постійно пам'ятати, що вона має союзника всередині Росії – національні рухи». URL: <https://censor.net/ua/r3273519>

⁶⁹ Про регіональні етно-еліти в цих республіках див.: Шабаев Ю., Чарина А. Региональные этноэлиты в политическом процессе (финно-угорское движение: становление, эволюция, идеология, лидеры). Монография. Сыктывкар : КРАГСиУ, 2008. 258 с.

2014–2017 роках) був етнічним удмуртом, а нинішній Глава – Александр Бречалов – уродженець Адигеї і, до призначення в 2017 в.о. Глави республіки, жодним чином з нею не був пов'язаний.

«Варягами», до моменту призначення (наступні вибори були формальністю), ніяк не пов'язаними з суб'єктами федерації, які їм доручили очолити, є також два останні керівники Республіки **Марій Ел** – Александр Євстифєєв у 2017–2022 роках та Юрій Зайцев з травня 2022 р. Останній взагалі був «перекинутий» до Марій Ел з посади голови уряду Калмикії.

Таким чином, актуальна «конструкція» взаємин центру та місцевих еліт в РФ характеризується величезною неоднорідністю. В окремих республіках є потужні місцеві «бюрократичні» еліти, які вже готові за відповідних умов до швидкої та максимальної «автономізації» від центру. В інших республіках статус-кво не такий очевидний. Проте важливо, що, за окремими виключеннями, *центру так і не вдалося повністю «вивести з гри» чи остаточно «дефрагментувати» локальні еліти в національних суб'єктах федерації*⁷⁰.

Конфлікти між «загальноросійською» та «локальними» версіями історичної пам'яті також не додають стрункості етнонаціональній політиці РФ. Як відомо, політика «історичної пам'яті» в Російській Федерації є спадкоємною від найбільш кондового варіанту радянської політики в цій сфері⁷¹. Дещо спрощуючи її «базис» можна звести до постулатів про те, що розширення території Московського князівства/царства, а потім Російської імперії було «збиранням історичних земель», «добровільним

⁷⁰ За оцінками Інституту майбутнього («Вежі Кремля. Хто буде ділити спадок Путіна?»), URL: <https://www.slideshare.net/PRDepartment/vezhi-kremlapdf> до 2022 року левова частка керівників російських регіонів вже були призначеними з центру «парашутистами». Понад 80% із них ніколи раніше не жили та не працювали в очолюваному регіоні. У більшості національних республік ситуація інша: Москва використовує наявні інструменти для недопущення до виборів тих кандидатів, яких вона вважає нелояльними, проте змушена «обирати» своїх фаворитів з наявних «місцевих кадрів».

⁷¹ Про різні етапи «зрошення» російсько-імперської та радянської «візій» історії Росії: Бушуев В. Историческая политика в СССР: императивы и специфика реализации. *Ценности и смыслы*. 2012. №4. С. 119–128.

приєднанням», «звільненням народів від іга іноземних завойовників» або, у випадку «нічийних» та мало залюднених просторів Північного Сибіру, «мирною колонізацією та долученням народів, що знаходились на родоплемінному етапі розвитку до досягнень цивілізації»⁷².

За всім цим криється достатньо простий посыл: у більшості нацменшин нинішньої РФ нібито немає «власної», не пов'язаної з російською, історії. А отже, їхнє гіпотетичне «відокремлення» матиме такий же штучний характер, як, скажімо, державна незалежність для Рязанської чи Тверської областей.

Однак «на місцях», навіть у лояльних до центру серведовищах, домінує інший погляд на згадані історичні події та процеси»⁷³. Для тих народів, які, до інкорпорації Росією, мали власну державність, неприйнятним й принизливим є інтерпретація моменту її втрати як «позитиву». У багатьох національних республіках безсумнівними національними героями є очільники антиросійських повстань. Навіть там, де приклади опору експансії Москви є невиразними чи «губляться» в глибині віків, повсюдно поширеними є вияви «історичної образи» за багатовікову політику русифікації, вияви неповаги до національних традицій тощо.

Найвиразнішими (з точки зору самодостатності та можливості абсолютної «сепарації» від нав'язуваної з центру візії їхньої історії) є приклади Татарстану, Тиви та Чечні. Активні спроби «закамуфлювати» факт неможливості подолання ключових суперечностей між тим, як історію цих регіонів бачать «з Москви» і з Казані, Кизила та Грозного, виглядають чим далі, тим непереконливіше.

⁷² Приклад описання історії Росії, виконаний в рамках такої «парадигми»: Долгий путь к единству. Как народы и территории входили в состав России. URL: <https://etnoknol.astrobl.ru/press-release/dolgiy-put-k-edinstvu-kak-narody-i-territorii-vhodili-v-sostav-rossii>

⁷³ Проблеми конфлікту між різними версіями національних історій в РФ (зокрема – в Татарстані, Бурятії, Чувашії, Чечні) неодноразово ставала предметом наукових дискусій. Див. напр.: Конфликтогенный потенциал национальных историй (сборник научных статей): Материалы Международного научно-методологического семинара, г. Казань, 26 марта 2015 г. / Отв. ред. и сост. Овчинников А. Казань : Изд-во «Юниверсум», 2015. 229 с.

Татарстан. Стрижневою для національної історії Татарстану є тема втраченої в середині XVI ст. та відродженої на початку 1990-х років державності. Відповідно, 1552 р. – дата взяття військами Івана Грозного Казані – є центральною та найтрагічнішою в історії татарського народу⁷⁴. Починаючи з 1990-го р. прихильниками націоналістичних татарських організацій відзначається «День пам'яті» («Хетер коне»), присвячений загиблим у 1552 р. захисникам Казані, які «героїчно захищали свою землю та прийняли мученицьку смерть».

Однією з важливих вимог, які озвучувалися, у тому числі й на мітингах в «День пам'яті», була побудова «достойного пам'ятника героїчним захисникам Казані та татарської державності»⁷⁵.

Зі зрозумілих причин керівництво Татарстану не могло піти на відкриття реалізацію такого проекту, проте успішно «закамуфлювало» його у «відновленні» на території казанського кремля соборної мечеті «Кул Шаріф». Мечеть названо на честь керівника оборони Казані у 1552 р. Ця культова споруда розглядається татарами як символ татарської нації та символічна фіксація відродження татарської державності.

Показово, що промову першого Президента Татарстану Мінтімера Шаймієва, виголошену на церемонії відкриття цієї мечеті 24 червня 2005 р., в якій він охарактеризував Кул Шаріфа як національного героя, видалено з архівів офіційних сайтів органів влади Республіки Татарстан⁷⁶. Це є додатковим підтвердженням того, що, на даний момент, єдиний спосіб «зниження конфліктного потенціалу» двох версій історії Татарстану⁷⁷ – максимальне

⁷⁴ Габдрафиков И., Кучумов И. О едином учебнике истории России: взгляд из Казани и Уфы. *Россия и мусульманский мир*. 2015. №1. С. 19–28.

⁷⁵ Російський погляд на ситуацію, з просуванням тези про те, що татарське населення нібито не сприймає поширюване власними елітами бачення «проблеми 1552 року»: Карбаинов Н. Идеологема 1552 года в постсоветском Татарстане: версия элит и массовые представления. *Власть и элиты*. 2018. №5. С.211–237.

⁷⁶ Выступление Президента Республики Татарстан М.Ш. Шаймиева на церемонии торжественного открытия мечети Кул Шариф. URL: https://1997-2011.tatarstan.ru/index.html@node_id=3049.html. Орієнтовно видалення відбулося в 2021 році.

⁷⁷ В Татарстані є власний Інститут історії ім. Шигабутдіна Марджані (створений у 1996 році), що релізовує масштабні дослідницькі та публікаторські проекти.

виведення «за дужки» всього, що стосується дорадянського періоду. Відповідно, першою датою в історичній довідці про регіон на офіційному порталі органів влади республіки є 27 травня 1920 р. (день утворення Татарської соціалістичної радянської республіки)⁷⁸.

Тива. «Точка несумісності» між «імперською» та «національною» візіями у випадку Тиви набагато менш хронологічно віддалена, аніж у випадку Татарстану. Формально незалежну державу – Тива Арат Республіка – Тивинську народну республіку (ТНР) було насильницьки приєднано до СРСР у 1944 р. Власне, й до того моменту, м'яко кажучи, важко знайти можливості описати її історію, як «невід'ємну частину російської». До 1911 р. це була провінція імперії Цін. Після розпаду останньої частина тивинської знаті «зробила ставку» на Росію, попросивши Ніколая II про «захист». Станом на 1917 р. так званий «Урянхайський край» був російським протекторатом (тобто де-юре – самостійною державою, яка контролювалася, але не входила до складу імперії). Не увійшла Тива й до радянської імперії – у серпні 1921 р. було проголошено незалежну республіку Танну-Тива.

При цьому даний край продовжували вважати «своїм» китайці та монголи. Останніх, щоправда, у 1920-х роках СРСР змусив визнати незалежність та кордони ТНР (але відзвуки територіальних суперечок залишилися і до нашого часу). А от стосовно Китаю статус-кво залишається невизначеним. Поспіх з «поглинанням» ТНР в 1944 р. окремі дослідники пояснюють тим, що Йосип Сталін отримав інформацію, що під час зустрічі в Каїрі наприкінці листопада 1943 р. президентів США Франкліна Рузвельта та Китаю Чан Кайші, перший поцікавився статусом Танну-Тиви. Китайський лідер нібито відповів, що цей район є невід'ємною частиною китайської провінції Зовнішня Монголія і незаконно контролюється Росією (СРСР)⁷⁹.

⁷⁸ Историческая справка о Республике Татарстан. URL: <https://gossov.tatarstan.ru/about/history/spravka>

⁷⁹ Харунова М. Тува и СССР: процесс политической интеграции. Новые исследования Тувы. 2009. №3. С. 139–163.

Реалізована ця анексія також була в спосіб, який точно не відповідав діючим на той момент правовим нормам (навіть за всієї умовності «радянської законності»). І це не «вигадки ворогів Росії» – так вважають тивинські та навіть окремі російські історики⁸⁰. Втім, йдеться не лише про академічну історичну науку⁸¹. На офіційному сайті Верховного Хурала (парламенту) Республіки Тува (в РФ визнано рівнозначними вживання назв «Тива» та «Тува») підкреслено, що напередодні входження до складу СРСР ТНР була повноправною державою зі своїми атрибутами. В неї була Конституція, прапор, герб, золотий запас та повноважні дип-представництва в СРСР та МНР. «Минуле значною мірою допомагає нам у будівництві нових взаємин з Росією та суб'єктами федерації. Ідея рівноправних взаємин не нове слово в політичній історії Тиви. Її поділяли ті, хто починав будувати ТНР. Те, що вони були на вірному шляху – «перевірено часом» – відзначено в офіційній історичній довідці з нагоди однієї з чергових річниць створення тивинської державності⁸².

Чечня. Специфікою «конфлікту» між російською та власною версіями історії чеченського народу є наявність не одного, а одразу декількох «стрижневих» сюжетів, щодо яких неможливо знайти реальне (а не відверто імітаційне) компромісне «прочитання»⁸³.

Йдеться про Кавказькі війни та державу імама Шаміля (1825–1859), сталінську депортацію чеченців та інгушів у 1944 р. та дві російсько-чеченські війни 1990-х–початку 2000-х років.

⁸⁰ Отрощенко И. Вхождение Тувы в состав СССР: альтернативные мнения. Новые исследования Тувы. 2017. №4. С. 36–63.

⁸¹ Деякі з істориків виявляють чудеса еквілібристики та в своїх дисертаціях стверджують, що «хоча прийняття Туви до складу СРСР було оформлено з явними правовими та конституційними порушеннями, сам факт добровільного входження... не може бути оскаржений» (Бичелдей А. История системы государственной власти и управления Тувы, 1921-2002 гг. URL: <http://www.dslib.net/istoria-otechestva/istorija-sistemy-gosudarstvennoj-vlasti-i-upravlenija-tuvy-1921-2002-gg.html>).

⁸² 95 лет исполняется Тувинской Народной Республике. URL: <https://khural.rtyva.ru/press/tnr/299/>

⁸³ Про три сторіччя опору чеченців російській експансії: Gammer M. The lone Wolf and the bear: three centuries of Chechen defiance of Russian rule. Pittsburgh: Univ. of Pittsburgh Press, 2006. 252 p.

У квітні 2018 р. Глава Республіки Чечня Рамзан Кадіров підписав Указ «Про створення державної комісії з дослідження та збереження історико-культурної спадщини народів Чеченської республіки», метою якої було максимальне «згладжування» більшості гострих кутів в «історичній» площині. Результатом роботи комісії стало видання низки монографій та збірників історичних документів. Ніхто не приховував, що йдеться про спробу неформальної «ревізії» принаймні частини конфліктних питань. Зокрема, зроблено акцент не на протистоянні, а на (вкрай нечисельних) прикладах мирної взаємодії між чеченцями та росіянами в XIX ст.⁸⁴ Віце-прем'єр уряду Чечні Джамбулат Умаров (фактичний керівник згаданої Держкомісії) в 2010-х роках систематично роздавав інтерв'ю, в яких наводив приклади історичної «російсько-чеченської дружби» та підкреслював бажання чеченців стати «молодшим братом» для росіян⁸⁵.

Цікаво, що при цьому в розділі, присвяченому історії Чечні на офіційному сайті Глави Республіки, аж до початку квітня 2022 р. була розміщена куди менш «проросійська» історична довідка. Зокрема, в ній не просто головним, але єдиним винуватцем конфліктів в імперський період історії називалася колонізаторська та асиміляторська політика царизму⁸⁶. Враховуючи специфіку нинішнього режиму в Чечні, він готовий публічно інтерпретувати обидві російсько-чеченські війни у відносно зручному для центру ключі⁸⁷. Що не означає, втім, що окремі фігури борців за незалежність

⁸⁴ «Рамзан Кадіров високо оцінив діяльність держкомісії, підкресливши при цьому, що вона вже сьогодні дозволяє припинити будь-які історичні спекуляції на так званих повстаннях чеченського народу». Джамбулат Умаров представив Главе ЧР книгу «Истоки идентичности». URL: <https://grozny-inform.ru/news/society/133966/>

⁸⁵ Джамбулат Умаров: Русский народ – наш старший брат. URL: <https://grozny.tv/news/society/9152> (дата звернення: 20.03.2023); «Чеченский народ – дерзкий младший брат русского народа». URL: <https://www.yuga.ru/news/440368/>

⁸⁶ Орієнтовно 6 квітня 2022 доступ до цього розділу (URL: <http://chechnya.gov.ru/respublika/istoriya-religiya-kultura/istoriya/>) на офіційному сайті був закритий паролем.

⁸⁷ Горюшина Е. Эхо непреодолимых последствий событий в Чечне 1994–1996 гг. и 1999–2000 гг.: Конфликт и нивелирование памяти. *Новое прошлое / The New Past*. 2018. №2. С. 146–166.

(насамперед – генерала Джохара Дудаєва, але також, наприклад, і Шаміля Басаєва) будуть описуватись як «антигерої».

Водночас, жодних «компромісів» не вдалося досягнути в питанні про депортацію 1944 р., яка також залишається неподоланою травмою для всіх чеченців, незалежно від віку⁸⁸. Радикальні «антисталінські» заяви чеченського лідера різко контрастують з «ренесансом» в шануванні Йосипа Сталіна серед росіян⁸⁹.

У підсумку, Грозному вдалося примусити Москву переписати розділ загальноросійського шкільного підручника з історії, що стосувався історії депортованих народів⁹⁰, а також «закрити очі» на те, що два військових підрозділи отримали назву національних чеченських національних героїв, які протистояли російській експансії на Кавказі (шейха Мансура (1760–1794) та Байсангура Беноевського (1794 – 1861))⁹¹.

Отже, як бачимо, йдеться лише про створення видимості того, що на місцях безумовно підкоряються нав'язуваній Москвою «схемі» трактування тих чи інших «локальних» історій. Всю цю вірогіднішу імітацію місцевих еліт (з «винесенням за дужки» спірних моментів чи з неширими визнаннями себе «меншими братами великого російського народу») буде відкинуто з початком нового «параду суверенітетів».

«Затирання» відмінностей: мовна ситуація в національних республіках як «маркер успіху» асиміляторської політики Москви. Радянський проєкт передбачав створення «новой исторической общности – советского народа». Концепт був остаточно

⁸⁸ Жемчураева С., Ибрагимов М. Сталинская депортация 1944 г. в исторической памяти современной чеченской молодёжи (социологический ракурс анализа). *Каспийский регион: политика, экономика, культура*. 2022. №4. С. 36–42.

⁸⁹ Кадыров припомнил Сталину геноцид чеченцев. URL: <https://ura.news/news/1052628634>

⁹⁰ Авторы учебника по истории изменили абзац о депортации народов Кавказа. URL: <https://www.kavkaz-uzel.eu/articles/393709>

⁹¹ Герои борьбы против России. Зачем Кадыров назвал батальоны в честь командиров Кавказской войны. URL: <https://www.kavkazr.com/a/geroi-borjby-protiv-rossii-zachem-kadyrov-nazval-bataljony-v-chestj-komandirov-vremen-kavkazskoy-voiny/32659844.html>

сформульований в 1960-х – на початку 1970-х років і так зафіксований у матеріалах XXIV з'їзду КПРС: «радянський народ – це історична, соціальна та інтернаціональна спільнота людей, що мають єдину територію, господарство, соціалістичну за змістом культуру, союзну загальнонародну державу й загальну ціль – побудову комунізму; спільнота виникла в СРСР внаслідок соціалістичних перетворень та зближення трудящих класів і прошарків, всіх націй і народностей»⁹². **Реальний «підтекст» цієї програми створення був русифікаційний – зрештою, мовою «міжнаціонального спілкування» була російська, а національні особливості «складників» радянського народу мали зводитись до якихось мінімальних «етнографічних проявів»⁹³.**

Певних успіхів в цьому плані було досягнуто, зокрема – поступово зростала кількість неросіян за походженням, що сприймали російську як рідну. Вважається, що на фінальній стадії існування СРСР (1980-ті рр.) відсоток громадян, які повсякденно використовували російську досягав 81%⁹⁴.

Однак ці «досягнення» не були ані рівномірними (ситуація суттєво відрізнялась в окремих республіках), ані, як виявилось, незворотними чи хоча б стійкими.

Вище керівництво Російської Федерації на початку 1990-х років ще не було здатне оперативно переформатувати радянські практики та наративи, пристосовавши їх до нових реалій. Небезпечним також було б відкрите визнання того, що РФ є державою з «російським інтерфейсом», а декларування її «багатонаціональності» та «полікультурності» – лише тактичний прийом, спрямований на уникнення зайвого напруження та конфронтації⁹⁵.

⁹² Материалы XXIV съезда КПСС. Москва : Политиздат, 1971. С. 76.

⁹³ Гребенюк М. Советский народ: государственно-политический конструкт. *Аналитика культурологии*. 2011. Вып. 3. С. 115–118.

⁹⁴ Anderson B., Silver B. Some Factors in the Linguistic and Ethnic Russification of Soviet Nationalities: Is Everyone Becoming Russian? In Hajda, L., Beissinger M. (eds.). *The Nationality Factor in Soviet Politics and Society*. Routledge, 2019. p. 95–130.

⁹⁵ Малинова О. Конструирование макрополитической идентичности в постсоветской России: символическая политика в трансформирующейся публичной сфере. *Политическая экспертиза*. 2010. №6. С. 5–28.

Проте вже в 2000-х роках відбулося фактичне повернення до радянських «напрацювань». Зокрема, в 2011 р. Президент РФ Дмитрій Медведєв, визнавши, що хоча концепт «советского народа» виявився більш «теоретичним», аніж реалістичним і придатним до практичного втілення в життя, підкреслив, що це не означає, що «ми повинні відходити від цієї проблеми та цієї ідеї»⁹⁶.

Як і у випадку з пізнім СРСР сучасній РФ вдалося досягнути певних результатів по створенню «нової спільноти» та «нівеляції відмінностей» між її різноетнічними складовими. Проте аналогічно до ситуації, що склалася в фінальний період існування попередньої імперської формації, цей процес також зустрів виразний опір в одних випадках та може бути визнаним сумнівним щодо досягнення остаточних «перемог» в інших.

Серед того, що можна записати до успіхів цієї політики, можна відзначити збереження темпів асиміляції та втрати національних мов у низці національних регіонів. Важливим кроком у цій сфері стало скасування обов'язковості вивчення в школах державних мов республік в складі РФ – починаючи з 2018 р. допускається їх вивчення лише «не на шкоду» вивченню російської⁹⁷.

Національні мови, у багатьох випадках, використовуються у відповідних регіонах лише суто формально, значна частка чиновників ними не володіє. При цьому наголошується й на «відсутності потреби» у дублюванні російської, адже кількість носіїв інших мов невинно та неухильно знижується. Насамперед це стосується суб'єктів федерації, населених фіно-угорськими народами⁹⁸.

Так само загрозливими виглядають цифри у випадку тюркомовної Чувашії. Загальна кількість носіїв цієї мови (включно з тими, що не проживають на території республіки) зменшилась між

⁹⁶ Дмитрій Медведєв: «Термин «советский народ» оказался теоретическим» URL: <https://www.kp.ru/daily/25751/2737536/>

⁹⁷ Jankiewicz S., Knyaginina N. Language Conflicts in Russia's Education System. *European Yearbook of Minority Issues Online*. 2019. № 16. p. 188–210.

⁹⁸ Опис та аналіз ситуації зі статусом та використанням мов фіно-угорських народів РФ: Zamyatin K. An Official Status for Minority Languages? An Official Status for Minority Languages? A Study of State Languages in Russia's Finno-Ugric Republics. University of Helsinki, Department of Finnish, Finno-Ugric and Scandinavian Studies, 2014. 145 p.

переписами 2010 та 2021 років на третину (з понад 1 млн. до 700 тисяч осіб). Згідно з інформацією, узагальненою в рамках проекту інституту мовознавства РАН «Малые языки России», у багатьох представників даної етнічної групи поширене уявлення про «непотрібність» чуваської мови, а також острах, що навчання чуваською негативно вплине на володінні російською. Водночас, так само широко поширений феномен позитивного ставлення до чуваської мови, яка навіть русифікованими чувашами сприймається як символ рідного краю та зв'язку зі старшими поколіннями⁹⁹.

Попри нечисленність яскраво виражених проявів конфліктів на «мовному ґрунті» у Чувашії помітно, що це питання залишається «вододілом» між етнічними росіянами та чувашами (у тому числі й тими з них, хто вже не володіє рідною мовою). Серед перших не приховувалась радість від того, що їх дітям не потрібно буде навіть номінально вчити «зубодробительный чувашский», натомість навіть в цензурованих офіційних виданнях республіки з'являються публікації, в яких відстоюється право на збереження та розвиток рідної мови¹⁰⁰.

Схожі тенденції прослідковуються і у випадку з якутською мовою¹⁰¹, кількість носіїв якої також відчутно зменшилася за останнє десятиліття (на 2010 р. – 450 тисяч; на 2021 р. – 377 тисяч осіб, які декларували володіння якутською мовою). З одного боку, етнічні росіяни, що проживають в великих містах республіки, задоволені можливістю відмовитися від вивчення якутської мови. З іншого – керівництво Саха (Якутії) наполягає на збільшенні обсягів викладання якутської в національних школах¹⁰².

Натомість у таких республіках як Тива чи Чечня успіхи мовної русифікації в принципі максимально скромні – якщо

⁹⁹ Чувашский язык. URL: <https://minlang.iling-ran.ru/lang/chuvashskiy-yazyk>

¹⁰⁰ «Советская Чувашия». «Язык нужен для сохранения нации». URL: <http://sovch.chuvashia.com/?p=248322>

¹⁰¹ Аналіз ситуації станом на початок 2010-х: Современная этноязыковая ситуация в Республике Саха. (Якутия): социопсихолингвистический аспект. Слепцов П. (ред.). Новосибирск: Наука, 2013. 252 с.

¹⁰² Часы изучения якутского языка увеличат в школах Республики Саха URL: <https://nazaccent.ru/content/38187-chasy-izucheniya-yakutskogo-yazyka-uvelichat-v-shkolah-respubliki-saha.html>.

взагалі їх можна вважати такими. Серед тивинців не фіксується тенденцій до відмови від знання рідної мови. За підсумками перепису 2010 р., з 249 299 тивинців володіння нею вказали 241 092 осіб (96,7%)¹⁰³. Через десять років ці показники склали, відповідно, 276 774 з 278 631 (99,3%).

Не відбулося суттєвого звуження сфери побутування тивинської. Згідно з даними соціопитування, проведеного у 2021 р., 64% опитаних стверджували, що у повсякденному житті використовують обидві мови, 23% – головним чином тивинську, 7% – говорять тільки російською, 6% – російську використовують у більшості випадків, проте базово володіють тивинською¹⁰⁴.

Втім, місцеве керівництво воліє інтерпретувати актуальний статус-кво як «мовний зсув» на користь російської та демонструє успіхи у контролі над поглибленням вивчення російської у школах Тиви¹⁰⁵.

Ще цікавішою є ситуація, яка склалась у Чеченській Республіці, де серед місцевих жителів фактично не залишилось носіїв російської мови як рідної¹⁰⁶. Тривалий час випускники чеченських шкіл були серед «антилідерів» за отриманими балами з російської мови на Єдиному державному екзамені (в 2014 р. середній бал по республіці складав 41,1, а в 2015 – 35 балів (при середньому по РФ в 62,5 та 65,9 відповідно). Мінімальний для 2015 р. «поріг» з російської в 24 бали не зуміли подолати майже третина випускників шкіл республіки¹⁰⁷.

¹⁰³ Итоги Всероссийской переписи населения 2010 г. по Республике Тыва. Национальный состав и владение языками, гражданство населения РТ. Т. 4. Кызыл: Тывастат, 2013. С.10–11.

¹⁰⁴ Биткеева А., Цыбенова Ч. Хроника языкового сдвига в тувинском языке в Республике Тыва. Новые исследования Тувы. 2022. №4. С. 6–27.

¹⁰⁵ Знают ли в Туве русский язык? URL: <https://www.tuvaonline.ru/2019/04/11/znayut-li-v-tuve-russkiy-yazyk.html>.

¹⁰⁶ Ильясова р. Современное состояние чеченско-русского двуязычия. *Известия Чеченского государственного университета*. 2020. № 2. С. 50–55.

¹⁰⁷ Буралова р., Халидов А. Социолингвистическая и эколингвистическая ситуации в Чеченской республике и Республике Ингушетия в контексте функционирования языков в образовательной сфере. *Современные проблемы науки и образования*. 2015. № 2-2. С. 2–8.

Оскільки центр має вкрай обмежені можливості впливу на ситуацію в Чечні, немає підстав вважати, що рівень володіння російською серед чеченської молоді суттєво зміниться. Зрештою, керівництво цієї республіки всіляко підкреслює пріоритетність знання саме національної мови¹⁰⁸.

При всьому цьому варто з певною пересторогою ставитись до періодичних повідомлень в російських ЗМІ про те, що в тому чи іншому регіоні «катастрофічна ситуація з вивченням російської» чи що «до 20% населення окремих регіонів не володіє російською»¹⁰⁹. Найактивніше подібні інформкампанії проводились напередодні скасування обов'язковості вивчення національних мов (тобто в 2017–2018 роках). Часто вони містили елементи «залякування» місцевих чиновників та працівників системи освіти в нацреспубліках, вимоги посилити покарання за факти порушення держстандарту, згідно з яким можна викладати на національних мовах предмети лише з 1 по 9 клас тощо.

Окремими різновидами атак на «мовний націоналізм» є просування ідей щодо дискримінаційного характеру вимог про володіння національною мовою для кандидатів на виборах глав окремих республік, економічної обтяжливості дублювання національними мовами офіційної документації, відсутності практичної потреби у присутності національних мов у зовнішній рекламі тощо¹¹⁰.

Загалом, ***важко заперечити той факт, що зміни в політиці щодо національних мов та перегляд законодавчої бази щодо використання цих мов в системі освіти створили додаткові передумови для загострення суперечностей з федеральним***

¹⁰⁸ Рамзан Кадыров объявил конкурс на знание чеченского языка с призовым фондом 8 млн рублей. URL: <https://grozny.tv/news/main/52673>; Кадыров пригрозил уволить чиновников, дети которых не знают чеченский. URL: <https://www.rbc.ru/politics/08/11/2023/654b90179a794736ad220124>.

¹⁰⁹ В некоторых регионах РФ пятая часть жителей не знают русского языка URL: <https://rg.ru/2019/11/20/v-nekotoryh-regionah-rf-piataia-chast-zhitelej-ne-znaiut-russkogo-iazyka.html>

¹¹⁰ Одинг Н., Юшков А., Савулькин Л. Использование национальных языков как государственных в республиках РФ: правовые и экономические аспекты. *Terra Economicus*. 2019. Т. 17. № 1. С. 112–130.

*центром*¹¹¹. Намагаючись пришвидшити мовну русифікацію та асиміляційні процеси в регіонах, Москва навряд чи досягнула бажаного – принаймні в коротко та середньостроковій перспективі. «Многонациональный российский народ» не набагато більш реальний конструкт, аніж ним був його попередник – «советский народ».

У будь-якому випадку, рівень мовної русифікації регіонів не буде мати визначального впливу на емансипаційні процеси в національних республіках. Далеко не скрізь відбудеться «мовне відродження» – частина національних республік продовжуватиме використовувати переважно російську. Залишиться вона і мовою «міжнародного спілкування» у найбільш поліетнічних регіонах (зокрема – на Північному Кавказі). Проте сам по собі фактор «володіння» населенням російською чи її практичного використання як *lingua franca* не матиме суттєвої «політичної» ваги у позиціюванні постросійських державних утворень, які виникнуть на базі національних суб'єктів федерації.

«Економічна» мотивація для «етнічного сепаратизму». У 1990-му р. Держкомстат СРСР вперше за всю свою історію розробки міжгалузевих балансів союзних республік здійснив перерозрахунок експорту, імпорту та міжреспубліканських товарних потоків на світові ціни¹¹². Мета публікації цих балансів не оголошувалась, проте очевидно, що йшлося про демонстрацію всім національним республікам: їхній вихід з СРСР призведе до кризи та зниження рівня життя. Адже перерахунок унаочнював, що найбільше позитивне сальдо – понад 40 мільярдів так званих «інвалютних рублів» (приблизно 67 млрд. долл. за тодішнім курсом) має РРФСР, натомість для більшості інших республік воно негативне. Проте всі ці міркування, без врахування цілої низки факторів (специфіки радянської планової економіки, неможливості адекватного перерахування на світові ціни тих товарів та послуг, які надавались

¹¹¹ Михайлова Е. Проблемы преподавания национальных языков в этнополитическом дискурсе элит российских регионов. *Каспийский регион: политика, экономика, культура*. 2020. №1. С. 175–180.

¹¹² Народное хозяйство СССР в 1990 г. (Статистический ежегодник). Москва : "Финансы и Статистика", 1991. С. 641–643.

в рамках «міжреспубліканського обміну», примусового вибудовування певних економічних зв'язків всередині СРСР без можливості для республік вести власну зовнішньоекономічну діяльність тощо), були штучним конструктом, на підставі якого неможливо було визначити реальну картину того, наскільки слабкими чи «несамодостатніми» були економіки окремих складових Радянського Союзу¹¹³.

Тема «Хто кого насправді годував в СРСР» системно підтримується в російському інформпросторі. Причому серед аргументів, що наводяться, як правило є й посилання на згадану статистику 1990-го р. Інтерпретація цих даних залежить від того, який з аспектів проблеми є «актуальнішим» для пропагандистських потреб чи «запитанішим» серед певної аудиторії. Для російських націоналістів важливо підкреслити, що РСФСР в складі СРСР була найбільш «обділеною» республікою, а відносно низький рівень життя в ній був пов'язаний з несправедливим розподілом коштів на користь решти союзних республік¹¹⁴. А от для «ностальгуючих по СРСР» схожі «таблички з чесними цифрами» подавалися з іншим акцентом – на тому, що еліти союзних республік обманювали власні народи, стверджуючи, що ті виграють від розвалу СРСР. Натомість же виявилось, що нові незалежні держави чекало різке падіння рівня життя¹¹⁵.

Мусування даної тематики цілком екстраполюється і на нинішню ситуацію в Російській Федерації. З одного боку, просувається сюжет про етнічно російські регіони, які або виступають «донорами» для загальнодержавного бюджету або не можуть нормально розвиватись саме тому, що кошти перерозподіляються на

¹¹³ Ершов Ю. Экономика постсоветского пространства: ожидавшееся и неожиданное. *Всероссийский экономический журнал ЭКО*. 2016. №. 10. С. 23–44.

¹¹⁴ СССР: как доили Россию национальные республики? URL: <https://habanerra.livejournal.com/654011.html>; Как РСФСР развивала в ущерб самой себе все республики СССР (краткий обзор основных аргументов). URL: <https://echelpanov.livejournal.com/244459.html>

¹¹⁵ Запольскис А. Кто кого кормил в СССР и кто больше проиграл от его развала. URL: <https://www.kp.ru/daily/26571.7/3586720/>; Все лучшее – окраинам. Как в СССР перераспределялось общее богатство URL: <https://lenta.ru/articles/2015/08/22/ussr/>

користь дотаційних національних республік. З іншого – підкреслюється абсолютна марність і навіть суїцидальність для таких суб'єктів федерації прагнути до відділення від РФ. Додаткової «ваги» останнім твердженням нібито мають надавати визнання нинішнього керівництва регіону, який вже оголошував та вів кровопролитні війни за свою незалежність – Чеченської Республіки. Зокрема, про те, що повна незалежність Чечні неможлива суто з економічних причин, заявив Рамзан Кадіров, коментуючи факт визнання Верховною Радою України суверенітету Республіки Ічкерія¹¹⁶.

Реальна ж ситуація є набагато складнішою, аніж це впливає з «усередненої» економічної статистики та розподілу між «донорами» та «реципієнтами» бюджетних надходжень в сучасній РФ.

По-перше, **найвиразнішими «донорами» федерального бюджету є все ж «національні» суб'єкти федерації – попри малий відсоток серед їхнього населення представників «титульних» національностей.** Це Ямало-Ненецький автономний округ (ЯНАО) (ненці, за переписом 2021 р. – 7% від населення регіону, 9% від всіх осіб, що вказали свою національну приналежність), Ханти-Мансійський автономний округ-Югра (ХМАО) (ханти, станом на 2021 – 1,1% від всього населення та 1,5% від тих, хто вказав у переписних листах свою національність; мансі – 0,6% від всіх, 0,9% від тих, хто вказав). Втім, і без «національного підтексту» спроби ліквідувати ці утворення як окремі суб'єкти федерації наражаються на виразний опір як місцевих еліт, так і населення. Зокрема, ініціатива об'єднання Архангельської області та Ямало-Ненецького АО (в травні 2020 р. між їхніми урядами було підписано відповідний «Меморандум») виразно «забуксувала», а референдум (який мав бути проведений з цього приводу) відкладено на невизначений термін¹¹⁷. Схожа ситуація склалась і стосовно можливого об'єднання ЯНАО з Тюменською областю. Після озвучення у Держдумі в 2020 р. ініціативи про відновлення

¹¹⁶ Кадыров сделал неожиданное заявление о независимости Чечни и войне с Россией. URL: <https://apostrophe.ua/news/world/ex-ussr/2023-01-31/kadyirov-sdelal-neojidannoe-zayavlenie-o-nezavisimosti-chechni-i-voyne-s-rossiey/289709>

¹¹⁷ Отложенное слияние. Почему Ненецкий автономный округ не спешит объединяться с Архангельской областью. URL: <https://lenta.ru/articles/2020/06/08/arktikregs/>

«великої Тюменської області»¹¹⁸, місцевою владою також було зроблено «крок назад» і оголошено про недоцільність подібного кроку¹¹⁹.

Вимоги російських націоналістів, яких в принципі дратують національні автономії (одним з промоутерів ідеї ліквідації ХМАО та ЯНАО був покійний лідер ЛДПР Володимир Жириновський)¹²⁰, наштовхуються на усвідомлення центром того, що загроза сепаратизму (під гаслом «Досить годувати Москву!») у випадку створення нового «супер-регіону (-ів)» у перспективі є більшою, аніж у випадку, коли «донорами» є два чи три окремих, хай номінально й «національних» суб'єкти федерації.

По-друге, *з великою пересторогою варто ставитись до усталених кліше щодо «критичної дотаційності» окремих територій*. Вчені Інституту економіки промислового виробництва Сибірського відділення РАН у 2019 р. здійснили «моделювання» можливої дезінтеграції РФ «по кордонах» федеральних округів. З'ясувалося, що «найбільш злісним «паразитом» на «тілі» Росії є Центральний федеральний округ»¹²¹. Така ситуація склалась внаслідок непропорційних і несправедливо великих доходів, що їх отримує Москва, до якої штучно стягуються фінансові ресурси з усієї країни. Показово, що це дослідження проведене тим же колективом дослідників, які на початку 1990-х готували для Бориса Єльцина документ, що, за їхніми словами, «ілюстрував реальний стан справ в економіці СРСР та викрив дотаційний механізм, за допомогою якого перекачувались на користь національних республік доходи РРФСР»¹²².

¹¹⁸ В Госдуме допустили объединение Тюменской области, ХМАО и ЯНАО <https://ria.ru/20200513/1571403413.html>

¹¹⁹ Дмитрий Артюхов не видит смысла в объединении регионов «тюменской матрешки». URL: <https://tyumen-news.net/politics/2021/10/29/214465.html>

¹²⁰ Югра ответила на инициативу Жириновского объединить «тюменскую матрешку»: «Это политическая провокация». URL: <https://fedpress.ru/article/2739512>

¹²¹ В РАН назвали Москву и весь Центральный федеральный округ «паразитом» на «теле» России. URL: <https://realtribune.ru/news-news-3271>

¹²² «Экономических оснований для развала СССР не было». Член-корреспондент РАН Виктор Суслев — о процессах, которые привели к

В нинішній РФ також існують суттєві відмінності між тим, як сприймають власний «внесок» до загальнодержавного бюджету на місцях і що воліли б презентувати «з московської перспективи». Наприклад, Якутія (формально є дотаційною) наполягала, що може вважатись «донором» країни завдяки великому обсягу податків (найбільшому в Далекосхідному федеральному окрузі), який збирають в республіці¹²³.

По-третє, *навіть застосовуючи нинішню «систему перерозподілу доходів», як мінімум один з регіонів (з тих, що потенційно може претендувати на державну самостійність), не тільки не залежить від дотацій, але й входить до переліку регіонів-донорів*¹²⁴. Йдеться про Республіку Татарстан. До 2020 р. вона належала до п'ятірки суб'єктів з найбільшим обсягом чистих відрахувань до федерального бюджету. Зокрема, в 2019 р. регіон забезпечив надходження в Москву на суму близько 500 мільярдів рублів, профіцит його власного бюджету склав 13,7 млрд. руб.¹²⁵. Щоправда, в наступні роки надходження від Татарстану знизилися у зв'язку з пандемією, коливаннями світових цін на нафту та санкціями на російський експорт¹²⁶.

Проте республіка продовжує «самопрезентуватись» як «перехідний регіон, що має високу економічну незалежність, національний стрижень та високий ступінь стабільності й керованості»¹²⁷.

Складнішою є ситуація з Північним Кавказом, республіки якого мають обмежені можливості для адаптації до умов, коли можуть бути втрачені дотаційні надходження. Проте, як

исчезновению уникального государственного-экономического образования URL: <https://www.kommersant.ru/doc/4154938>

¹²³ Якутия стала экономическим донором России. URL: <https://ysia.ru/yakutiya-stala-ekonomicheskim-donorom-rossii/>

¹²⁴ Веселова Э. Что делает Татарстан успешным регионом. ЭКО. 2015. №1. С. 5-25.

¹²⁵ Профицит бюджета Татарстана в 2019 году увеличился до 13,7 млрд руб. URL: <https://rt.rbc.ru/tatarstan/freenews/5ee0d6559a7947b64374bcb9>

¹²⁶ Перечень субъектов Российской Федерации, не являющихся в 2023 году получателями дотаций на выравнивание бюджетной обеспеченности субъектов Российской Федерации. URL: <http://www.garant.ru/products/ipo/prime/doc/405807015/>

¹²⁷ Стратегия социально-экономического развития Республики Татарстан до 2030 года. URL: <https://mert.tatarstan.ru/strategiya-sotsialno-ekonomicheskogo-razvitiya.htm>

слушно визначають окремі експерти з регіону, до кінця XVIII ст. Кавказ успішно функціонував «як окрема цивілізаційна сутність без економічної допомоги та пильного політичного керівництва Москви»¹²⁸.

Умовно «економічний» чинник дійсно може вплинути на позицію тієї ж Чеченської Республіки у питанні відокремлення від РФ де-юре (ймовірно, на відміну від ситуації після розпаду СРСР, режим в Грозному не буде серед «піонерів» у справі оголошення/відновлення незалежності). Проте всі можливі міркування (гіпотези, прогнози) з цього приводу – суто умоглядні та не враховують дії цілого ряду нових чинників (міжнародні санкції проти РФ за вторгнення до України, втрату бюджету РФ значної частини доходів від торгівлі вуглеводнями, трансформацію світової економіки тощо).

Таким чином, *аргумент про бідність і дотаційність майже всіх національних регіонів як надійний запобіжник від відокремлення є контраверсійним*. В окремих випадках це в принципі не відповідає дійсності, в інших – є «напівправдою» і відображає специфіку бюджетної системи РФ, з її гіперцентралізацією та непрозорими механізмами перерозподілу надходжень з окремих регіонів. Принаймні для частини таких суб'єктів федерації Москва може виявитися не лише зайвим, але й обтяжливим «посередником» у зовнішньоекономічній діяльності. Перебування в орбіті «руського мира» нічого не дає, скажімо, якутам чи бурятам – природні багатства та стратегічне розташування їхніх республік вимагають не знання російської чи поглибленого студіювання азів православ'я, а вивчення англійської, китайської чи японської мов та плекання власної самобутності. Це стосується навіть тих народів, котрі через малочисельність не можуть претендувати на створення повноцінних національних держав (в першу чергу йдеться про палеоазійські народи Сибіру). За нових розкладів (де Москва буде поза грою чи вплив її буде мінімальним) в них

¹²⁸ Проживет ли Северный Кавказ без России? URL: <https://region.expert/caucasus-russia/>

з'явиться шанс на отримання справедливої ренти від експлуатації природних багатств на територіях їхнього розселення¹²⁹.

Висновки

Стратегія введення в оману зовнішніх спостерігачів щодо реального стану справ в Росії залишається незмінним, і, почасти, ефективним прийомом, використання якого поширюється абсолютно на всі сфери – від збройних сил та економіки до ситуації з міжнародними взаєминами та відцентровими рухами в державі. Навіть знаходячись на грані колапсу (як то було напередодні 1917 та 1991 років) імперія спроможна була підтримувати ілюзію своєї цілісності, незламності, єдності та «дружби народів».

Схожі процеси ми спостерігаємо і в останні роки, особливо – після початку так званої «Спеціальної воєнної операції» в Україні. Все очевидніші тріщини в фасаді «багатонаціональної федерації»¹³⁰ камуфлюються, з одного боку, посиленням дезінформації та пропаганди, з іншого – кампанією «залякування» можливими негативними наслідками третього етапу розпаду даного імперського утворення.

¹²⁹ Питання про це періодично піднімалось представниками малих корінних народів РФ. Наприклад, у виступах на міжнародній конференції «Корінні малочисельні народи та промисловий розвиток: правові, економічні та політичні проблеми та шляхи їхнього вирішення. Досвід Росії та Європейського союзу» (6 лютого 2008 року) проводились паралелі щодо того, що за віднайдення скарбу законодавчо гарантована виплата до 25% його вартості, натомість «корінні народи не отримують і сотой долі відсотка від прибутків промислових компаній, які видобувають корисні копалини на територіях проживання малих корінних народів». Международная конференция «Коренные малочисленные народы и промышленное развитие: Правовые, экономические и политические проблемы и пути их решения. Опыт России и Европейского Союза». *Живая Арктика*. 2008. №21. С. 11–12.

¹³⁰ Окремим питанням є вплив на розвиток процесів в етнонаціональній сфері того факту, що серед окремих національних груп (наприклад – бурятів) відсоток загиблих на війні проти України (по відношенню до загальної чисельності представників цієї національності) на порядки вищий, аніж серед росіян. Йдеться про цілеспрямовану політику центру, яка викликає невдоволення на місцях. Лоссовский И. Геноцид в России: Как Москва «утилизует» свои нацменьшинства на войне с Украиной URL:<https://zn.ua/international/henotsid-v-rossii-kak-moskva-utiliziruet-svoi-natsmeshinstva-na-vojne-s-ukrainoj.html>

При цьому, навіть на підставі інформації з відкритих джерел, можна зробити висновок про:

1. Невідповідність дійсності тверджень про тотальне та беззаперечне домінування росіян на всій території РФ. Насправді, з точки зору демографії, етнічні росіяни перебувають в критичному положенні, їхня загальна кількість зменшується зі зростаючою динамікою. В окремих регіонах також змінюється відсоток росіян серед місцевого населення. Амортизація цих процесів завдяки асиміляції та зміні ідентичності представниками інших етнічних груп вже не покриває демографічних втрат, при цьому, що більшість «резервів на майбутнє» для цього вичерпані.

2. Суперечливість результатів процесу «русифікації» (в першу чергу – мовної). З одного боку, параметри його успіху кардинально відрізняються в різних регіонах (аж до прикладів фактичного провалу спроб «витіснити» національні мови). З іншого – сама по собі «російськомовність» (відмова від рідної мови), принаймні в першому поколінні, не є гарантом лояльності до Москви та відмови від підтримки місцевих національних рухів.

3. Оманливість беззастережної лояльності та відданості Москві, демонстрованої елітами в національних суб'єктах федерації. Попри цілу низку кроків Кремля, спрямованих на посилення контролю за цими елітами та зменшення їхніх можливостей (політичних та економічних), у більшості таких регіонів збереглися як національна інтелігенція, так і «управлінські» кадри, готові, за відповідних умов, ставити питання про перегляд параметрів взаємин з центром або й про оголошення повної державної незалежності.

4. Бутафорську крихкість російських «конструкцій», що покликані довести відсутність «історичного бекграунду» для державотворчих процесів у національних меншин РФ. Цілий ряд нав'язуваних центром та «місцевих» версій історії містять суперечності, що навіть теоретично не можуть бути подолані. Позірна згода керівництва національних суб'єктів федерації не торкатись «спірних моментів» задля демонстрації «єдності» – не більше ніж тактичний «заспокоїливий» маневр з їхнього боку.

5. Маніпулятивність наративів про безпорадність «відсталих» національних регіонів та нездатність їх вижити без «дотацій» з Москви. Попри те, що частина національних суб'єктів федерації мають слабо розвинуті економіки, «самовизначатись» їм доведеться за принципово інших умов, коли

а) питання про зміну характеру економічних та фінансових взаємин з центром ставитимуть також етнічно однорідні, власне російські, регіони;

б) вирішальне значення матиме можливість приєднання до «позаросійських» економічних (і не тільки) союзів, об'єднань та проєктів (від китайського «Нового шовкового шляху» до турецького «Великого Турану»).

Окремо варто відзначити, що попри бравурну риторику та демонстровану самовпевненість, Кремль усвідомлює, що сценарій розпаду є цілком реалістичним. Ціла низка кроків останніх років (від ліквідації низки національно-адміністративних одиниць до скасування обов'язковості вивчення національних мов) свідчать про цілком таки системний підхід до «організації протидії» даному процесу.

Все це вплине на сценарій, за яким відбуватиметься дезінтеграція – він очевидно відрізнятиметься від тих, які були у 1917 та 1991 роках. Проте з якоїсь віддаленої історичної перспективи (скажімо – з 2030-х років) всі ці заходи також виглядатимуть як апріорі приречена на невдачу спроба збудувати іграшкові «греблі» на шляху у справжнього весняного повеневого потоку.

Галина Зеленько

РОЗДІЛ VI

СВІТОПОРЯДОК Z¹

Світопорядок Z – словосполучення, яке автори почерпнули з текстів російських ідеологів нинішньої війни. Один з його авторів Дмитрій Єфременко стверджує, що «Світопорядок Z формується раніше, ніж його зуміли описати досвідчені аналітики. І відбувається це через збройний конфлікт у Європі, який за своїми масштабами та інтенсивністю не знає собі рівних з часів Другої світової війни»².

Що являє собою Світопорядок Z, і які шанси у Росії його розбудувати? Схоже, відповіді на це питання не знають самі ідеологи Світопорядку Z. Одна з підказок міститься у змісті заяв і ультиматумів російського керівництва колективному Заходу, які прозвучали у листопаді 2021 р. з вимогами повернутися до диспозиції сил у Європі станом на 1997 р. Тобто, первинний зміст Світопорядку Z полягає у поверненні Європи до стану, в якому вона була до масштабного розширення на Схід НАТО (з 1999 р.) та Європейського Союзу (з 2004 р.), які позначили нову геополітичну конфігурацію у світі після Другої світової війни.

Відтак, Світопорядок Z полягає у відновленні Росією свого впливу на просторі, який часто (і дуже помилково) все ще називають «постсовєтським», і який включає в себе колишні совєтські республіки, розташовані як в Європі, так і в Азії, що має засвідчити повернення Росії статусу супердержави і одного з центрів нового багатопольярного світу.

¹ Літера Z стала одним із символів російського вторгнення в Україну 24 лютого 2022 року. Цією літерою маркувалася військова техніка, яка використовувалася під час вторгнення.

² Єфременко Д.В. Мировпорядок Z. *Россия в глобальной политике*. 2022. Т. 20. No. 3. С. 12-30.

Очевидно, саме через цю призму варто розглядати зміст усієї російської політики протягом минулих двох десятиліть, і можливо, дещо більше – від появи президента Путіна. В якості опори для подібних претензій є ядерна зброя, якою Москва все частіше погрожує світу (із застереженням, що вона може бути застосована тільки у відповідь), нафтогазові долари, армія, що сама собі надала статус «другої в світі».

В основі цієї ідеї – неприхований ресентимент від поразки советської Москви у «холодній війні», помножений на ілюзорну можливість використання статусу ядерної держави і постійного члена Ради Безпеки ООН як країни- правонаступниці СРСР, а також коштів, накопичених від продажу нафти й газу, у політиці ревізйонізму.

Варто також згадати, що претензії Москви на нові ролі на глобальній шахівниці відверто озвучувалися не раз, починаючи від заяви Путіна про те, що він розглядає крах СРСР як найбільшу геополітичну катастрофу XX століття»³, його промови на Мюнхенській конференції 2007 р. з фактичним проголошенням нової «холодної війни»⁴, нарешті, програмне питання «навіщо нам такий світ, якщо не буде Росії?» у фільмі «Світопорядок 2018»⁵, яке потім не раз повторювалося. Всім цим відвертим сигналам (останні з них пролунали вже під час агресії проти України) колективний Захід не надав серйозного значення.

Оскільки конкуренція Росії з Заходом, а згодом і Китаєм сучасними методами, насамперед технологічними, економічними, пропозицією привабливої моделі цивілізаційного розвитку не була

³ Путін назвав розпад СРСР 'катастрофою'. Українська служба Бі-бі-сі, 25 квітня 2005 р. URL. https://www.bbc.com/ukrainian/news/story/2005/04/printable/050425_putin_rus

⁴ Див., наприклад, Мюнхен-2007: 15 років тому Путін почав світовий біполярний розлад. URL. <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/3401293-munhen2007-15-rokiv-tomu-putin-pocav-svitovij-bipolarnij-rozlad.html>

⁵Зечем нам мир без России. URL. https://24tv.ua/ru/zachem_nam_mir_bez_rossii_putin_nazval_uslovie_kogda_rf_mozhet_primenit_jad_ernoe_oruzhie_n935385

можливою, були випробувані силові методи. Спочатку в Грузії, потім у Сирії світові вперше була успішно продемонстрована готовність Росії діяти воєнними методами. Таким чином відбувся перехід до перших практичних кроків у встановленні Світопорядку Z, які не зустріли жодних серйозних заперечень. Наступним кроком була Україна: спочатку окупація Криму та частини Донецької та Луганської областей у 2014 р., потім широкомасштабна агресія, яку багато хто в світі бажав би сприймати як локальний конфлікт.

На той час РФ вибудовувала систему інструментів свого економічного (експорт енергоносіїв), політичного, культурного, інформаційного впливу в Європі. «Наші газові труби зроблять в Європі те, що не зробили наші танки», – наголосив у одному зі своїх виступів на Валдайському форумі Володимир Путін. Йшлося насамперед про газопроводи Північний потік – 1 і Північний потік – 2, які в Німеччині, зокрема, відмовлялися розглядати інакше, як тільки ділові проекти. Тим часом паралельно з просуванням цих проектів Росія витратила значні ресурси на обґрунтування в європейських колах позиції щодо ненадійності України як транзитної країни. Країни воліли уникати конфліктів з Росією і прислухатися до її побажань. Глобальному Півдню пропонувалися природні ресурси за демпінговими цінами і готовність «підставити плече» диктаторським режимам Африки, Латинської Америки, Азії.

Війна, що почалася 24 лютого 2022 р., стала черговим кроком до встановлення Світопорядку Z, і разом з тим ілюстрацією до попередження Бжезінського, висловленого в праці «Велика шахівниця»: «вибір України на користь Європи приводить на думку рішення Росії щодо наступної фази її історії: або також стати частиною Європи, або стати євразійським вигнанцем, ані по-справжньому європейським, ані азійським, загрузлим у конфліктах із «ближнім зарубіжжям»»⁶.

⁶ Бжезінський З. Велика шахівниця. Київ, 2000. С.122.

«Українське питання» у світопорядку Z. Спроба один

Бжезінський у вже цитованій книзі «Велика шахівниця» вказував, що «Без України... імперська реставрація, що спирається або на СНД, або на євразійство, не була життєздатним вибором»⁷. Потрібно визнати, що в Москві цю тезу Бжезінського прочитали дуже уважно.

Російську політику щодо України від часу розпаду СРСР можна умовно розділити на кілька етапів, кожний з яких характеризувався посиленням тиску Москви на Київ всупереч офіційно декларованим намірам.

На першому етапі РФ визнала незалежність України ще 5 грудня 1991 р., дев'ятою з-поміж решти країн світу. Разом із США Росія виступила промоутером ядерного роззброєння України і 5 грудня 1994 р. з Великобританією і США підписала т. зв. «Будапештський меморандум»⁸, а Україна приєдналася до Договору з нерозповсюдження ядерної зброї. Меморандум зазначав, що РФ, США, Велика Британія зобов'язуються поважати незалежність, суверенітет та кордони України, утримуватися від загрози силою, її використання проти територіальної цілісності чи політичної незалежності України, утримуватись від економічного тиску на неї.

У травні 1997 р. Україна і Росія підписали угоду про статус та умови перебування Чорноморського флоту Російської Федерації на території України. Ці умови були не вигідні для України, вони стали наслідком шантажу з боку Москви щодо «газових боргів» України і заклали можливість для постійного тиску через значну військову присутність, для інформаційного, політичного та іншого впливу в Криму.

За два тижні був підписаний т. зв. «Великий договір» про дружбу, співробітництво і партнерство, який підтвердив повагу до територіальної цілісності сторін і непорушність кордонів. Водночас Москва вже тоді, у 1994–95 рр., відверто підтримувала

⁷ Бжезінський З. Велика шахівниця. Київ, 2000. С.112.

⁸ Меморандум про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї. 5.12.1993. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998_158#Text

діяльність проросійського «президента» Криму Мешкова, що вказувало на справжню спрямованість російської політики.

Політичні проблеми мало позначалися на традиційно дружніх почуттях українців до росіян, що засвідчували опитування громадської думки. Російський бізнес, російські телебачення, шоу-бізнес, кіно, література, російська православна церква (що вже на той час діяла через афільовану Українську православну церкву Московського патріархату) мали домінуючі позиції в Україні. Російська мова була частовживаною мовою повсякденного спілкування для значної частини українців. Навіть у 2013 р. російська книжка займала до 75% українського книговидавничого ринку⁹.

Таким чином, Росія повномірно застосовувала методи «м'якої сили» для утримання України у сфері свого «гібридного» впливу. Не надто сміливі спроби українського керівництва домогтися виконання норм Конституції викликали в Москві негайні випадати і проголошення України нацистською державою, яка переслідує етнічних росіян, що варто розцінювати як підготовку власного населення до подальших кроків з повернення України у повне підпорядкування Росії.

Ще з часів каденції президента Єльцина Москва успішно використовувала в якості політичної зброї нафтогазовий шантаж, завдяки якому, зокрема, Росія отримала право розміщення свого Чорноморського флоту в Севастополі й Криму, і фактично – можливість контролю над Кримом. Згодом такою зброєю став метод обмеження ввозу тих чи інших товарів на російський ринок, який був найбільшим з-поміж усіх нових незалежних держав колишнього СРСР.

Група т. зв. «червоних директорів» виступала лобістами «відновлення взаємовигідних економічних зв'язків» в ситуації, коли значна кількість промислових підприємств не витримали випробування ринковими умовами. Значний вплив на це чинив принцип промислової кооперації в СРСР, коли жодна з союзних республік не

⁹Деокупація книжкового ринку. Як російські видавці досі заробляють гроші в Україні URL: <https://sensormedia.com.ua/books/deokupatsiia-knyzhkovohorynku-yak-rosiyski-vydavtsi-dosi-zarobliaiut-hroshi-v-ukraini/>

могла мати закінченого виробничого циклу і потребувала залучення підприємств-постачальників з інших республік.

Тиск Москви на Київ посилювався із зміною влади в Росії і встановленням правління Путіна з 2000 р. Причому йшлося вже про пряме втручання. Зокрема, так було з президентськими виборами 2004 р. в Україні, коли Путін домогся прямого звернення в телеефірі до українського суспільства.

У 2008 р. Росія змогла щонайменше надовго ліквідувати загрозу можливого зближення між Україною та НАТО, коли провідні країни Альянсу відмовилися надавати Україні План дій щодо отримання членства (Membership Action Plan).

Цей успіх отримав свій розвиток пізніше. В 2010 р., коли в Україні на президентських виборах переміг підтриманий Москвою Янукович, Москва отримала практично повний контроль за зовнішньою і безпековою політикою України через призначення зручних для неї прем'єр-міністра, міністрів закордонних справ, оборони, внутрішніх справ, голови Служби безпеки України. У драматичному 2013 р. Росія змогла зірвати процес підписання угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом.

Однак навіть у той час повністю лояльний до Москви уряд Януковича-Азарова відчував тиск, який полягав, зокрема, у примусі до преференцій для російського бізнесу і у вже випробуваному раніше закритті російських ринків для певних груп українських товарів.

Події, відомі як Революція гідності в Україні у 2013-2014 рр., порушили плани Росії щодо мирної окупації України.

«Українське питання» у світопорядку Z. Спроба два

Знаючи стан української армії, силових структур, які на той момент всупереч закону очолювали громадяни РФ, керівництво Росії поставило на організацію вакууму влади і хаос в Україні.

Етапами цього плану були спочатку окупація Криму в лютому-березні 2014 р., а потім утворення т. зв. Донецької та Луганської «народних республік» з окупацією значної частини територій Донецької та Луганської областей. Ці вчинки також не знайшли

адекватної відповіді колективного Заходу та міжнародних організацій, насамперед ООН, що лише впевнило Москву в тому, що момент для реалізації плану відновлення значення Росії в світі настав. «Ми не переборщили, а недоборщили з грамотним, розумним та широким втручанням у ці так звані «внутрішні українські справи»», – зазначав російський політик Костянтин Затулін у 2022 р., навіть не приховуючи того, що повномасштабне вторгнення в Україну є «третьою спробою встановлення контролю за Україною»¹⁰.

Пряма російська агресія проти України, що розпочалася 2014 р., часто розглядалася як гібридна. Це викликано тим, що як в Криму, так і в Донецькій та Луганській областях заперечувалася пряма причетність Москви до подій. Відповідальність перекладалася на місцеве населення, яке організувалося для самооборони від «київського режиму», провело псевдореферендуми і утворило «народні республіки». При цьому фінансова, організаційна, політична підтримка іредентистських рухів не приховувалася, поставки зброї заперечувалися не дуже активно. Зрештою, не є секретом, що на окупованих територіях Донецької та Луганської областей були утворені два армійські корпуси, підпорядковані російським військовим структурам.

Окуповані території українського Сходу не були включені до складу Росії, на що сподівалася певна частина населення. Натомість у планах Росії була імплементація в українське законодавство механізму, який дозволяв би в будь-який потрібний момент гальмувати ті рішення, які б не влаштовували Росію – чи то європейський вектор розвитку України, чи то правила торгівлі з РФ, долю російського бізнесу тощо. Крім того, це був інструмент так званої «м'якої окупації України» і вирішення, говорячи словами російських політиків, «українського питання».

Реалізація цих планів потребувала вже прямого воєнного втручання з боку Росії – Іловайського (серпень 2014 р.), та Дебальцевського (лютий 2015 р.) котлів. Воєнні поразки України змусили

¹⁰ Затулін К.Ф. Испытание Украиной. Третья попытка. *Россия в глобальной политике*. 2022. Т. 20. №. 3. С. 64-70.

президента Порошенка піти на підписання так званих «Мінських домовленостей» (протоколу та комплексу заходів з його виконання), які встановлювали лінію розмежування, забороняли використання сторонами важкого озброєння, утворювали контактні групи з вирішення питань обміну полоненими тощо. Положень щодо права вето «народних республік» на рішення українського Парламенту, на що любили посилалися в Москві, ці документи не містили. Фактично Мінські документи встановили перемир'я, яке неодноразово порушувалося.

Зараз можна вибудовувати різні версії, що було б у разі їх виконання Україною. На мою думку, їх виконання дійсно могло б відкласти нинішню війну, але навряд чи уникнути її взагалі. Водночас, враховуючи наявну міжнародну реакцію, Москва вважала б шлях до відновлення імперії військовою силою відкритим. Тому Україна не дивно, що не поспішала виконувати ці домовленості. Так само й Захід відкинув російський ультиматум щодо повернення до диспозиції сил у Європі станом на 1997 р. Тому Росія обрала найбільш агресивний і непередбачуваний спосіб досягнення своєї мети – повномасштабну війну з Україною.

«Українське питання» у світопорядку Z. Спроба три

Велика повномасштабна війна, яку розпочала Росія проти України 24 лютого 2022 р., мала на меті з-поміж іншого насамперед вирішити «українське питання», створивши демілітаризовану зону навколо Росії. Формальним приводом став «захист народу Донбасу», оскільки 21 лютого 2022 р. так звані «Донецька та Луганська народні республіки» були включені до складу Росії. Тому «спеціальна військова операція» Росії проти України за російським законодавством означала «звільнення російських територій».

При цьому про повернення Україною окупованих Росією територій воєнним шляхом не йшлося: за це в різних опитуваннях висловлювалося менше 30% громадян України. Окрім того, Україна просто не мала ресурсів на відвоювання окупованих територій.

Російська агресія значно послабила проросійські настрої в українському суспільстві й вивела проросійські політичні сили на

маргінес українських політичних процесів. Цей ефект, очевидно, був протилежним очікуваному, проте рішення розпочати війну в Кремлі вже прийняли.

Якщо зараз справжня мотивація вже не приховується, і у Москві стали прямо заявляти, що саме існування Української держави є приводом для війни¹¹, то в 2022 р. ще говорилося про вирішення так званого «українського питання» шляхом – «демілітаризації» і «денацифікації» України. «Я ухвалив рішення про проведення спеціальної військової операції. Її мета – захист людей, які протягом восьми років зазнають знущань, геноциду з боку київського режиму. І для цього ми прагнутимемо демілітаризації та денацифікації України. А також віддати під суд тих, хто вчинив численні криваві злочини проти мирних жителів, у тому числі, і громадян Росії», – казав російський Путін у промові-оголошенні російського вторгнення в Україну. «Єдино можливим вирішенням проблеми, яка перед нами (*РФ – Г.З.*) стоїть, має бути ліквідація України як антиросійського утворення та перелом волі Заходу до конфронтації», – стверджував відомий російський міжнародник, один з очільників Вищої школи економіки і багаторічний президент Ради з зовнішньої і оборонної політики РФ Сергій Караганов¹².

Розпочавши повномасштабну війну проти України 24 лютого 2022 р., Росія планувала закінчити її у короткі терміни, що стало навіть гумористичним мемом «Київ за три дні». Ставка робилася на те, що громадяни України у основній своїй масі не будуть чинити спротив російським військам. Країни ЄС, будучи підсадженими на російську «енергетичну голку», вдадуться радше до символічних санкцій, які мало вплинуть на російську економіку і зрештою погодяться з вимогами Росії, а США не будуть зацікавлені в подіях далеко за їх межами.

¹¹ Існування України буде приводом для нападу Росії і за 10, і за 50 років, - Медведев. URL. <https://censor.net/ua/n3468226>

¹² Караганов С. Мы сбрасываем западное иго... 7.06.2023. *Россия в глобальной политике*. URL. <https://globalaffairs.ru/articles/my-sbrasyvaem-zapadnoe-igo/>

Відповідь шокованого Заходу була повільною, не надто потужною на початку війни, але ситуація змінилася мірою того, як Україна трималася проти значно сильнішого і забезпеченого ресурсами агресора.

Від початку війни до цього часу Захід запровадив санкції, які наразі вже нараховують 12 пакетів. Затримка з запровадженням дійсно дієвих санкцій, зокрема припинення закупівель російських енергоресурсів (на що пішли не всі країни ЄС), надала можливість Росії адаптуватися й навіть наростити обсяги роботи ОПК. Брак елементної бази для виробництва зброї, військової техніки, дронів і т. ін. РФ намагається компенсувати так званим «імпортозаміщенням», а по суті паралельним імпортом, що має свою ціну, зокрема посилення залежності від Китаю.

Даних, на підставі яких можна було б об'єктивно проаналізувати реальний стан російської економіки після початку війни, не існує. Однак санкції боляче вдарили по російській економіці, про що свідчать коментарі впливових російських політиків та експертів. «Звичайно, до такого шаленого натиску санкцій підготуватися було неможливо, зовнішні умови для нас (Росії – Г.З.) розвивалися поза межами навіть найбільш песимістичного сценарію», – констатувала Глава Центробанку Росії Ельвіра Набіулліна¹³. «Вражаючою виявилася готовність європейських еліт з азартом розпачу знищувати базис партнерства з Росією», – констатував російський міжнародник Дмитро Єфременко¹⁴.

Росія зіткнулася з тим, чого абсолютно не очікувала, – замороженою та конфіскацією суверенних валютних резервів, активів приватних підприємців і фактично повним капіталом із системи фінансових операцій із західними валютами. В результаті країна не тільки втратила половину резервів Центрального банку, але і доступ на західні ринки.

¹³ Набиуллина: санкции против России превзошли самые пессимистичные сценарии. URL: <https://www.vedomosti.ru/finance/news/2023/04/19/971539-nabiullina-sanktsii-protiv-rossii>

¹⁴ Єфременко Д.В. Мировпорядок Z. Россия в глобальной политике. 2022. Т. 20. No. 3. С. 12-30.

Розрахунок на те, що західні економічні гравці, діючи у власних інтересах, зменшать негативні геополітичні наслідки, не виправдався. Особливо хворобливим розчаруванням для Москви став крах енергетичних зв'язків з країнами ЄС. Ці зв'язки, створені та випечені російським керівництвом протягом п'ятдесяти років, включаючи період холодної війни, вважалися гарантією стійкості відносин між Росією та Європою. Прийняті в руслі чисто політичною логікою рішення ЄС про відмову від імпорту російської нафти і вугілля і введення обмежень – також з поступовою відмовою – на імпорт газу, зламали найважливішу матеріальну скріпу Росії», – нарікав давній придворний російський експерт Дмитро Тренін¹⁵.

І головне, що «військовий конфлікт на Україні відкрив абсолютно новий етап у внутрішньому розвитку Росії, – стверджує той таки Тренін, – змінюються кордони країни, її демографія, економічна система, суспільні відносини та надбудова, політична середовище, ідеологічні установки та багато іншого. Російська Федерація “першого видання” закінчилася. Країна знаходиться на переході до нового якісного стану, контури якого вже почали проступати. За своїми масштабами і значенню, зміни зовнішньополітичного напрямку не ідуть ні в яке порівняння з колосальними змінами всередині країни, але для міжнародного положення Росії, її місця і ролі в світі вони позначають докорінну зміну зовнішніх умов, а надалі цілей, завдань, стратегій і тактики гри»¹⁶.

Питання спроможностей і ціни

Війна на виснаження, якою вже стала російсько-українська війна – це насамперед конкуренція економічних ресурсів. Тому, конструюючи майбутнє, важливо зрозуміти чи достатньо у РФ економічних ресурсів, щоб змінити світопорядок на свою користь?

¹⁵ Тренін Д. Специальная военная операция на Украине как переломная точка внешней политики современной России. *Россия в глобальной политике*. 30.11.2022. URL: <https://globalaffairs.ru/articles/perelomnaya-tochka/>

¹⁶ Тренін Д. Специальная военная операция на Украине как переломная точка внешней политики современной России. *Россия в глобальной политике*. 30.11.2022. URL: <https://globalaffairs.ru/articles/perelomnaya-tochka/>

Завдати потужного удару по наявному світоустрою стало можливим і не будучи країною-лідером у сфері економічного розвитку. Але конструювання нового потребує дуже значних ресурсів. Чи має такі ресурси – економічні, технологічні, фінансові – у своєму розпорядженні Росія?

В сучасній Росії, за офіційними даними, проживає 146 млн чол. Площа РФ становить 17 млн 125 тис. км, це майже вдвічі більше за територію США чи Китаю. Але за густотою населення РФ перебуває у світі на 180 місці зі 194 країн, де на 1 кв км території проживає лише 8,5 чол. Тобто людей не вистачає для освоєння навіть вже наявного простору. Натомість війна спонукала до нової хвилі еміграції, яка за різними оцінками сягнула від 1-2 млн найбільш прогресивних громадян.

ВВП Росії у 2022 р. складав за офіційними даними (яким навряд чи можна довіряти) 2,24 трлн доларів США¹⁷, тоді як ВВП США у 2022 р. становив 21 трлн дол., а Китаю – 25 трлн дол. Тобто різниця в десяток разів не на користь РФ.

Після початку повномасштабної війни проти України і запровадження санкцій економічний спад у Росії у 2022 р., за оцінками Світового банку, був на рівні 2,1%, а після майже двох років війни економіка РФ, як стверджує влада РФ і статистичні дані, нібито відновилася і в Росії чи не вперше від 2012 р. спостерігається економічне зростання на рівні 4-5% за попередніми підсумками 2023 р.¹⁸. Ще раз підкреслимо: це офіційні дані, які не дають реальної картини. Але тим не менш, російська економіка щонайменше не зазнала негайного краху.

Відомий російський економіст, декан економічного університету МДУ ім. Ломоносова Олександр Аузан стверджує, що «загалом російська економіка хоч й слабokonкурентна, надмонопольована, у ній дуже багато державної участі, є ринковою. А ринкова економіка має одну велику властивість: вона завжди встановлює

¹⁷ Russia: Gross domestic product (GDP) in current prices from 1997 to 2028. URL: <https://www.statista.com/statistics/263772/gross-domestic-product-gdp-in-russia/>

¹⁸ Экономика России. Статистика онлайн. URL: <https://take-profit.org/statistics/countries/russia/>

рівновагу (хоча б і погану – зі зниженням якості товарів тощо). Заштопає будь-які дірки. Що й сталося. Економіка живе, дихає», – стверджує Аузан¹⁹. «Однак чи означає це, що можна спати далі спокійно? Ні, це не означає!», – продовжує вже у іншій статті Олександр Аузан²⁰.

Друга причина, як це не парадоксально звучить, полягає в архаїчності економіки. Для країни-бензоколонки, з низькою питомою вагою доданої вартості і високих технологій, її відрізання від високотехнологічних західних ринків не могло мати миттєвих наслідків. Більше того, наразі Росія в санкціях бачить засіб для стимулювання розвитку власного виробництва. Можна спостерігати зростання в рази мілітарної складової в економіці, зростання різних військових виплат, як і зростання цін. «Імпортозаміщення» збільшує транзакційні витрати на традиційний експорт, призводить до зростання ризиків для країн, що задіяні у ланцюжках «паралельного» імпорту товарів і технологій. Російський військовий бюджет збільшено до 40%, що змушує російських економістів журитися, що РФ елементарно не вистачить грошей підтримувати такий рівень витрат²¹.

«Оприлюднені макроекономічні показники приховують різноспрямовану динаміку, а локалізація зон аномального зростання та аномального падіння дозволяє побачити за оптимістичними цифрами російської економіки процес її структурної трансформації, пов'язаної з аномальними умовами та стимулами її функціонування», – констатує одна з найавторитетніших російських географічних економістів Наталія Зубаревич²².

Іншим вкрай негативним наслідком мілітаризації економіки є її колосальне спрощення. Адже через обмежений доступ до

¹⁹ Пушки вместе с маслом... URL. https://aif.ru/money/economy/-pushki_vместe_s_maslom_chno_pomoglo_rossii_ustoyat_pod_sankciyami

²⁰ Аузан А. «У нас две страны в одной, и они хотят разного. Где искать компромисс?». URL: <https://www.dk.ru/news/237179032>

²¹ Зубаревич Н. Экономическая география эпохи СВО: как изменилась российская экономика в разрезе регионов. URL. <https://re-russia.net/expertise/080/>

²² Зубаревич Н. Экономическая география эпохи СВО: как изменилась российская экономика в разрезе регионов. URL. <https://re-russia.net/expertise/080/>

технологій і відсутність власних, економіка скидає з себе ті галузі, які підтримувати найскладніше – а це високотехнологічні галузі²³, без яких немислима держава, яка претендує на роль глобального геополітичного гравця. Тобто тут мова йде не стільки про підтримання певного рівня життя, який в Росії непомірно низький як для такої багатой держави (наприклад мінімальна зарплата в Росії становить 166 дол США, тоді як навіть в Україні, яка вже 10 років веде війну, – 175 дол. США), а про інститути інтеграції у світову економіку, без чого знову ж таки неможливо бути глобальним, а не регіональним гравцем.

Ось лише кілька цитат російського економіста Олександра Аузана: «Ми втратили пристойну частину мозку, разом з людьми, які залишили країну. І відновити їх швидко не вдасться»²⁴. «Ліде-рам економіки, цифровим гігантам доводиться відмовлятися від найтехнологічніших проєктів там, де потрібно, наприклад, супер-комп'ютер, тому що він недоступний через паралельний імпорт за допомогою малого бізнесу. Тому наші можливості для розвитку не втрачені, але значно скоротилися»²⁵. «Адже що таке розворот на Схід? Пташка розвернулась у повітрі і полетіла у зворотний бік? Ні, в економіці все не так просто. Потрібно будувати дороги, хаби, трубопроводи, які нас з цим Сходом з'єднують. А це потребує великих інвестицій. Щоб не спустошити бюджет, нам доведеться створювати інструменти із залучення в економіку “довгих” грошей від громадян та бізнесу»²⁶. «Ми будемо відрізані від технологічного потенціалу. Хочу нагадати, що 79% R&D (досліджень та розробок) – це колективний Захід, і лише 20% – наш новий друг Схід. Ми не можемо реалізувати свій територіальний потенціал, тому що, скажімо, гарна ідея Північного морського шляху з атомним криголамним флотом – це ідея зв'язку Європи з Далеким

²³ Александр Аузан про «санкционный шторм». URL: https://www.youtube.com/watch?v=1bro4Gth4Gg&ab_channel=VarlamovNews

²⁴ URL: <https://polit.ru/news/2022/06/10/auzan/>

²⁵ Экономист Александр Аузан: «Россия выстроит экономику НЭПа 2.0». URL: <https://trends.rbc.ru/trends/social/62f384b89a79473c922501e1>

²⁶ Пушки вместе с маслом... URL: https://aif.ru/money/economy/-pushki_vmeste_s_maslom_chno_pomoglo_rossii_ustoyat_pod_sankciyami

Сходом. А якщо санкції працюють, Європа починається у Мурманську. Людський потенціал у нас теж постраждав, його доведеться відновлювати 10 років», – нарікає Аузан.

Тобто війна на виснаження для Росії – це насамперед втрата шансів на технологічний розвиток, засіб збереження архайчної сировинно-орієнтованої економіки. Так, на перший погляд, грошей у РФ зараз достатньо, і їх вистачить на 2–3 роки (на думку Аузана²⁷). Однак відрізанисть від світових технологій і неможливість їх замінити паралельним імпортом не дає РФ шансів стати глобальним гравцем і відтак претендувати на встановлення свого бачення світоустрою.

Уважний читач зауважить, що це не полегшує участь України, яка платить у цій війні життями, і буде абсолютно правий. Однак як би це наївно не звучало, усвідомлення Росією не вигідності цієї війни, яка замість того, щоб перетворити РФ у світового геополітичного гравця, навпаки, перетворила її у хоча й велику, але регіональну державу, є фактором, який, якщо б мислити раціонально, змушує її задуматися у користі цієї війни для її майбутнього. **По суті Росія зараз воює за інструменти впливу, які вона мала до 2014 р., але в умовах міжнародних санкцій і звуження поля зовнішньополітичного маневру.** До того ж «розворот на Схід» створює для Росії додаткові ризики, пов'язані з національною безпекою, що істотно погіршує її становище у світі. Не кажучи вже про те, чого Росія боялася найбільше – наближення НАТО до її кордонів. Замість відкочення НАТО на кордони станом на 1997 р., НАТО ще ближче підібралося до кордонів РФ за рахунок вступу Швеції та Фінляндії.

Крім того, російська військова агресія проти України спричинила «перевірку дійсного становища справ, про яке не прийнято було публічно говорити – ставлення до РФ у країнах колишнього СРСР». **Від усіх союзників РФ за Угодою про колективну безпеку (ОДКБ) тільки Білорусь виступила на стороні Москви і виявила реальну підтримку. Усі інші союзники, а також партнери по Євразійському економічному союзу (ЄАЕС) зайняли нейтральну позицію.** «Їх основний мотив полягав у тому, щоб в жодному разі не вирішувати відносини зі

²⁷ Аузан А. «Страна потеряла главный козырь». URL: <https://www.forbes.ru/rubriki-kanaly/video/486325-aleksandr-auzan-forbes-strana-poterela-glavnyj-kozyr>

США і Заходом і використовувати зосередженість Москви на Україні для подальшої диверсифікації зовнішньої політики і продовження дистанціювання від Росії», – нарікав Дмитро Тренін в кінці 2022 р.²⁸.

Приблизно те ж саме щодо країн СНД констатував депутат Держдуми і фахівець по СНД Костянтин Затулін. «Ми знаємо, хто і як відреагував на те, що сталося. Очевидно, що режим Олександра Лукашенка не може не підтримувати Росію через те, що ми утримуємо ситуацію в Білорусі від сповзання в кризу. Щодо країн СНД, то я б не спокушався з приводу їхнього союзництва. Воно завжди було досить ефемерним... Треба усвідомлювати, що багато країн СНД, які вважаються нашими союзниками, насправді наші суперники в конкуренції за вплив і доларові потоки, пов'язані з нафтою, газом тощо... Ми повинні бути пильними і оцінювати все по суті, але при цьому маємо пам'ятати, що насправді Росія, як було сказано в XIX столітті, має лише двох союзників: армію і флот»²⁹.

Росія – Китай – глобальний Південь

Отже, Росія, претендуючи на встановлення свого бачення світоустрою (Світопорядку Z), насправді обмежена в ресурсах для того, щоб його встановити і підтримувати. Це в тому разі, якщо йдеться про фінансово-економічний бік справи.

Претензії на роль одного з глобальних геополітичних гравців повинні бути підкріплені наявністю міцної ланки союзників, готових поступитися політичною першістю в цьому союзі і всіма засобами підтримувати державу, яка відіграватиме першу скрипку. Цей ресурс – найцінніший, і саме його Росії бракує найбільше. Таким чином, Світопорядок Z об'єктивно не може бути москвоцентричним.

Те, яким буде новий світоустрій, вирішується як безпосередньо на полях боїв в Україні, так і в центрах світової політики. В європейських столицях і за океанами мало не щодня говоряться

²⁸ Тренін Д. Специальная военная операция на Украине как переломная точка внешней политики современной России. *Россия в глобальной политике*. 30.11.2022. URL: <https://globalaffairs.ru/articles/perelomnaya-tochka/>

²⁹ Константин Затулин: «Зачем мы пугаем собственное население третьей мировой?!». 13 августа 2022. Бизнес Online. URL: <https://www.business-gazeta.ru/by-date/2022-08-13>

пафосні заяви щодо того, що для світу настав вирішальний момент. В якомусь сенсі це правда: якщо, зокрема, результатом стане безкарність пограння міжнародного права військовою силою, а поняття поваги до міжнародних договорів, суверенітету і територіальної цілісності держави стане просто риторичним прийомом.

Відтак можливо говорити про змагання сили права і права сили, в якому дійсно настає вирішальний момент. В даному випадку роль головного захисника сили права може взяти на себе консолідований Захід, за умови розроблення платформи для цієї консолідації й механізмів її дотримання. В такому разі США зможуть підтвердити свою роль глобального лідера, а країни консолідованого Заходу, насамперед ЄС і Канада, а також такі країни як Японія і Південна Корея – виступити в ролі найближчих союзників і співзасновників оновленого світоустрою.

У той же час на роль якщо не світового лідера, то принаймні, другого полюсу світоустрою, необхідного для глобального балансу, претендує зовсім не Росія. Це визнають і в Москві, де можна почути висновки, згідно з якими якщо ідея Світопорядку Z переможе, то він стане синоцентричним. У будь-якому разі від вивіреності та спрямованості в майбутнє рішень, прийнятих китайським керівництвом, залежить траєкторія сходження КНР до економічного та геополітичного лідерства³⁰.

Поведінка самого Китаю в цій ситуації змушує замислитися. Разом із декларативно нейтральною позицією стосовно війни Росії проти України, заявами стосовно припинення вогню, підтримки нейтралітету і територіальної цілісності, Пекін намагався зіграти власну роль, пропонуючи власний мирний план, який багато в чому захищав російські позиції³¹.

Після запровадження міжнародних санкцій проти Росії саме Китай став головним бенефіціаром: обсяги китайсько-російської торгівлі зросли в кілька разів. «Китай постачає в Росію практично

³⁰ Ефременко Д.В. Мировпорядок Z. Россия в глобальной политике. 2022. Т. 20. No. 3. С. 12-30.

³¹ «Мирний план» від Китаю: написаний в Москві, хоч і китайською мовою. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3676427-mirnij-plan-vid-kitau-napisanij-v-moskvi-hoc-i-kitajskou-movou.html>

все: від мікрочипів до екскаваторів для копання фортифікації», – писала The Wall Street Journal³². В статті стверджувалося, що за перші сім місяців 2023 р. загальний обсяг торгівлі підскочив на 36% порівняно з тим самим періодом роком раніше, до \$134 млрд, і Москва опинилася серед найбільших торгових партнерів Китаю. Китаю, який є джерелом від 45% до 50% російського імпорту Росії, порівняно з чвертю до вторгнення в Україну. Імпорт Китаю з Росії за перші сім місяців року зріс на 17% порівняно з аналогічним періодом 2022 р. та становив \$71,1 млрд, або близько 4,8% від загального обсягу імпорту Китаю.

Для порівняння: частка Китаю становить 13,9% всього обсягу імпорту США³³, при цьому місячні обсяги перевищують 40-45 млрд. доларів. Варто також зауважити, що в структурі російського експорту до Китаю традиційно переважають енергоносії та сировина. Таким чином, навіть при тому, що китайська економіка наразі знаходиться не у найкращому стані, вона надає Пекіну необхідні важелі для вагомого політичного впливу на Росію. І це знімає питання стосовно лідера у зв'язці Москва–Пекін.

Від початку російського вторгнення в Україну сталася ще одна мало помічена подія: Китай витіснив Росію з місця головного торговельного партнера країн Центральної Азії, що, очевидно, лише посилить позиції Пекіна в діалозі з Москвою.

І таким чином, виступивши з ідеєю впровадження Світопорядку Z, Росія вже зустрілася з реальністю, в якій їй може бути запропонована лише роль інструмента, але точно не глобального лідера.

Якщо йдеться про інших союзників, яких Росії вдалося залучити на цьому етапі – то варто звернути увагу на те, що відвертими союзниками Москви є лише Іран і Північна Корея, при цьому кожна з цих країн має свої власні інтереси. Зокрема Іран, який має

³² Booming Trade With China Helps Boost Russia's War Effort. URL. https://www.wsj.com/world/china/booming-china-russia-trade-sends-trench-digging-machines-to-ukraines-front-lines-85f5b5ff?mod=hp_list_pos1

³³ Mexico Unseats China as Top Exporter to US/ URL. <https://www.voanews.com/a/mexico-unseats-china-as-top-importer-to-us/7438109.html>

вдосталь власних енергоресурсів, не приховує потреби в ядерних технологіях, якими могла б поділитися Росія. Обидві країни вважаються ізгоями і при цьому значною мірою залежать від позиції Китаю.

У експертному середовищі побутує думка, що Китай і Росія досить швидко стануть конкурентами за вплив на Глобальному Півдні. Проте вже нині очевидно, що Росія запізнилася з поверненням в Африку. На цей час в Африці домінує Китай, причому через економічні стимули – контроль над портами, будівництво інфраструктури (залізниць, підприємств). Тоді як Росія намагається працювати з владою – підтримуючи хунти за допомогою приватних військових компаній (ЧВК).

Незважаючи на те, що Росія як мантру повторює про посилення свого впливу на глобальному Півдні за рахунок розширення БРІКС одразу на 5 країн – з 5 до 10 (Єгипет, Іран, ОАЕ, Саудівська Аравія та Ефіопія, Аргентина після зміни влади відмовилася), поки що це лише рамкова угода, яка є радше символічною. Варто нагадати, що в рамках цього об'єднання не підписано жодної значимої багатосторонньої угоди. Ключовою проблемою БРІКС+ багато спостерігачів Заходу вважають протиріччя між антизахідною політичною риторикою лідерів цієї організації та тим незаперечним економічним фактом, що основними торговими партнерами більшості цих країн (за виключенням Ірану та Росії, що перебувають під санкціями), є саме країни колективного Заходу. Це стосується, причому в особливій мірі, і головного натхненника БРІКС+ – Китаю.

Отже, в короткому підсумку можна говорити про результати, до яких призвело бажання переглянути хід історії через проголошення ідеї Світопорядку Z.

Намагання відродити уявну імперську міць поставило Росію перед фактом втрати своїх позицій і в глобальному вимірі, і навіть на території, яку вона вважала сферою свого беззаперечного впливу, що не заперечувалося іншими світовими лідерами. За винятком Білорусі, чий політичний режим повністю залежний від Москви і контролюється російськими військами, жодна з країн СНД не

висловила підтримки дій Росії. Окрім втрати позицій провідного економічного партнера, Росія понесла і політичні втрати: її нещодавній близький союзник Вірменія почала очевидний відхід від слідування курсом російської політики.

Надалі варто очікувати поступового перегляду лідерами країн Центральної Азії і Закавказзя свого політичного курсу, що неминуче призведе до подальшого геополітичного послаблення Росії і актуалізації її ролі як регіонального гравця.

Відтак, якщо ідеї Світопорядку Z навряд чи судилося ствердитися в тому вигляді, в якому її хотіли б бачити в Москві, необхідність модернізації наявного світоустрою є більш ніж актуальною. Очевидно, що роль Москви в цьому процесі матиме виразно інші характеристики, ніж це було після Другої світової війни. Спроба силового встановлення Світопорядку Z призвела до того, що Росія дійсно стала вигнанцем, який вже не зможе повернутися до повноправної участі в «групі восьми», але який водночас не стане рівноправним партнером для Китаю, який претендує на те, щоб відігравати роль одного з геополітичних полюсів. Звісно, «ізгойський» статус Росії логічно означає, що в Москві розв'язані руки у відносинах з колишніми партнерами»³⁴. Консервація фактично закритого політичного режиму в Росії може призвести лише до ще більшої її залежності від Китаю і утвердження в ролі світового виробника хаосу. Наразі світ виявився не в змозі виробити цьому адекватну протидію, що не означає, що засобів не буде знайдено.

³⁴ Тренин Д. Специальная военная операция на Украине как переломная точка внешней политики современной России. *Россия в глобальной политике*. 30.11.2022. URL: <https://globalaffairs.ru/articles/perelomnaya-tochka/>

ПІСЛЯМОВА

З огляду на проведений аналіз, маємо підстави стверджувати, що, незважаючи на те, що РФ нібито змогла подолати санкційний тиск, нині можна вести мову про черговий виток дезінтеграції Росії як центру геополітичного впливу. Адже до Великої війни Росія продовжувала домінувати на пострадянському просторі і з розпадом СРСР у 1991 р. фактично ні з України, ні з нових незалежних республік «нікуди не пішла». Визнавши суверенітет і державну незалежність усіх пострадянських республік, Росія продовжувала їх утримувати у сфері свого впливу економічними засобами, всіляко намагаючись зберегти статус-кво засобів, за допомогою яких підтримувалася «спільна «пострадянська ідентичність» – російська мова, російська поп-культура, російський кінематограф тощо. Проте після нападу на Україну громадяни пострадянських країн як мінімум задумалися про своє майбутнє в контексті російської імперської політики. Зовні у відносинах РФ і більшості цих країн нібито нічого не змінилося. Однак їх нібито лояльне ставлення до РФ і нейтральна позиція в цій війні – це інстинкт самозбереження, бажання скористатися ситуацією, покращивши власні статки. Проте, якщо прослідкувати за обережним ставленням до РФ політичних лідерів тих країн і подивитися на ставлення народів цих країн до РФ, вони значно погіршилися.

Тому дезінтеграція РФ на цьому етапі – це не розпад власне РФ, а це її «відхід» з пострадянських країн. Саме це означає її послаблення як глобального геополітичного гравця і поступове перетворення в регіональну, хоча територіально й найбільшу, країну. Формування поясу нейтральних (а в цій ситуації нейтральні – це фактично недружні країни) і очікування зручної миті, щоб остаточно вирватися зі сфери впливу РФ і є основним наслідком цього етапу дезінтеграції «великої Росії».

Розпочавши повномасштабну війну проти України, Росія фактично помножила на нуль свою багаторічну політику у пострадянських країнах, спрямовану на утримання їх у сфері свого впливу. І те, що ці країни не виступили відкрито проти російської агресії, зовсім не означає, що їх правлячий клас не зайнявся інвентаризацією наслідків впливу цієї політики в своїх країнах.

Інша справа, що різкі рухи по їх нівелюванню – це прямий конфлікт з Росією, якого ці країни через те, що вони з РФ – нерівні величини, і через наявні вигоди торговельної співпраці – це ризики, яких краще уникнути, приславши пильність РФ, але зробивши правильні з точки зору їх майбутнього висновки.

Тим самим російська агресія проти України – це найбільший провал російської зовнішньої політики, який не можна було навіть уявити. Напевно тому мало хто – що в Україні, що в світі, що в самій РФ – вірив у можливість повномасштабної війни проти України. Загалом відсутність у Росії систематичного, масштабного наукового вивчення сучасної України (втім як і інших пострадянських країн), мабуть, відіграла роль у нездатності вчасно оцінити трансформацію українського суспільства та держави. «Це – найдорожчий у всіх сенсах провал російської наукової політики за пострадянську епоху», – констатував придворний російський експерт Кашин¹.

Звісно, цей конфлікт не є лінійним, є багатоскладовим, має різні фази і різні рівні інтенсивності. Однак в глобальному вимірі Росія фактично воює за ті інструменти впливу, які вона мала станом на 2022 р. – коли вона нібито продемонструвала світу велич своєї «зброї», яка здавалася містичною і неперевершеною, була цікава своєю загадковістю і величезними просторами, багатством і перспективами. Зараз же міф про велич Росії зруйновано в Бахмуті та Авдіївці, а міф про вселенську благородну місію по спасінню загальнолюдських цінностей зруйновано в Бучі. Так само як зруйновано міф про чесність РФ як торговельного партнера, який елементарно усіма правдами і неправдами намагається заповнити лакуни від запроваджених санкцій через так званий «паралельний імпорт», а фактично крадіжки західних технологій і шулерство – методи, які викликають гідливість і навряд чи асоціюються у світі з тим, якою має бути політика країни, яка претендує на роль глобального гравця. Тому репутація – а в цій ситуації це найбільший капітал – РФ втрачена безповоротно.

Про те, що це повне безглуздя – у ХХІ столітті намагатися вирішити свої геополітичні цілі військовим шляхом – не говорив лише ледачий. Тому залишимо ці епітети поза рамками нашого

¹ Кашин В.Б. Первый год большой войны. *Россия в глобальной политике*. 2023. Т. 21. № 3. С. 10–21.

дослідження. Однак у цій ситуації повернути бажаний для себе вплив у глобальних процесах Росія не просто не в змозі, а цією війною вона відкидає себе у вкрай архаїчний стан. Причому якщо у перший період російсько-української війни (2014–2022 рр.) після незначної стагнації (економічно, політичної, міжнародної) РФ вдалося більш-менш відновити свої позиції у світі, повернувшись фактично у неформальні клуби наддержав (G8 і G20), відновити більш-менш економіку після періоду стагфляції (2014–2016 рр.), хоча це відбулося зовсім не за рахунок імпортозаміщення (як на цьому наполягають самі росіяни), а за рахунок високих цін на енергоресурси, сільськогосподарську продукцію та метали. Проте як би там не було, але поєднання перерахованих факторів та прийомів (політики) *soft power* як на міжнародній арені, так і у досягненні своєї мети по відновленню контролю на пострадянському просторі і «розвороту в Азію» очевидно мало певний результат і позитивний ефект для РФ.

Однак повномасштабне російське вторгнення в Україну у лютому 2022 р. фактично звело нанівець усі досягнення РФ, яких їй вдалося домогтися протягом восьми років у першій фазі війни. До того ж Росія завдяки вкрай витонченому спотворенню історії, пропаганді, яка досягла таких масштабів, що навіть фахівці з соціальної інженерії дивуються як у часи інтернету можна так спотворити суспільну свідомість, що нормою для переважної більшості росіян є підтримання війни, а фактично вбивства десятків і сотень тисяч українців; називати демократичним режим, за якого в країні не відбулося жодних демократичних виборів; говорити про політичні свободи, але не мати права назвати війну війною; говорити про нікчемний Захід, але користуватися усіма створеними їм благами – від айфонів до автомобілів і мікрочипів, потягів, електроніки тощо. Фактично Росія перетворилася на величезну фабрику по продукуванню міфів насамперед про себе, що зараз вкрай складно зрозуміти де Росія справжня, а де удавана, сконструйована в уяві самих росіян і ретрансльована назовні.

Автори цієї книжки, незважаючи на твердження Росії про те, що вона навчилася у всьому обходити санкції і їй вдається схилити на свій бік країни «глобального Півдня», а кількість дронів і ракет, які летять

по українських містах і селах не надто зменшується, схилиються до думки, що така суспільна мобілізація придатна для того, щоб тривалий час вести війну. Однак досягти своєї мети на міжнародній арені і на тривалий час заручилися підтримкою «глобального Півдня» методами позавчорашнього дня Росії не вдасться. До того ж у авторів є підстави стверджувати, що РФ поступово перетворюється на таку собі *failing state* – державу-невдачу.

У політичній науці є багато метафор для позначення траєкторії руху держави. Проте початкове визначення *failed state* означало, що держава не в змозі виконувати дві фундаментальні функції суверенної національної держави в сучасній світовій системі: вона не може спрямувати владу на свою територію та народи і не може захистити свої національні кордони². Сучасна Росія за багатьма параметрами є більш, ніж керованою державою. Тому за рядом ознак, і уважний читач буде абсолютно правий, Росія категорично не може вважатися державою, яка не відбулася.

Проте РФ слід порівнювати не з державами, які не відбулися, а з Росією зразка до 2014 р. (початку збройної агресії проти України) і Росію теперішню, яка перетворилася у таку собі «фортецю Росія». За рядом показників нині РФ є своєрідним претендентом на ослаблення і деградацію як глобального геополітичного гравця і зрештою перетворення її на регіональну, хоча територіально дуже велику державу. Наразі можна говорити про тенденції, які істотно послабили позиції РФ у світі і з такими ознаками Росія не те що не здатна лишитися у лізі наддержав – найбільших геополітичних гравців, а й залишитися у більш-менш прийнятній формі як для регіональної держави.

Тому, доповнюючи теорії *failed state*, доцільно говорити про Росію як країну, яка претендує на статус одного з центрів багатополярного світу і порівнювати її, відповідно, з державами тієї ж вагової категорії – найбільшими геополітичними гравцями, *status quo* з-поміж яких вона прагне закріпити відповідними домовленостями. І от саме в такому порівнянні нинішній стан Росії і її перспективи виглядають зовсім не такими, яких очікує Росія.

² Britanica. URL. <https://www.britannica.com/topic/failed-state>

Науково-популярне видання

ЗЕЛЕНЬКО Галина Іванівна
РЯБЧУК Микола Юрійович
ЛІСНИЧУК Олесь Володимирович
ПАВЛЕНКО Ірина Анатоліївна
НАГІРНИЙ Володимир Миколайович
СТАРОДУБ Андрій Вікторович

ГОРБАЧ Володимир Анатолійович
(виконавчий директор проєкту)

Удавана Росія: імітація величі і могутності

Підписано до друку 28.02.2024 р. Формат 60х84/16. Папір офсет.
Гарнітура Times Ум. др. арк. 16,74. Обл.-вид. арк. 15,99
Тираж 300 прим. Зам. № 2186

Видавець і виготівник ФОП Лисенко М.М.
16600, м. Ніжин Чернігівської області, вул. Шевченка, 20
Тел.: (067) 4412124
E-mail: vidavec.lisenko@gmail.com

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 2776 від 26.02.2007 р.

